1
2025

aal

revista

revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua

ACADEMIA ARAGONESA
DE LA LENGUA

Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua

Publicación anyal de l'Academia Aragonesa de la Lengua, adedicada a la investigación, estudio y difusión d'as luengas propias d'Aragón: aragonés y catalán.
Las opinions y feitos consignaus en cada articlo son d'exclusiva responsabilidat d'os suyos autors.
Los orichinals d'a *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua*, publicaus en versión electronica y en paper, son propiedat d'os autors y se publican baixo una licencia internacional Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0

Esta revista ye accesible en linia dende la pachina:
https://revistas.academiaaragonesadelalengua.org/raal/an

Publicació anual de l'Academia Aragonesa de la Lengua, dedicada a la investigació, estudi i difusió de les llengües pròpies d'Aragó: aragonès i català.
Les opinions i fets consignats en cada article són d'exclusiva responsabilitat dels seus autors.
Els originals de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua*, publicats en versió electrònica i en paper, són propietat dels autors i es publiquen sota una llicència internacional Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0.

Aquesta revista és accessible en línia des de la pàgina:
https://revistas.academiaaragonesadelalengua.org/raal/ca

Esta revista s'ha editau con l'aduya d'o Gubierno d'Aragón y d'o Ministerio de Cultura / Aquesta revista s'ha editat amb l'ajuda del Govern d'Aragó i del Ministeri de Cultura.

© d'os autors d'os articlos / dels autors dels articles
© Chabier Lozano Sierra, per la fotografía d'a portada / per la fotografia de portada
© 2025, Academia Aragonesa de la Lengua, pa esta edición / per a aquesta edició

Vol. 1: octubre de 2025 / octubre del 2025
Composau per / Compost per Terès & Antolín

ISSN: 3101-3864. ISSN-e: 3101-2825
D.L.: Z 1555-2025

DOI: https://doi.org/10.65066/raal

Edita:
Academia Aragonesa de la Lengua
Calle San Antonio Abad, 38
50010 Zaragoza

Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua

Volumen 1

Volum 1

Zaragoza / Saragossa

Academia Aragonesa de la Lengua

2025

Consello de redacción / Consell de redacció

Director
Javier Giralt Latorre

Secretario / Secretari
Juan Pablo Martínez Cortés

Vocals
Carme Alcover Pinós
María Luisa Arnal Purroy
José Ramón Bada Panillo
María Pilar Benítez Marco
Manuel Castán Espot
M.ª Ángeles Ciprés Palacín
Glòria Francino Pinasa
Marta Marín Bráviz
Hèctor Moret Coso
María Teresa Moret Oliver
Brian L. Mott
Francho Nagore Laín
Artur Quintana i Font
Francho Rodés Orquín
Ramon Sistac i Vicén
José Solana Dueso

Correspondencia y libros pa resenya / Correspondència i llibres per a ressenya:
Academia Aragonesa de la Lengua
Calle San Antonio Abad, 38
50010 Zaragoza

Contacto / Contacte:
revistas@academiaaragonesadelalengua.org
info@academiaaragonesadelalengua.org
https://academiaaragonesadelalengua.org/index.php/contacta

Sumario / Sumari

Giralt Latorre, Javier: *Pròleg* 1-4

Gargallo Gil, José Enrique: *Clima i hàbitat a l'Alt Aragó i Astúries segons els refranys meteorològics* 5-29

Gimeno Puyol, María Dolores: *L'associacionisme lingüístic a la Franja d'Aragó: característiques i trajectòria* 30-52

Ibarretxe-Antuñano, Iraide: *Retos y aportaciones de las lenguas de Aragón a la lingüística actual* 53-74

Martines Peres, Josep: *Morceguello 'rata penada', aragonesisme del País Valencià?* 75-110

Mott, Brian: *Aspectos de la sintaxis del chistabino* 111-132

Quintana i Font, Artur: *La llengua de Jesús Moncada* 133-147

Terrado Pablo, Javier: *La transmissió de la llengua popular entre el segle XV i el segle XX. Testimoni d'un inventari del 1423* 148-172

Tomás Faci, Guillermo: *Un palacio en dos lenguas: toponímia de la Aljafería bajomedieval* 173-192

Vázquez Obrador, Jesús: *Para una fonética diacrónica del aragonés: evolución de las vocales etimológicas* 193-224

Normas de publicación / Normes de publicació 225-239

revista DE L'ACADEMIA ARAGONESA DE LA LENGUA 2025 / vol. 1 / 1-4
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • CC BY-NC-ND 4.0

Pròleg

L'Academia Aragonesa de la Lengua es va posar en marxa a la Comunitat Autònoma d'Aragó l'1 d'octubre de 2021, després d'haver estat creada per mandat de la *Ley 3/2013, de 9 de mayo, de uso, protección y promoción de las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón* (popularment coneguda com a *Llei de Llengües*). L'aprovació dels estatuts de l'Acadèmia en 2018 i el nomenament dels 15 primers acadèmics en 2021 (a proposta del Govern d'Aragó, les Corts d'Aragó i la Universitat de Saragossa), van ser els decrets que el Govern d'Aragó d'aleshores va aprovar per donar-li forma definitiva.

L'Academia Aragonesa de la Lengua té l'obligació de ser una institució participativa i oberta a la societat aragonesa, perquè això és el que justifica la seua existència. Però, quin sentit té crear-la en una comunitat com l'aragonesa? Tots sabem que, a més del castellà (o espanyol) que és la llengua de tots els aragonesos, n'hi ha dues més que també són pròpies d'Aragó i que igualment tots les hem de sentir com a nostres. Em refereixo a l'aragonès i al català, que es testimonien documentalment a casa nostra des de l'edat mitjana i que, amb prou esforços, han sobreviscut fins al dia d'avui. Però, és difícil estimar allò que no es coneix i aquestes dues llengües i, per tant, els seus parlants, no han gaudit de suficient consideració política i social; només les associacions han estat capaces de defensar-les amb intensitat i constància, tot i tenir un nombre reduït de parlants i mancar del recolzament, la protecció i el respecte que les altres llengües hispàniques, diferents del castellà, tenen en llurs respectives comunitats autònomes. És justament en aquest punt on troba ple sentit la creació de l'Academia Aragonesa de la Lengua, perquè, com estipulen els seus estatuts, aquesta institució té les funcions de vetllar per les llengües minoritàries pròpies d'Aragó i defensar els drets lingüístics dels seus parlants. Per tant, la tasca de l'Academia, com a referent de transferència de coneixement, és fer-les visibles a la societat i estar present en tot allò que tinga a veure amb aquestes dues llengües i el seu territori, però sempre amb exigència científica i amb esperit d'integració, convivència i concòrdia. I, a més, sense dependre de cap altra institució, perquè l'Academia és una corporació de dret públic amb personalitat jurídica pròpia, que exerceix les seues funcions amb autonomia orgànica, funcional i pressupostària, per tal de garantir-ne l'objectivitat i la independència.

La història de l'aragonès i el català a l'Aragó és també la història de tots els aragonesos. Totes dues llengües han de sentir-se igualment com a signes d'identitat de la nostra regió i han de ser identificades com un dels seus béns patrimonials i culturals més preats, i això en compliment de l'article 7 del nostre Estatut d'Autonomia, quan en el punt primer afirma que «Las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón constituyen una de las manifestaciones más destacadas del patrimonio histórico y cultural aragonés y un valor social de respeto, convivencia y entendimiento», encara que l'Estatut no especifica quines són aquestes llengües, un silenci intencionat al qual s'hauria de posar remei en

algun moment. A més, aquest article assenyala en el punt tercer que «Nadie podrá ser discriminado por razón de la lengua», una afirmació rotunda i inqüestionable que també ens hauria de fer pensar.

Cal enfortir aquestes dues llengües nostres, que històricament han estat tan desateses. Hem d'assumir tots, acadèmics, autoritats i representants polítics, que ens hem d'implicar en la superació d'un estat d'afebliment de l'aragonès i del català a l'Aragó. Perquè, cal dir-ho, han estat moltes les oportunitats perdudes per reconèixer i dignificar aquestes dues llengües a casa nostra. El recolzament del Govern d'Aragó i de les altres institucions aragoneses és peremptori; cal sumar esforços i cal tenir una col·laboració fluïda, respectant, com no podria ser d'una altra manera, els àmbits propis de cadascun.

Hem d'evitar del tot que el fet lingüístic particular d'Aragó siga usat en debats oportunistes i estèrils, els quals moltes vegades només busquen l'enfrontament i la rendibilitat política. Som un poble divers, i aquesta convivència de llengües dins la nostra regió cal veure-la com una oportunitat, mai com un problema. No tot el món ho entén així, per la qual cosa és prioritari per a nosaltres dur a terme una bona missió pedagògica, d'informació, per tal de superar certes idees que no s'adiuen a la realitat. L'Academia naix amb *potestas*, la legitimitat que li dona la llei, i ha de guanyar-se l'*auctoritas*, que només li pot atorgar la societat. Aquest serà el salconduit que permetrà que tinga una llarga vida i que, amb independència i autonomia, puga contribuir a prestar la protecció que el català i l'aragonès, com a llengües maternes de tants aragonesos, necessiten avui.

En els mots precedents he fet referència al govern regional, a les institucions, a les associacions, però no vull oblidar-me dels veritables protagonistes d'aquesta història: els parlants. Abans he al·ludit al conjunt de la societat aragonesa, com un dels pilars que pot sostenir l'Academia, però no hem d'oblidar que, dins el conjunt, hi ha totes aquelles persones que dia rere dia parlen aragonès i català a la nostra comunitat. Les dues llengües han resistit els sotracs de la història i, si ho han fet, ha estat gràcies a la voluntat d'un poble que ha desitjat mantenir-les vives. Són els parlants qui realment han conservat aquestes dues llengües, són ells qui les han dignificades amb l'ús constant en un àmbit familiar i local, i fins i tot les han utilitzades per a contar històries i acudits, per a crear poemes i refranys, per a abastar una rica literatura popular oral, que ha estat la base de la recuperació literària en aragonès i en català experimentada durant el darrer quart del segle XX.

La tasca de l'Academia Aragonesa de la Lengua també és codificadora i assessora, i per aquest motiu ha creat en el seu si cinc seccions que són les que, en certa manera, marquen les línies de treball que vol desenvolupar. Són les seccions de Gramàtica, Lexicografia, Sociolingüística, Onomàstica i Ensenyança. Només té quatre anys de vida i, com l'infant que comença a donar les seues primeres passes, a poc a poc, anirà marcant objectius que es materialitzaran en iniciatives concretes, les quals, sense cap dubte, seran les que li donaran més visibilitat.

Durant els quatre anys d'existència, l'Academia ha dut a terme algunes activitats, ha estat present en els mitjans de comunicació i ha creat un portal web públic, on es pot trobar informació sobre la institució, els acadèmics i les notícies que es generen al seu voltant. Però, ara vol donar un pas més amb la publicació d'una revista científica: la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL)*, que naix amb l'aspiració de promoure la recerca sobre l'aragonès i el català com a llengües pròpies d'Aragó, i de divulgar aspectes lingüístics i literaris que són d'interès per als estudiosos i per a la societat aragonesa en general. Amb aquest primer número de *RAAL* s'inaugura una drecera que permetrà potenciar l'interès i la reflexió a l'entorn de tots aquells aspectes que atenyen a aquestes dues llengües. En aquest sentit, *RAAL* vol convertir-se en un fòrum de debat on s'aborden científicament qüestions de tanta importància per al futur de l'aragonès i el català a la Comunitat Autònoma d'Aragó, per a la seua dignificació, promoció, revitalització i normalització social.

Fidels a aquests principis, els col·laboradors de *RAAL* seran especialistes de qualsevol procedència i formació científica que puguen aportar els estudis i les reflexions crítiques sobre qualsevol aspecte filològic, lingüístic o literari relacionat amb l'aragonès i el català a l'Aragó. Com correspon al procediment actual de les revistes científiques de prestigi o indexades, el lliurament d'originals restarà obert a tothom, però seran avaluats tenint en compte les normes de publicació aprovades pel Consell de Redacció i els informes que uns avaluadors externs emetran després de la lectura acurada dels textos presentats. Tanmateix, hem de dir que no s'ha fet així en aquesta primera ocasió, sinó que es va decidir convidar determinats investigadors a col·laborar en aquest primer volum, persones amb una trajectòria que, d'una manera o altra, ha estat lligada a l'estudi de la realitat lingüística d'Aragó. Els vull regraciar de tot cor l'acceptació de la invitació i que, després de certs entrebancs en alguns casos, hagen pogut contribuir a posar en marxar aquesta iniciativa.

Arrenca el volum amb un treball de José Enrique Gargallo Gil (Universitat de Barcelona), on ofereix una mostra de refranys meteorològics de l'Alt Aragó i d'Astúries per tal d'analitzar aspectes paral·lels i diferenciadors entre tots dos territoris. Del segon article n'és autora María Dolores Gimeno Puyol (Universitat Rovira i Virgili), en el qual fa un repàs de l'associacionisme lingüístic desenvolupat a la Franja d'Aragó des de les acaballes dels anys setanta del segle XX. El tercer treball duu la firma d'Iraide Ibarretxe Antuñano (Universitat de Saragossa), el qual esdevé una aportació cabdal a l'entorn de la tipologia de l'aragonès i el català a l'Aragó. La quarta contribució és de Josep Martines Peres (Universitat d'Alacant), que, amb l'anàlisi del mot *morceguello*, *~illo*, s'insereix dins una recerca més general sobre la història del lèxic català i, específicament, sobre els efectes del contacte amb altres llengües. El cinquè article va signat per Brian Mott (Academia Aragonesa de la Lengua), on estudia alguns aspectes de la sintaxi del *chistabino*, l'aragonès que es parla a la vall de Gistau (Osca). És Artur Quintana i Font (Academia Aragonesa de la Lengua) qui posa a la nostra disposició el sisè treball, una reedició revisada d'una recerca sobre la llengua de Jesús Moncada a les seues obres, com a model, no certament l'únic, d'una escriptura aragonesa d'expressió catalana. La setena contribució duu la firma de Javier Terrado Pablo (Universitat de Lleida), on ens proporciona un estudi lingüístic d'un inventari ribagorçà de la

zona de Roda d'Isàvena de finals de l'edat mitjana, com a mostra de l'existència d'alguns aspectes que s'han mantingut en la llengua catalana actual d'aquelles contrades. Guillermo Tomás Faci (Archivo de la Corona de Aragón) presenta el vuitè article, dedicat a identificar i analitzar sociolingüísticament els noms que van rebre durant els segles XIV i XV les diferents estances i construccions del palau de l'Aljafería (Saragossa), atès el ric patrimoni que acredita la diversitat de llengües que s'hi parlaren i escriviren en el passat. Es tanca el volum amb la contribució de Jesús Vázquez Obrador (Universitat de Saragossa), on exposa d'una manera bàsica i succinta l'evolució dels fonemes vocàlics etimològics en aragonès. En definitiva, nou articles d'un contingut i d'un abast prou diferenciats i d'una qualitat indiscutible.

Confiem que *RAAL* esdevinga per a l'Academia Aragonesa de la Lengua una fita en la seua història, per tal que arribe a ésser una entitat acceptada i reconeguda pels nostres conciutadans i conciutadanes, i alhora per tots els poders i les institucions públiques.

Javier Giralt Latorre
President de l'Academia Aragonesa de la Lengua
https://orcid.org/0000-0002-5518-1123

revista DE L'ACADEMIA ARAGONESA DE LA LENGUA 2025 / vol. 1 / 5-29
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.2 • CC BY-NC-ND 4.0

Clima i hàbitat a l'Alt Aragó i Astúries segons els refranys meteorològics[1]

José Enrique Gargallo Gil
Universitat de Barcelona / Institut d'Estudis Catalans. gargallo@ub.edu
https://orcid.org/0000-0002-8874-0323

Resumen

A partir d'a base de datos de l'antigo prochecto *ParemioRom* (*Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio*, 2011-2015), ofreixco una muestra de refrans meteorolochicos de l'Alto Aragón y d'Asturias en que se refleixan aspectos paralelos entre los dos territorios, asinas como atros especificos de la un u de l'atro, cuanto a lo clima y a l'habitat respectivos. Asinas, boira y boiras, nubles, nieu, cheladas, altura y prochección d'o sol. L'abundant implicación de toponimos en esta mena de paremias las vincula a lo territorio de referencia. Y la mar constituye un component diferencial d'o territorio asturiano respecto de l'altoaragonés. Pero los dos s'integran esencialment en o que clamo *Romània parèmica contínua*.

Parolas clau: refrans metorolochicos, clima, habitat, Alto Aragón, Asturias.

Resum

A partir de la base de dades de l'antic projecte *ParemioRom* (*Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio*, 2011-2015), ofereixo una mostra de refranys meteorològics de l'Alt Aragó i d'Astúries en què es reflecteixen aspectes paral·lels entre tots dos territoris, així com altres d'específics de l'un o de l'altre, pel que fa al clima i a l'hàbitat respectius. Així, boira i boires, núvols, neu, gelades, vents, altura i projecció del sol. L'abundant implicació de topònims en aquesta mena de parèmies les vincula al territori de referència. I la mar constitueix un component diferencial del territori asturià respecte de l'altoaragonès. Però tots dos s'integren essencialment en el que anomeno *Romània parèmica contínua*.

Mots clau: refranys meteorològics, clima, hàbitat, Alt Aragó, Astúries.

Abstract

Taking the database of the former *ParemioRom* project (*Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio*, 2011-2015) as a starting point, I offer a sample of meteorological sayings from

1. Una primera versió d'aquest treball es va presentar oralment a la jornada *Com l'alè de la muntanya. Ecos d'Astúries i de l'Alt Aragó a Barcelona*, celebrada al Centro Asturiano de Barcelona el 20 de juny de 2024. Agraeixo a Claudia Elena Menéndez Fernández les seves valuoses observacions i la seva preciosa ajuda.

Alto Aragón (Upper Aragon) and Asturias which show parallel features, as well as others specific to each of them, as far as their respective climates and habitats are concerned. Thus, we find references to fog and mists, clouds, snow, frost, winds, altitude and the projection of the sun. The abundance of toponyms in this type of proverb points to their origin. The sea is relevant to Asturias, but not to Upper Aragon. However, both are essentially integrated into what I call *Romània parèmica contínua*.

Keywords: meteorological sayings, climate, habitat, Upper Aragon, Asturias.

Como en planeta Tatooine, de Star Wars, nel sitiu d'au vengo amanez dos veces. Nun hai dos soles, namá un picu pel que, un día determináu del añu, sal, sume y remanez l'únicu qu'hai si se mira dende la mesma perspectiva na que se dispón l'exe del valle nel qu'asetía'l llugar.
(Viejo 2021: 11)

Queda la esperanza de llegarse a Fanlo y ver nacer (y renacer) el sol, por Peña Montañesa.
(Gargallo 2024: 22)

1. Llindar (sobre paral·lelismes i afinitats entre espais romànics peninsulars)

La península Ibèrica revela suggerents paral·lelismes i afinitats entre els espais romànics a ponent i a llevant. Ja fa prou temps que ho observo, i especialment en relació amb les dues grans fronteres romàniques peninsulars: així, almenys, des d'un llibre divulgatiu sobre les llengües romàniques (Gargallo 1994: 175-190) [es tracta del capítol intitulat *De fronteres lingüístiques (i administratives, i naturals)*] fins a publicacions més recents, com ara el «Retrato contemporáneo de mis fronteras romances peninsulares» (Gargallo 2023), d'una contemporaneïtat que, com totes, ja va deixant pas a nous temps i noves mirades.

La mirada nova que ara proposo es projecta sobre els dos espais romànics constitutius[2] i contigus al castellà: l'Alt Aragó (a l'est), i Astúries (a l'oest). I en tots dos casos em concedeixo la llicència d'integrar en aquesta mostra, més enllà dels testimonis estrictament genuïns de les respectives varietats romàniques, altres de més castellanitzats o, fins i tot, alguns de plenament castellans però vinculats als dos territoris de referència. Els refranys meteorològics,[3] que de fa temps han atret la meva atenció,

2. Ho diré un cop més amb Joan Veny (1982[3]: 19-20), tot estenent la seva consideració sobre els dialectes *constitutius* del domini català a les varietats romàniques peninsulars: «Com a resultat, doncs, de la penetració musulmana i de la posterior Reconquesta, ens trobem en el domini català –i hispànic– amb dos tipus de dialectes, o varietats del català. Uns, *constitutius*, que corresponen «grosso modo» a l'evolució del llatí que es parlà a l'àrea que avui ocupen [...]; uns altres, consecutius, ço és, que són el resultat d'un transplantament del català en virtut de la Reconquesta [...]».

3. Sobre la noció de *refrany meteorològic*, en castellà *refrán meteorológico*, *weather proverb* en anglès, vegeu l'esclaridor article de Mieder (1996).

constitueixen el referent de la cultura popular que dibuixa la mirada humana al clima i a l'hàbitat de tots dos territoris.

2. Delimitació temàtica del treball

Faig ara un parell d'observacions prèvies sobre aquests dos espais del nord peninsular. Pel que fa a l'Alt Aragó, situat a la part septentrional de la regió, cal observar que la seva delimitació cap al sud no resulta fàcilment precisable. Sovint es fa equivalent a la de la província d'Osca (o, almenys, a bona part de la província), encara que per a alguns correspondria només a la part pirinenca o prepirinenca, tal com es pot llegir a l'entrada «Alt Aragó» (sense l'article) de la *Viquipèdia*. Val a dir que això inclou la part més oriental: la Vall de Benasc, amb la seva varietat de trànsit entre el tipus romànic aragonès i el català, i la Ribagorça d'administració aragonesa, que acull varietats de filiació aragonesa, de filiació catalana i de més o menys híbrides. D'altra banda, pel que fa al territori d'Astúries, cal dir que centraré la meva atenció en el tipus romànic pròpiament asturià (i no en l'espai occidental comprès entre els rius Navia i Eo, en què l'asturià transita cap a un conjunt de parlars de filiació gallega).[4] Ocasionalment em permeto la llicència d'incloure dades de l'espai lleonès immediat, al sud de la serralada cantàbrica, dins del contínuum del domini lingüístic asturlleonès. Pel que fa als refranys meteorològics de la Romània, vinculats al territori, van merèixer l'atenció d'un projecte (*ParemioRom*),[5] ja no vigent (2011-2015), però del qual roman, a manera de deixant, una base de dades encara accessible en línia (https://stel2.ub.edu/paremio-rom/ca/refranes), en triple versió, castellana, catalana i anglesa. Els materials són de procedència llibresca i corresponen a fonts publicades al llarg del darrer segle i mig, A més, val a dir que, en les 13.210 fitxes de refranys que acull la base de dades, s'hi respecta la transcripció dels originals.

Concretament pel que fa als dos espais que es confronten en aquest treball, dues són les fonts de les quals pouo prioritàriament: Arnal (1997 [1953]) per a l'Alt Aragó i Castañón (1962) per a Astúries; i, en menor mesura, d'algunes altres obres buidades a la base de dades de *ParemioRom*. Aquesta permet cerques diverses, d'entre les quals la que combina les etiquetes lingüístiques d'*asturlleonès* + *aragonès* + *benasquès* retorna com a resultat 1.013 fitxes de refranys (vegeu al respecte la captura de pantalla adjunta).

D'altra banda, mereixen també una atenció liminar els dos conceptes que encapçalen el títol, *clima* i *hàbitat*, dels quals m'interessa destacar ara com els defineix el diccionari normatiu català (*DIEC2*):

clima

Conjunt de condicions atmosfèriques i ambientals pròpies d'una regió, especialment en tant que afecten la vida animal i vegetal.

4. No és el cas d'entrar ara en la controvèrsia actual sobre la filiació romànica d'aquesta àrea de frontera (galego de Asturias, gallego-asturianu). Vegeu al respecte De Andrés (2022).

5. *Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio* (FFI2011-24032).

Captura de pantalla del *ParemioRom*

hàbitat

1. Localització territorial de la població humana.

2 Medi en què ordinàriament viu una planta o un animal.

No hi ha equívoc possible pel que fa a *clima*, que no s'ha de confondre amb *climatologia* («Ciència que estudia els diferents climes de la Terra, *DIEC2*»), com sovint se sol sentir i llegir; ni tampoc amb el temps que fa circumstancialment.

En canvi, en relació amb el llatinisme *hàbitat*, la segona accepció del diccionari acadèmic, que implica la referència «animal», caldrà entendre-la en sentit generós (valgui l'excusa etimològica que els humans estem dotats d'ànima).

3. La collita (distribuïda per àrees temàtiques)

Catalogo per àrees semàntiques la collita extreta de la base de dades de *ParemioRom*, tot explicitant les fonts corresponents, que es poden verificar a partir de la consulta en línia de la base. Transcric literalment dels originals, tot incorporant de manera ocasional, entre claudàtors, algun detall de puntuació (comes, punts i coma).[6] Prescindeixo de traduccions al català (la llengua de redacció), menys en el cas de formes o enunciats que considero poc transparents. Anoto oportunament observacions a alguns dels refranys. I transcric alguns passatges de les fonts de referència. Pel que fa als topònims dels refranys, els marco amb negreta sobre cursiva per tal de fer-los més visibles.

6. En el cas de Castañón (1962), cal tenir present que alguns dels refranys s'han sotmès probablement a una certa deturpació castellanitzadora. D'altra banda, totes dues fonts inclouen refranys de faiçò essencialment castellana, que, no obstant, prefeixo mantenir en aquesta mostra,

3.1. Boira, boires

La noció de 'boira' concita tipus lexicals diversos, començant per la *boira* altoaragonesa, germana de la del català,[7] i seguint per alternatives lèxiques com el *borrín* i la *borrina* de l'asturià, entre d'altres. Tinc en compte igualment la menció (o absència de menció) de topònims de referència. En qualsevol cas, les boires constitueixen un referent climàtic molt notori a tots dos territoris, la qual cosa explica l'extraordinària profusió de refranys concernits.

3.1.1. *Boira(s), boireta(s), boiradas* [a l'Alt Aragó]

Boira en singular i *boiras* en plural; i també el corresponent diminutiu *boireta(s)*, en singular i en plural; i el derivat *boiradas* d'un cert refrany (3.1.1.2.). És el que podem trobar en aquest apartat de refranys altoaragonesos.

3.1.1.1. Amb menció de topònims

—*Arrincona os bateaguas si por* ***Guara*** *hay boiras largas* (Arnal 1997 [1953]: 33).

—*Boira que brinca de* ***Guara****, u riada u apedregada* (Arnal 1997 [1953]: 272).

—*A boira en* ***Labaco*** *[/] y l'agua en o paco*.[8] Recollit per Palacios / Baos (2010: 83) a Murillo de Galligo [Gállego]. La forma *paco*, homòloga de la catalana *obac*, hereta el llatí OPACU, amb pèrdua de la primera vocal (*o-*), fàcilment confusible amb l'article masculí altoaragonès *o* (també el català coneix la variant *bac*, amb afèresi: *DIEC2*, *DCVB*).

—*A boira en* ***Puyarcón****, mal tiempo en Aragón* (Vázquez Obrador 1980: 58).

—*Boira en* ***Monlora****, aire a la coda*. Recollit per Rodríguez Marín (2007 [1926]: 59) i Vergara (19862 [1936]: 127) (2007 [1926]: 59) a Almudèvar (província d'Osca). D'altra banda, la forma *coda*, del llatí vulgar CŌDA (*DECat*, s. v. *cua*), correspon a la catalana *coa*, antiga i avui dialectal, que conviu actualment en aquesta llengua amb la variant *cua* (prioritària en el *DIEC2*).

—*La boira en* ***Galirón****, [/] aigua per tot lo món* (Gomis 1998: 77). «Galirón és una part de la muntanya que s'estén entre Morillo de Liena i Santa Liestra, a la vora esquerra de l'Éssera» (aclareix l'autor a la p. 78). Es tracta de l'àrea ribagorçana de l'aragonès oriental.

—*Si vies a boira en* ***Erata****, no tiendas a Pallata* (Vázquez Obrador 1980: 58). Tot i la transcripció de *Pallata* (amb inicial majúscula), molt possiblement es tracti de l'apel·latiu *pallata* ('filera de garbes').

—*Boira en* ***Redent****, [/] no està l'aigua guaire lluen*. «Redent és un punt de la vessant dreta de l'Éssera, entre Navarri i Santa Liestra» (Gomis 1998: 77). La forma *lluen* 'lluny' respon a un tractament híbrid entre el tipus aragonès central *luent* y el català *lluny* (< llat. LŎNGE). Val a dir que la palatalització de l- > *ll-*, tret compartit amb el català, és pròpia de l'aragonès ribagorçà de l'àrea de Campo i els seus voltants (Nagore 2013: 206).

7. Cf. al respecte el *DECat* (s. v. *boira*): «'broma baixa', del ll. *borĕas* [...] 'vent del Nord', que sol portar o anar seguit de bromes».

8. La barra inclinada entre claudàtors indica salt de línia a l'original.

3.1.1.2. Sense menció de topònims

—*Boira en secano, béndete ros güeis y cómprate grano* (Ríos / Bolsa 2003:167). A Salas Altas.

—*Boiras grasas llenan basas; boiras secas sobran tejas* (Arnal 1997 [1953]: 50). «Llueve con las primeras y se llenan *as basas* (las balsas), y sobran las tejas, porque no llueve, si las nubes son *secas*».

—*Boiras t'aquí, boiras t'allá, luego lloverá* (Arnal 1997 [1953]: 251).

—*Con boiras escarmenadas no tengas miedo a tronadas* (Arnal 1997 [1953]: 34). «Boiras escarmenadas y greñudas son pequeños cúmulos sin condensación ni consistencia que se desprenden de los picos de las montañas, casi siempre con fuerte cierzo, y que nunca dan lugar a lluvias ni tormentas. Nubes sueltas, transparentes y bajas. *Escarmenar* es desenredar, mullir y aflojar la lana en vellones».

—*Si a boira morrea*[,] *t'a casa arrea* (Arnal 1997 [1953]: 43).

—*Si a boira place*[,] *güen día face* (Arnal 1997 [1953]: 273). «Si nubes sueltas se arrastran (pacen, placen) por las laderas y cumbres de las sierras, hará buen día». És de notar la imatge de la boira comparada al ramat que pastura. D'altra banda, la forma verbal *face* es diría que és exigència de la rima, ja que la comuna en (alto)aragonès és *fa* (com en català).

—*Si a boira se levanta*[,] *coge a manta* (Arnal 1997 [1953]: 51).

—*Si corren as boiras*[,] *séntate tú; si as boiras se paran[,] ya pues correr* (Arnal 1997 [1953]: 33).

—*Siempre que veigas boiras grasas os domingos a puesta de sol, al otro día lune*s (Arnal 1997 [1953]: 50). Amb la indicació de «perogrullada, burlona y zumbona». Sobre facècies parèmiques en l'obra d'Arnal Cavero, vegeu Franco (2008).

—*Boiretas correderas*[,] *cierra as aguaderas* (Arnal 1997 [1953]: 47). «Indican viento y serenera las nubes que pasan muy deprisa por la atmósfera».

—*Si llueve a boiradas*[,] *a la fin tronadas* (Arnal 1997 [1953]: 44).

3.1.2. *Borrín, borrina* (a Astúries)

Sota l'entrada *borra*, tipus lexical que presenta accepcions diverses relatives a un conjunt de residus, el *Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana* (*DELLA*) de Xosé Lluis García Arias recull les formacions diminutives *borrín* i *borrina*.[9]

3.1.2.1. Amb menció de topònims

—*Mayaína de Capiella, ye muy buena mayada, si no fuera la borrina que sale tras la* ***Collada***.[10] *Mayaína* és diminutiu de *mayada*, homòleg del cat. *mallada*, de l'aragonès *mallata* i del cast. *majada*.

—*Si cuando mires pa Infiestu ves borrín en* ***Miravete****, tira la fesoria y vete.* «Miravete: declive en cordillera al sureste de Villaviciosa» (Castañón 1962: 267). La font afegeix una variant de la part inicial,

9. «A la vera de la xeneralización aumentativa tenemos la correspondiente diminutiva, agora masculina y femenina, *borrín* (cfr.) y *borrina* 'niebla' (cfr.) que tamién, como'l fumu, recuerden la borra.». Vegeu, a més, les entrades específiques *borrín* i *borrina*.

10. En cas d'aparèixer més d'un topònim en un mateix refrany, la marcació de negreta l'aplico al topònim referit al meteor en qüestió. En aquest cas, ***Collada***, i no *Capiella*. O en el següent refrany d'aquest mateix punt: ***Miravete***, i no *Infiestu*.

que recull el topònim amb l'article (la forma tradicional del topònim): *Si mirando pa l'Infiestu...* D'altra banda, cal notar el joc textual reiteratiu entre Miravete i *vete*, que, a més, possibilita la rima. Segons que m'indica Claudia Elena Menéndez, aquest és un refrany local d'Amandi, un lloc del *conceyu* de Villaviciosa, a vora mar. Aquest *conceyu* limita al sud amb el de Piloña, del qual és capital L'Infiestu. Tots dos *conceyos* estan separats per la serra de Miravete.

—*Si el borrín está en **Espina**, mala espina* (Castañón 1963: 276). «Espina, puerto cerca de Viego (Ponga)». Localitzat a Sames (Amieva). Cal observar l'homonímia entre l'apel·latiu (*espina*) i el topònim (*Espina*).

—*Si el borrín se posa'n **Sueve**, ye bien seguro que llueve*. Cf. *Cuando 'l **Sueve** ponga capa, non dexes la tuya 'n casa* (3.3.1.1.).

—*Si hay borrín per **Ventaniella**, puedes salir sin capiella*. Localitzat per Castañón (1962: 272) a Ponga.

Finalment, el topònim de referència del següent refrany no es vincula a la *borrina* de la muntanya, sinó al consell dirigit al pescador. *Borrina ena mar, ponte vivo y a pescar, borrina ena montaña, pescador pa La Baragaña* (*DGLA*, s. v. *borrina, la*). D'altra banda, *La Baragaña* és un topònim local del *conceyu* de Carreño, al costat del Cabu Peñes (García Arias 2005, s. v.). Vegeu refranys similars al punt 3.7.2.

3.1.2.2. Sense menció de topònims

—*Borrín en raya, sol mañana*. Recollit per Castañón (1963: 253) a Viego (Ponga). «Cuando se ve la neblina horizontal».

—*Cierto ye que la borrina, del agua ye gran madrina* (Castañón 1962: 63). Sobre la personificació de meteors en refranys meteorològics de la Romània, vegeu Gargallo / Torres (2011).

—*Si el borrín sube del mar, métite lluego a techar*. Recollit per Castañón (1962: 268) a Ponga; amb aquesta explicació: «cuando les llega el *borrín* desde el norte, de la costa asturiana, suele llover, o por lo menos *orbayar*». El verb *techar* deriva de *techu* i vol dir 'arrecerar-se'.[11]

3.1.3. *Niebla* (a Astúries)

La *niebla* compartida amb el castellà (< NĔBULA, *DCECH*, s. v.) es menciona, amb topònims o sense, en diferents refranys.

3.1.3.1. Amb menció de topònims

—*Cuando asoma la niebla en la vallina de **Cabra**, no falta'l agua*. Recollit per Castañón (1963: 255) a Villanueva (Teberga).

—*Cuando hay niebla'n picu'l **Arbolín**, non i falta'l agua al molín* (Castañón 1963: 255). «Arbolín, altura próxima a Cangas de Onís».

11. Cf. el *DALLA* (s. v. *atechar*): «2 Abellugar, protexer [del agua, de la nieve]».

—*Cuando la niebla vien por* ***Pando****, coge'l picón y tas andando, y cuando vien por* ***Ventana****, salla y calla* (Castañón 1962: 74). «Ventana: puerto al sur de La Focella, pueblo éste próximo a Páramo. Pando: altura al norte de La Focella [...]». Cf. amb aquest altre refrany recollit per la mateixa font: *Si vien lloviendo por Ventana, salla y calla; pero si vien por Pando, garra el picón y pa casa andando* (Castañón 1962: 286).

—*Si el* ***Estoupo*** *tien niebla, echa la capa, que nieva* (Castañón 1962: 268): «Estoupo, monte. "Sierra Buseca Estoupo» en el concejo de Valdés; Puerto de Leiriella».

—*Si la niebla va de* ***Langreo*** *pa* ***Mieres****, cueye'l achu y pica astielles; si la niebla va de* ***Mieres*** *pa* ***Langreo****, cueye la moza y vete de paseo* (Castañón 1962: 274). «También comenzando: *Cierzu va de Langreo...*».

3.1.3.2. Sense menció de topònims

—*Niebla 'na montaña*[,] *pescador a la cabaña; niebla nel valle, pescador ena calle* (Castañón 1962: 214).

—*Niebla'n picu, agua'n focicu* (Castañón 1962: 214).

D'altra banda, en asturià existeix l'expressió *ser como niebla en picu'l monte*, que es diu d'una persona molt pesada, molesta (*DALLA*, s. v. *niebla*).

3.1.4. *Neblina, nublina* (a Astúries)

Neblina és el diminutiu corresponent a *niebla*, sense diftongació de la primera vocal (àtona), mentre que *nublina* podria explicar-se com a variant de la forma anterior amb labialització vocàlica induïda per la *-b-* subsegüent; o potser alternativament caldria entendre-la com a derivat de *nublu*, homòleg del *núvol* català (< llat. NŪBLU). Vegeu al respecte el *DELLA*.[12]

3.1.4.1. Amb menció de topònims

—*Cuando la neblina tá en* ***Artusu****, la muyer puede garrar la rueca y el fusu* (Castañón 1962: 74). «Artusu, caserío cerca de Pedroveya y Dosango».

—*La nublina vien po* ***les Canales*** *dando culades y por Pereda, llueve en toda la vereda* (ibídem). «Dicho de Bolgues (Las Regueras). Pereda, en [el] mismo concejo».

—*Cuando po'l altu 'l* ***Forniello*** *asoma la neblina, ya tenemos la nieve por vecina*. Localitzat per Castañón (1962: 63) a Saliencia (Somiedu).

—*La neblina ena* ***Ablanarina****, po la mañanina y no po la tardiquina*. Recollit a Cabranes per Castañón (1963: 276). «La Ablanarina, fincas en el pueblo de Madiedo (Cabranes)».

—*Neblina de* ***Pedroveya*** *a la vara, en hora mala; de la vara a* ***Pedroveya****, en hora buena. Cuando la nublina va pa la vara, va en hora mala, y cuando va pa* ***Pedroveya****, va en hora buena*.

12. «Dende'l responsable del ast. *niebla* (cfr.) féxose un diminutivu ast. *neblina* [→ *nublina* por influxu de la llabial, d'u siguió **nublinar* (cfr.)], responsable del verbu **aneblinar* que güei entá se caltién nel participiu *aneblináu* (cfr.). Tamién pue tenese por diminutivu de *nubla* (cfr.)».

—*Nublina en la* ***Furadía****, agua pal otru día* (Castañón 1962: 212). «Furadía, monte cerca de Pola de Allande».

3.1.4.2. Sense menció de topònims

—*El sol que sal debaxo la nublina, saca al buey debaxo la motchida*. Localitzat per Castañón (1962: 139) a Somiedu. «Porque lo hace *moscar*». Segons l'apèndix d'aquesta obra (p. 339), *motchida*, a l'occident asturià, correspon a *mullida* ("especie de almohadilla que se pone en el testuz de las reses y sobre la que se coloca el yugo"[13]). La grafia *tch* que empra Castañón tracta de representar el fonema palatal cacuminal retroflex /ʈʂ/ que sorgeix com a evolució de -LL- en algunes varietats de l'occident asturià, com ara Somiedu. També a Somiedu, Cano (1989: 27) registra aquesta variant: *El sol de so la nublina saca al buei de so la mullida*.

—*La nublina por la sierra, la trucha su la piedra*. Localitzat per Castañón (1962: 180) a Somiedu.

D'altra banda, hi ha una mena de conjur, d'expressió «màgica» per fer desaparèixer la *nublina*, conegut en diferents llocs d'Astúries, i que Claudia Elena Menéndez ha recollit a La Güeria Carrocera: *Escampla, nublina, escampla / qu'anda'l llubu tres la campa*. Ana Cano ha documentat a Somiedu una variant similar i més llarga: *Escampla nublina, escampla / qu'hai un l.lobu tras la campa / cumiendu una uveicha blanca. /Nun sei si ya mía si túa / si de mia madrina santa*.

3.1.4.3. *Neblina* (ñieblina) → *monte* (*tierra*) / *mar* (Astúries)

Els referents oposats de *monte* (*tierra*) i *mar* motiven una tipologia de refrany (podríem dir-ne *tipus parèmic* o *parermiotipus*)[14] ben peculiar, que aquí es vincula a la *neblina*, o a la variant *ñieblina*, que manté la faiçó inicial de la variant primitiva ñiebla. Un *paremiotipus* que Rivoira (2014) ha estudiat en relació amb vents i núvols d'alguns proverbis del Piemont i de la Vall d'Aosta.

—*Cuando la neblina va del monte pa la mar, coge'l arao y vete a tchabrar, y cuando va de la mar pal monte, mete'l arao a reporte*. Localitzat per Castañón (1962:74) a San Salvador (Teberga); amb aquesta glossa: «A reporte: donde no se moje» (*DALLA*, s. v.: «al abellugu, protexíu del agua").

—*Cuando la neblina vien de la mar pal monte, mete los gües ena corte; y si la neblina vien de la tierra pa la mar, saca los gües y vete arar* (Castañón 1962: 72).

—*Cuando la ñieblina va del monte pal mar, unce los güés y ponte a sembrar, y cuando la ñieblina va del mar pal monte*[,] *desunce los gües y mételos ena corte* (Castañón 1963: 256): «En Santillán (Amieva), igual con la palabra *borrín*, por *ñieblina*».

13. *Vid*. el *DALLA* (s. v. *mullida, la*): «[Tipu de] almuhada [fecha de pelleyu d'animal rellena de clina, que se pon na cabeza de les vaques pa xunciles]».

14. Sobre el concepte de *tipus parèmic*, vegeu l'*Atles de ParemioRom*: «fórmula o abstracción bajo la que se acogen refranes similares en su estructura formal y en su contenido semántico, aun a sabiendas del carácter flexible de tales factores en algunos caso». (<https://stel.ub.edu/paremio-rom/es/atlas/atlasdeparemiorom-apr-presentaci%C3%B3n>).

3.2. Núvols, núvol

El concepte de 'núvol(s)', materialitzat en formes com *nube(s)*, *nubláu* (*nublao*, *nublaus*), motiva aquest altre apartat.

3.2.1. Amb menció de topònims

—*Cuando las nubes van pa* ***Balouta***[,] *fairá sol que relouta, y cuando las nubes van p'Asturias, tiempo de Xudas*. «Pueblos de río Ibias arriba. En Villardecendias, (Ibias), *relouca* por *relouta*» (Castañón 1962: 77). Cf. diverses variants en què s'oposen les orientacions de mar amb *puertu* (*puerto*) o similars dins 3.7.

—*Nube'n el* ***Cuera****, tres días espera* (Castañón 1962: 222): «Cuera: cordal (cordillera) al sur de Llanes».

—*Nubes pa* ***Mingoyo***[,] *señal de bono; nubes pal* ***Aramo***[,] *señal de malo*. Localitzat per Castañón (1962: 282) a Agüera (Quirós).

—*Ajuma el pozu la* ***Oración****, les nubes segures son* (Castañón 1962: 21). «*Ajuma*: ahuma, despide niebla. Localizado en Arenas de Cabrales». És de notar l'aspiració de f- (*j-*) reflectida en *ajumar*, derivat de *jumu*, en aquesta varietat oriental de l'asturià.

—*Si ye de la* ***Artosa****, nube peligrosa* (Castañón 1962: 286). «La Artosa, cumbre. En Nava».

—*Corre 'l nublao pa* ***Burón****, sol a montón*. Localitzat per Castañón (1962: 69) a Alguerdo (Ibias).

Cal afegir-hi encara, en l'immediat àmbit lleonès: *Cuando los nublaus van para* ***Asturias****, aquí quedan las lluvias; cuando los nublaus van para el* ***Bierzo****, aquí queda el buen tiempo*. Localitzat per Castañón (1962: 78) al Valle Gordo (Lleó).

3.2.2. Noms específics de núvols (a l'Alt Aragó): *calzada i valencianas*

—*Sol en calzada*[,] *agua n'a madrugada* (Arnal 1997 [1953]: 43). «Si a puesta de sol hay *embarrada, carga, cillo...* (cúmulo, nimbo) hacia Poniente, hacia Moncayo, es muy probable la lluvia próxima». Es tracta d'un paremiotipus molt ben documentat en català: *Si el sol es pon en calçada, aigua a la matinada* (remeto a la base de dades de *ParemioRom* per al detall de les fonts de referència).

—*Si as valencianas s'asoman*[,] *as tronadas galopan* (Arnal 1997 [1953]: 32). «Llaman *valencianas* a los nubarrones, a los cúmulos (montañas de lana), que aparecen hacia el Sur y el Sureste». La mateixa obra (p. 247) registra: *Si s'asoman as valencianas, tronadas mañana.* La motivació gentilícia de 'valencià' es troba en el nom d'un vent (i d'un refrany) localitzat(s) a Morella: *El valencià la mou | i el cerç la plou* (Sanchis 1952: 24; *DCVB*, s. v. *cerç*).

3.2.3. *Ventana* (a l'Alt Aragó)

Ventana metafòrica de clar de sol entre núvols, que integra un parell de refranys de l'Aragó septentrional: *Si en* ***Moncayo*** *hay ventana*[,] *no lloverá mañana* (Arnal 1997 [1953] 48); *Si veis ventana en*

Moncayo[,] *ya pues preparar l'alforja. Ventana en* ***Monzón***[,] *agua en Aragón* (Arnal 1997 [1953] 32). Val a dir que el Moncayo és un referent orogràfic ben visible, que delimita els territoris d'Aragó i Castella.

Compareu-los amb aquest altre (gallec): *Ceo con ventana, auga na cama* (*ALGa*, IV, mapa 42c: *Ceo ovellado*). I cal dir que la *ventana* en qüestió, castellanisme, correspon al gallec normatiu *ventá*.

3.3. Muntanyes amb *capa* i referències similars

Són ben abundants i diverses les formulacions d'aquesta mena d'imatge de muntanyes amb *capa* i referències similars, de les quals s'ofereix una generosa mostra dins Gargallo (2022a), treball del que pouo en aquest altre apartat.

3.3.1. Astúries

Els refranys que integren aquest punt es cataloguen segons la menció dels substantius *capa*, *toca* (o la variant occidental *touca*, amb diftong decreixent), *montera*.

3.3.1.1. *Capa*

La de *capa* és la referència més abundosa. L'estructura corresponent acull una primera part on la formulació verbal *pon capa* / *tien capa* / *toma la capa* deixa pas a una segona referida a la capa amb què cal cobrirse-se per protegir-se del mal temps, la pluja, etc.

—*Cuando 'l picu* ***Pelitrón*** *pon capa, non dexes la tuya 'n casa* (Castañón 1962: 79). Registrat també per Viejo (2021: 132), que anota, a més (ibídem), aquesta variant: *Cuando Pelitrón pon mantu, nun quites el tuyu*.

—*Cuando 'l* ***picu Pierzu*** *pon capa, coge la tuya y escapa*. Recollit per Castañón (1962: 79) a Següencu (Cangues d'Onís).

—*Cuando 'l* ***Sueve*** *ponga capa, non dexes la tuya 'n casa*. Localitzat per Castañón (1962: 80) a Villaviciosa. Cf. *Si el borrín se posa'n* ***Sueve****, ye bien seguro que llueve* (3.1.2.1.).

—*Cuando* ***Barguero*** *pon capa, non dexes la tuya 'n casa* (Castañón 1962: 70). «Barguero, monte junto a Trubia».

—*Cuando* ***Cotovellosu*** *pon la capa, pon la tuya y escapa*. Recollit per Castañón (1962: 70) a Cabranes.

—*Cuando* ***Courío*** *pon la capa, pon la tuya y escapa* (Castañón 1963: 255): «Courío, monte a seis Km. [*sic*] de Belmonte, hacia Grado».

—*Cuando* ***Monte Lloy*** *pon capa, non dexes la tuya 'n casa* (Castañón 1962: 82). Amb aquesta nota: «altura entre Trubia y Bayo (Grado)».

—*Cuando la cuesta del* ***Naranco*** *tien capa, non dexes la tuya 'n casa* (Castañón 1962: 72). «Camino de Pedroveya (Quirós) desde Piñera (Morcín)». Cf. *Cuando la cuesta del Naranco pon la cota, muyeres de Noreña*[,] *quitai la ropa* (ibídem).

—*Si la **Madalena** tien capa, non dejes la tuya'n casa; si la **Madalena** no la tien, deja la tuya también*. Recollit per Castañón (1976: 550) a Grandiella (Riosa). Amb aquest aclariment respecte del topònim: «La Magdalena, en el Monsacro; Grandiella, Riosa».

—*Cuando 'l picu de **Moutas** toma la capa, pesca la tuya y escapa*. Localitzat per Castañón (1962: 79) a Moutas (Grado).

3.3.1.2. *Toca* (*touca*)

—*Cuando 'l **picu Benzúa** pon la toca, el concejo de Llanes se moja* (Castañón 1962: 79).

—*Si **peña Ubiña** pon la toca, ¡ay de nosotras!* (Castañón 1962: 278). «Recogido en el Meicín, al pie de peña Ubiña».

—*Cuando **Sant'Ana** pon la touca, agua y no pouca*. Localitzat a Las Dueñas (Cudillero). El *DGLA* (s. v. *toca, la*) atribueix a Quirós l'accepció 6: «Niebla que aparece detrás de un picacho o peña».

3.3.1.3. *Montera*

—*Cuando pon la montera el **cantu Manil**, Vuélvete venir* (Castañón 1963: 107). «Cantu Manil, altura hacia Zardón (Cangas de Onís)». Recollit a Onao, Cangues d'Onís.

—*Va llover, que **peña Biguera** ya pon la montera*. Localitzat per Castañón 1962: 303) a Fresnedo (Teberga).

3.3.2. Alt Aragó

—*Si Gratal se pone gorro, agua hasta el morro* (Arnal 1997 [1953]: 247). La forma del refrany és castellana, per la qual cosa la base de dades de *ParemioRom* li atribueix l'etiqueta de «castellà». Vergara (1986 [1936]: 78) transcriu com un sol registre: *Gratal con gorro, agua hasta el morro; Gratal con montera, agua en la ribera*. Sens dubte haurà pres aquests dos refranys, presentats com una parèmia múltiple, de Rodríguez Marín (2007 [1926]: 211), que els consigna per separat, si bé correlatius per l'atzar alfabètic.

—*Cuando **Guara** tiene capa y **Moncayo** capirón, buen año en Castilla y mejor en Aragón*. També de factura castellana (i etiquetat com a «castellà» dins de *ParemioRom*), Gomis (1998: 78, nota 8) l'atribueix a la Ribera del Cinca.

3.4. Neu (a l'Alt Aragó)

La neu és un meteor que propicia estructures i motivacions característiques de l'espai altoaragonès: *nieu polvina* (3.4.1.), neu que porta més neu (3.4.2.) i una mena de comparació entre determinat lloc amb neu i un altre de major altitud en què hom imagina més neu encara (3.4.3.).

3.4.1. *Nieu polvina*

Una *nieu polvina* que és tan temuda com la *mala vecina*, que s'ajusta a la rima: *Dios me'n guarde de la nieu polvina y de la mala vecina*. Refrany recollit a la Vall de Gistau per Blas / Romanos (2003: 41). Els autors consignen la part inicial amb variació del clític: *nos ne guarde*, *te'n guarde*; i per a l'adjectiu *polvina* ofereixen també la variant *polvorina*. De la contigua Vall de Benasc, José Antonio Saura Rami me'n transmet un testimoni que respon al mateix paremiotipus: *Dios mos llibre de la nèu polvina i de la mala vecina*.

3.4.2. Neu que porta més neu

—*Nieve muy chelada otra n'espera*. *Esta nieve otra en trairá*. *Esta no se'n irá mientras no venga su 'rmana*. Són registres d'Arnal (1997 [1953]: 257), que inclou, a més, aquest altre: *Si nieva en bolismas*[,] *p' días tiens caldo*; amb la glossa següent: «*Bolismas* son pequeños cristales de hielo (romboedros) toscón, bien distintos de los esponjosos copos [...]».

3.4.3. Quan/Si en tal lloc hi ha neu, què serà en tal altre!

Es tracta d'un recurs molt freqüent, que registra la mateixa obra d'Arnal (1997 [1953]: 167): *Cuando aquí nebara, ¡qué será en Guara! Cuando aquí nieba, ¿qué será en Yeba?* Homòlegs d'aquests altres, que localitza Tomás (1999: 339) a Mondot: *Cuando aquí nieva, ¿qué será en Yebra? Si aquí nieba, qué fará en Yebra*.

—*Si aquí hay un palmo, ¿qué será en Fanlo!* (Ríos / Bolsa 2003: 167). A Salas Altas.

—*Si nieva en Sosorito*[,] *más será en el Tito; y si en el Tito nieva, ¿qué será en Cotiella?* (Arnal Cavero (1997 [1953]: 49). «*Sosorito*, a menos de 600 m. sobre el nivel del mar, término de Alquézar; el Tito (tal vez derivación de *hito*), a unos 1.500, sierra de San Pelegrín; y Cotiella, elevación pirenaica que domina la Montaña y el Somontano, a más de 2.900 m».

3.4.4. Gelades i nevades (a Astúries)

Es tracta de dos meteors que s'imbriquen, a manera de causa i efecte, en tota una sèrie de refranys asturians. En general, és la gelada la que anuncia una nevada.

—*Cuando nubla la xelada, ye segura la nevada* (Castañón 1962: 82).

—*Dixoi la nieve a la xelada, vé tu hoy, que yo voy mañana* (Castañón 1962: 104). Un altre cas de personificació de meteors (Gargallo / Torres 2011); en aquest cas, en forma de «dialogisme».

—*Llovido sobre xelao, la nieve'ncima'l teyau*. Localitzat per Castañón (1962: 196) a Villanueva de Santu Adrianu.

—*Xelar y nublar, siñal de nevar* (Castañón 1962: 306). cf. lleon. *Xelare ya anublare señal de nevare* (Rúa 2004: 195).

—*Xelu sobre'l lluviu, nieve hasta'l cubu*; *Xelu tras de llobiu, niev'hasta'l xinoyu*; *Xelu tras de lloviu, ñev'hasta'l llombu*; *Xelu'ncima'l llobiu, niev'hasta'l pegollu*. Sèrie molt ben documentada (remeto per al detall de les fonts a la base de dades de *ParemioRom*).

Amb totes aquestes parèmies asturianes confronta una altra d'altoaragonesa: *Nieve muy chelada otra n'espera* (Arnal 1997 [1953]: 257).

3.4.5. Sant Vicent [Màrtir] (22 de gener) i el gel

Presenta testimonis anàlegs en tots dos territoris:

ast. *Por San Vicente quiebra tchaz y tchaciente* (Castañón 1962: 240). «San Vicente es el patrón de Agüeras (Quirós) [...] ya cesan los tchaces y tchacientes -los hielos y las causas que los forman». El *DGLA* (s. v. *llaz, el*) remet a Luciano Castañón, i localitza el refrany a Quirós.

arag. *San Vicente el barbau [/] rompe el chelau, [/] y si no lo rompe, [/] lo deja doblau* (Arnal 1997: 36). *San Vicente lo Barbato rompe lo chelato, pero en pone otro más arrefinato* (Arnal (1997: 36; a la Vall de Gistau). Es tracta d'un dels anomenats «Sants Barbuts».[15]

3.5. Vents

Els vents són una referencia característica del clima de cada territori. Agrupo aquí refranys amb noms de vents que responen a motivacions diverses, tot seguint pautes assajades dins Gargallo (2021) en relació amb l'espai del català continental. Destaco en aquest apartat els diferents noms de vents, així com els topònims implicats, amb negreta sobre la cursiva.

3.5.1. *Aire d'abajo / de riba*

Els conceptes espacials 'de baix' i 'de dalt' es poden associar a les latituds nord i sud, respectivament, o bé a terres de major i menor altitud. En la present collita he obtingut exemples d'*aire d'abajo* (Alt Aragó: tres) i *aire de riba* (Astúries: un).

—***Aire d'abajo*** *y riera escura*[,] *agua segura* (Arnal 1997 [1953]: 46). «El aire d'abajo es bochorno y la oscuridad en la riera indica nublado por el río, por el Sur, señal muy frecuente de agua próxima». El *DLE* localitza *riera* a l'Aragó i remet a *rambla* ("lecho natural de las aguas pluviales").

—***Aire d'abajo***[,] *agua hast'arriba* (ibídem). «Porque el viento bochorno, del Mediterráneo, casi siempre trae nublados y lluvias».

—***Aire d'abajo***[,] *agua n'o tajo* (Arnal 1997 [1953]: 31).

—***L'aire de riba****, trae'l vasu na mano* (Sánchez / Cañedo 1986: 126).

15. Cf. *La setmana dels barbuts és la més freda de l'any* (Farnés 1998: 85). «Heus aquí els sants barbuts o barbats de la cèlebre setmana de les minves de gener: dia 15, Sant Pau, primer ermità; dia 17, Sant Antoni Abat; dia 15, Sant Maure, Abat; dia 22[,] Sant Vicenç, diaca, de la Mola o Espanyol [...] De manera que la típica setmana dels barbuts va del 15 de gener al 22, ambdós inclusiu [...]».

3.5.2. *Cierzo* a l'Alt Aragó

El *cierzo* és ben característic de l'Aragó central, més que de l'Alt Aragó, en continuïtat amb el *cerç* de les terres de l'Ebre i del nord valencià (Gargallo 2021: 102). Un altre és el referent climàtic del *cierzu* d'Astúries, que presenta sentits com el de 'boira', 'plugim' (*orbayu*).[16] Tot i així, cal observar la identitat de tipus parèmic entre el tercer refrany aragonés d'aquest punt i el corresponent asturià.

—***Cierzo*** *qu'anubla*[,] *agua segura* (Arnal 1997 [1953]: 29).

—***Cierzo*** *y serenera a principios de luna, de cien veces llueve una* (Arnal 1997 [1953]: 250).

3.5.3. (*Vientu*) *gallegu* (Astúries)

Es tracta, lògicament, del vent que ve de l'oest,[17] mentre que el mateix tipus lexical s'empra a Castella amb el sentit de 'vent del nord-oest'.[18]

—*Abril buenu era si el* ***gallegu*** *non viniera*. Localitzat per Castañón (1962: 13) a Beleño (Ponga) i Arenas de Cabrales.

—***Vientu gallegu****, agua segura* (Sánchez / Cañedo 1986: 126).

—***Aire gallegu****, mal colmeneru* (Castañón 1962: 305). «En Oseja de Sajambre hacen la distinción de viento gallego bajo, del SO., y viento gallego alto, del NO».

3.5.4. *Nordeste* [i *nordés*] (a Astúries)

És vent característic de la costa d'Astúries (recullen la variant apocopada *nordés* el *DALLA* i el *DGLA*, *nordés*), en continuïtat amb Galícia i el gallec (cf. *DRAG*, s. v. *nordés*). Els testimonis extrets de Castañón (1962) s'acompanyen majoritàriament de la notació de [refrany] «marinero».

—*Agues* [sic] *fríes y* ***nordeste****, la sardina «desaparece»* (Castañón 1962: 21). Es tracta d'un registre paremiogràfic plenament castellanitzat. Segons comunicació personal de Claudia Elena Menéndez, la forma genuïna, que ella mateixa em testimonia, és aquesta altra, que preserva la rima (assonant); *Agües fríes y nordés, la sardina desapaez*.

—*Costa cargada,* ***nordeste*** *'na playa.* Localitzat per Castañón (1962: 69) a Cudillero [Cuideiru]. Cf. *Montaña cargada, nordeste a la barba*; *Montaña cargada, nordeste a la barba* (Castañón 1962: 204).

—*Cuando de* ***nordeste*** *llueve, hasta les piedres mueve* (Castañón 1962: 71).

—*El* ***nordés*** *que dura, de nueite tien calmura.* Localitzat pel *DGLA* (s. v. *nordés, el*) a Valdés.

—***Nordeste*** *duraor, a la tardi quedaor y a la mañana madrugaor* (Castañón 1962: 222). «*El nordeste no s'echó*, dicen los marineros de Gijón».

16. Segons el *DALLA* (s. v. *cierzu, el*): «Borrín, nublina. 2 Especie de nublina [que se forma pola calor nos díes de sol]. 3 Orbayu, orpín. 4 Agua [llovío con dello d'aire, con poca intensidá y en pocu tiempu]».

17. Vegeu el *DALLA* (s. v. *gallegu, el*): «Aire del noroeste o del oeste. | Gallegu alto, aire del noroeste. || Gallegu baxo, aire del suroeste».

18. Vegeu el *DLE* (s. v. *gallego, ga*): «4. adj. *Cast*. Dicho del viento: Procedente del noroeste, de la parte de Galicia».

—***Nordeste*** *oscuro, sur apurro* (ibídem). A l'apèndix de l'obra, hi figura *apurro* com a «Viento fuerte del Sur» (p. 334).

—***Nordeste*** *que a la marea non vien, trampa tien* (Castañón 1962: 222).

—*Pa Galicia* ***nordeste*** *y pa Asturias vendovales* (Castañón 1962: 71). Vegeu altres refranys amb *vendoval*(*es*) al punt 3.5.5.

—*Si el tiempu entra del* ***noroeste*** *y al* ***nordeste*** *se te rola, non esperes más que mal tiempu, con el agua hasta la bola* (Castañón 1962: 269). «En Gijón, en lugar de *rola*, *ronda*; dicen: *Va rondando*, es decir, va caminando de un cuadrante a otro».

3.5.5. *Vendaval / vendoval* (a Astúries)

—*El* ***vendaval*** *saca los peces de la mar; el nordeste nin los saca nin los mete* (Castañón 1962: 140). «Pescadores de Ribadesella y Llanes».

—***Vendaval*** *en Galicia, fiesta'n Llanes* (Castañón 1962: 304). «El vendaval lleva a Llanes lluvias y mal tiempo que impide a los marineros salir al mar, por eso quedan en el pueblo holgando». A la mateixa pàgina, hi figura la variant *Vendoval y agues* [sic], *fiesta'n Llanes*; atribuït a «Gijón».

—***Vendoval****, sardines a rial* (Castañón 1962: 304). «Gijón. Con viento del oeste se da mejor la sardina. Dicen que el vendoval siempre es viento al noroeste».

—*Brisa lloca,* ***vendaval*** *en popa* (Castañón 1962: 52).

3.5.6. Implicació de topònims (o altres referències geogràfiques)

La formulació *aire de* + topònim caracteritza diversos refranys meteorològics altoragonesos de la collita:

—***Aire de Lezina****, [/]* ***aire de Pina*** *[/] que llena a badina*. Tomás (1999: 339) el recull a Mondot. Lecina queda al suroest de Mondot. Pina, si és la *de Ebro*, queda al sud. D'altra banda, el *DLE* registra *badina*, «balsa o charca de agua», com a forma pròpia d'Aragó. A més, la documenta profusament l'*EBA* a l'espai altoaragonès.

—***Aire de Monzón***[,] *agua hasta o balcón*. Així, dins Arnal (1997 [1953]: 47). En Ríos / Bolsa (2003: 167), repertori de Salas Altas: *Aire de Monzón, agua asta en o balcón*.

—***Aire de Ordás****, agua detrás* (Arnal 1997 [1953]: 266). «Señales de lluvia, casi siempre seguros [*sic*[19]], en una zona del Somontano».

—***Aire de Pallás****, agua detrás*. Així, a l'*ALEANR* (mapa 1302: *Viento del este*), punt d'enquesta Hu 200 (Bielsa). La font no especifica res sobre la referència toponímica *Pallás* (podría tractar-se de la comarca catalana del *Pallars*). Vergara (19862 [1936]: 85) atribueix als de Tolva, de la província d'Osca: ***Aire de Pallás****, aigua detrás*. I cal tenir present que Tolva pertany a l'àrea catalanoparlant de l'Aragó oriental. Aquest paremiotipus, que acolliria també el refrany anterior (***Aire de***

19. Sens dubte respon a l'ús aragonès masculí de *señal*.

Ordás**, agua detrás*), respon a una estructura de rima bastant prolífica. Cf. *Boira en San Nicolás, agua detrás* (documentat en reculls castellans com el de Martínez Kleiser (1989 [1953]: 518; núm. 45.386). El tal paremiotipus arriba també a la Vall de Benasc: ***Aire de Gabàs**, aigua detrás* (comunicació de José Antonio Saura Rami). I una altra versió de la mateixa idea, amb adverbis autòctons del tipus de *derrèr/darrèr/darrer*, es concreta en variants d'aquest mateix paremiotipus: en occità aranès (Aire de Bacivèr**, [/] era nhèu ath darrèr*) i en català (***Aire de Baciver**, la neu al darrer*). I tot plegat, amb àmplia documentació, que no detallo.

—*Si fa **aire de Guara***[,] *no tengas miedo a tronada*. Així, dins Arnal (1997 [1953]: 31). Dins Ríos / Bolsa (2003: 170), recull de Salas Altas: *Si biene aire de Guara*[,] *no tengas miedo á tronada*. *Si bufa aire de Guara, no tengas miedo á tronada*.

—*Si sopla **Guara**, ¡qué luego escampa!* (Arnal 1997 [1953]: 34). Cf. *Si no sopla **Guara**, Moncayo s'enbarra* [sic], *que recull la mateixa* font (p. 48); amb la següent glossa: «Si no hace cierzo de Guara[,] aparece nublado (embarrada) hacia el Moncayo y suele ser indicio de lluvia».

Pel que fa a Astúries, reprodueixo un parell de refranys amb vent provinent del Xerru:

—*Con el ventarrón del **Xerru**, ñon sálies de casa a puerru* (*a puerru*, 'despullat') Castañón (1962: 66) localitza el refrany a Ponga. «*Xerru*: majada en puerto Ventaniella. El viento de tal dirección presagia lluvia».

—*Si vien el aire pel **Xerru**, sali aunque vayes a puerru; pero si vien per Xixón, non salies de casa, ñon*. Recollit per Castañón (1963: 277) a Sobrefoz (Ponga). «El Xerru y Gijón, al sur y al norte respectivamente de Sobrefoz. Con el aire del sur no hay peligro de mal tiempo aunque de momento llueva —por eso[,] *aunque vayes a puerru*—, por el contrario el aire del norte sí anuncia mal tiempo».

Finalment, anoto un parell de refranys altoragonesos: un, amb el vent denominat *gabacha*, de clara motivació geográfica. L'altre, amb un *aire moregano* (*morellano*), que em resulta més enigmàtic:

—***La gabacha** cuan bufa, a's dos diyas rufla* (Blas / Romanos 2003: 66). A la Vall de Gistau. *Gabacha* és un cert vent fred, la motivació del qual té a veure amb la del tipus lexical ***gavacho*** (o ***gabacho***), 'de França' (també castellà: *DLE*, s. v. *gabacho*; i en català: *DIEC2*, s. v. *gavatx*[2]).

—***Aire moregano**, ni palla ni grano*. A la Vall de Gistau (Blas / Romanos 2003: 29). Mott (2000: 363) hi recull una variant molt propera: *El aire morellano, ni paja ni grana*. I cal considerar l'eventualitat que *morellano* respongui a una deturpació (homonimització? mala audició?) a partir de *moregano*, car Morella queda massa lluny, al nord valencià. Sobre el (*vent*) *morellà*, vegeu Gargallo (2021: pàssim).

3.5.7. *Aire (de) puerto* (a l'Alt Aragó)

Aquest *puerto* (de muntanya) és un component orogràfic propi de l'Alt Aragó, però també d'Astúries, on sovint es confronta amb un altre de diferencial com és la mar (3.7.2.). I l'***aire (de) puerto*** és també molt característic del Pirineu aragonés, com abonen els següents refranys de la mostra:

—***Aire de puerto***[,] *a's tres diyas muerto* (Blas / Romanos 2003: 29); A la Vall de Gistau.

—***Aire puerto** pa' comer*[,] *serenera vas a ver* (Arnal 1997 [1953]: 48). «Cuando el aire de puerto (brisa de montaña) se prolonga hasta el mediodía[,] es indicio de que va a hacer buen tiempo».

—*Si fa* ***aire de puerto***[,] *ya puedes trillar y ir ta os güertos*. Així, dins Arnal (1997 [1953]: 32). Blas / Romanos (2003: 81) registren una variant a la Vall de Gistau: *Si fa aire de puerto, [/] ya puez mallar y dir ta'l güerto*. Amb la grafia *tal güerto*, i també a la varietat gistavina, el registra Mott (2000: 362). Cf. amb el benasquès ***Aire de Puerto****, als tres díes muerto* (testimoni de José Antonio Saura Rami).

3.5.8. Motivacions de mar i terra en asturià

—*Sol y vaga pal de Pravia,* ***viento mareiro*** *pal de Cudillero* (Castañón 1962: 287).[20] «Marinero. [/]. Lo dicen los marineros de Cudillero por su rivalidad con los de Pravia, para hacer ver que su puerto es mejor. Si los de Pravia no podían entrar en su puerto por la vagamar que había, los de Cudillero entraban igual, por eso los de aquí solían decir "que tenían la llave de Pravia"».

—***Terrero*** *pal de Cudillero* (Castañón 1962: 291). «Se refiere al viento procedente de tierra».

3.6. Altura i projecció del sol

> Sicasí, la llume vuelve al añu humanu cuando'l sol resalva Cualmayor, gana un poco más de trechu pel cielu de la tarde y los díes españen grandes sobre'l valle [...] (Viejo 2021: 59)

La mirada a la projecció del sol sobre la terra habitada, l'observar cíclic de l'altura i projecció del sol sobre els llocs habitats, ha copsat l'atenció de l'ésser humà, sens dubte, des que l'home és home. Ho reflecteix amb singular sensibilitat Xulio Viejo des de la seva terra natal. I ho traslladen, amb la força visual de la matèria parèmica, els refranys romànics referits precisament a l'altura i projecció del sol que van ocupar, anys enrere, Correas / Gargallo (2002). Refranys que integren també la base de dades de *ParemioRom* (d'on pouo de nou), i a partir dels quals l'*Atles de ParemioRom* resultant va individuar cinc diferents tipus parèmics (o paremiotipus).[21]

En el cas de la present mostra, es tracta de refranys que retraten el retorn del sol a llocs prèviament ombrívols, refranys que abracen un espai de temps d'hivern entre el gener i el febrer (i excepcionalment, en un d'asturià, fins a l'abril). Val a dir que, en aquesta faceta del refranyer, la representació asturiana és més rica i diversa que la de l'Alt Aragó. Aventuro al respecte que l'atenció al joc alternant d'ombres i llum (*solombres*) que caracteritza l'accidentat territori asturià, amb referents genèrics (*regueru*, *reguera*, *fuente*, *rincones*, etc.) o bé amb topònims concrets, impregna generosament l'imaginari col·lectiu del país, mentre que, en el cas de l'Alt Aragó, es restringeix als anomenats *pacinos*

20. Es tracta d'un dels molts casos de deturpació per part de Luciano Castañón. En posar la forma castellanitzada del topònim, es desfà la rima del refrany, que, en canvi, sí es mantindria amb la forma tradicional del nom de lloc: *mareiru / Cuideiru*.

21. https://stel2.ub.edu/paremio-rom/ca/atlas?title=&body_value=&items_per_page=20. S'hi pot accedir a través de la cerca textual «Altura y proyección del sol».

(*pacino* <*opacīnu), els *pacos* o *bagos* del lèxic comú i de la toponímia pirinenca, orientats de cara al nord (segons la disposició orográfica del Pirineu aragonés).[22]

En tot cas, més enllà de les *solombres* interpretatives, tracto per ordre cronològic (mesos i dates fixes) els diferents refranys de la mostra.

3.6.1. Gener

ast. *En Xineru entra'l sol en toos los regueros; ye refrán, pero non yé verdaderu*. Localitzat per Castañón (1962: 159) a Rengos (Cangas del Narcea).

3.6.2. Sant Antoni Abad (17 de gener)

ast. *El día San Antón de Xineru ha de dar el sol en toos los regueros; ha de dar, pero no ha calentar* (Castañón 1962: 114).

ast. *En Santo Antón de Xineiro entra 'l sol en toos los regueiros, menos en el de* ***Rocabo****, que no entra 'n tol año* (Castañón (1962: 155). «Rocabo: reguero próximo a Cangas de Narcea».

3.6.3. Sant Fabià i Sant Sebastià (20 de gener)[23]

arag. *Ta San Fabián cobran el sol es de Plan, y se les acaba el pan*. L'explicació de la font (Mott 2000: 355) projecta llum sobre aquest refrany: «En invierno, el sol llega a Plan sólo tres veces al día, hasta el 20 de enero (San Fabián); a partir de este momento, ilumina el lugar todo el día. [La segona part del refrany fa referència] a la tacañería que se les achaca a los habitantes de Plan por parte de los vecinos de los pueblos circundantes».

3.6.4. Sant Vicent Màrtir (22 de gener)

ast. *El día San Vicente entra 'l sol ena fuente* (Castañón 1962: 115): «Hace referencia a una fuente que hay cerca del pueblo [de] La Focella, (Teverga); es muy sombría, y está situada de espaldas al sur; el sol, en su diario elevarse[,] comienza a tocarla el 22 de Enero a las once de la mañana».

22. Arnal (1997 [1953]: 257) recull aquesta oposició, no relacionada amb els refranys d'aquest punt, en la següent parèmia: *Si fa frío*[,] *trebaja n'os solaneros; si fa calor, n'os pacinos*; amb aquesta glossa: «Porque en los solaneros, o solanos, el sol entibia el ambiente; y en los pacinos (sombríos orientados al Norte) hace siempre más fresco». D'altra banda, el *DCECH* (s. v. *opaco*) recull, al costat del català *obac* (< opacu), les variants homòlogues altoaragoneses *bago* i *paco* (aquesta integra el refrany *A boira en* ***Labaco*** *[/] y l'agua en o paco*, del qual tract al punt 3.1.1.1.), a més d'un *pacín*(*o*) que, «en el Sobrarbe y Alto Aragón (Arnal Cavero) supone *opacīnus)» (IV, 286a9-11).

23. Vegeu al respecte la meva «Garbera de refranys romànics de Sant Sebastià (i Sant Fabià)» (Gargallo 2022b).

3.6.5. Febrer

ast. *En Febreru entra'l sol en cualquier regueru, menos en Enu*. Localitzat per Castañón (1962: 147) a Següenco (Cangues d'Onís). Sobre *Enu*, el topònim de referència, podem llegir-hi: «pueblo de la parroquia de Sebarga, municipio de Amieva».

ast. *En Febreru entra'l sol en cualquier regueru; el últimu día*[,] *que no el primeru* (Castañón 1962: 147); amb la variant ...*no'l primer día, el postreru*.

ast. *En Febreru entra'l sol en toos los rincones, menos en la riega de los Caneyones* (Castañón 1963: 264). Amb la indicació que «está la riega en Pen, pueblo de Amieva».

ast. *En febreru, entra'l sol en cada regueru*. Així, dins Sánchez / Cañedo (1986: 130). El *DGLA* (s. v. *regueru, el*) registra: *En febreru entra'l sol en caa regueru* (amb remissió a Fermín Canella Secades, *Estudios asturianos (Cartafueyos d'Asturies)*, Uviéu, 1886). Cano (1989: 28) recull a Somiedu: *En febreiru da'l sol en tolos regueiros*.

3.6.6. La Candelera (2 de febrer)

ast. *El día de la Candelera entra'l sol en cualquier reguera*. Així, dins Sánchez / Cañedo (1986: 130). El *DGLA* (s. v. *candelera, la*) atribueix a Llanes: *El día de la Candelera entra el sol en cualquier reguera*. Castañón (1963: 260) localitza al Mazucu (Llanes) aquesta variant amb *Candeleras* en plural: *El día de las Candeleras entre'l sol en todas las regueras*.

3.6.7. El 22 de febrer

ast. *El veintidós de Febrero pasa'l sol per cima'l picu Castiello* (Castañón 1962: 140). La font identifica així el lloc de referencia: «Monte frente a Proaza».[24]

3.6.8. Sant Maties (24 o 25 de febrer, fins a la reforma duta a terme entre 1969 i 1970)[25]

arag. *Pa' San Matías entra o sol por as sonbrías* [sic] *pero no por as más frías* (Arnal 1997 [1953], 39, 273). A la Vall de Benasc: *Ta Sant Maties toque el sòl peles sombries* (comunicació personal de José Antonio Saura Rami). Es tracta d'un paremiotipus que trascendeix a la Vall d'Aran (*Tà St. Maties, [/] eth solei enes ombries*: CNLVA 1992: 25) i s'estén, amb l'al·luvió aragonès meridional, juntament amb l'aragonesisme *umbria/ombria*, al català de les Terres de l'Ebre i al País Valencià: *A Sant Maties, ja entra el sol per les ombries* (localitzat pel *DCVB*, s. v. *sol*, a Tortosa i al Maestrat).

24. Un lloc mític per a Xulio Viejo (2021: 22), qui escriu: «[...] los dos amaneceres que calculo yo que se verán tamién, dalgún día de xineru, dende'l Picu Castiellu, a lo cimero del llugar».

25. Abans d'aquesta reforma «su festividad se celebraba el 24 de febrero (el 25 en los años bisiestos) [...] Pero, como esta fecha con frecuencia podía caer en cuaresma[,] se ha trasladado al 14 de mayo» (Cantera / Cantera / Sevilla 2002: 55).

3.6.9. Abril (i la força de la rima amb *carril*)

ast. *En Abril entra'l sol en cada carril* (Castañón 1962: 141). «En ese tiempo el sol ya está alto y da, *entra*, por los caminos». L'atracció de rima entre *abril* i *carril* es demostra amb una cerca de la darrera forma a *ParemioRom*, que retorna 23 resultats de refranys romànics en què *abril* rima amb *carril*.

3.7. La mar, component diferencial del territori asturià

La mar constitueix el fet diferencial d'Astúries respecte de l'Alt Aragó. Distribueixo en aquest darrer apartat aspectes en què participa de fets climàtics o atmosfèrics diversos.

3.7.1. Indicis d'aus entre terra i mar

L'orientació d'aus diverses cap a la serra, una certa penya, i la localitat concreta de Llanes, motiven els refranys aplegats en aquest punt.

—*Cuando la chouva vey pa la sierra, coy la bruesa ya vey a por tcheña; ya cuando vey pa la mar, coy il gadaño ya vey a sigar*. Localitzat per Castañón (1962: 73) a La Puela d'Allande. Amb l'explicació següent: «Señal de mal tiempo y buen tiempo respectivamente».

—*Cuando las cheguas van pa la sierra, xuence los bueis ya veite a la tseiña; cuando las cheguas van pa la mar, xuence los bueis ya veite a aradar* (Castañón 1962: 75). Amb la notació «Occ.», presenta trets de la varietat occidental (*ya* 'i', *tseiña* 'llenya').

—*Cuando la garza va pa la peña, saca los gües y vete a la leña; cuando la garza va pa la mar, saca los gües y vete arar* (Castañón 1962: 73). «Anuncio de buen y mal tiempo».

—*Cuando'l cuervu va pa Llanes, ba ñebar; cuando güelvi ya ñon ba ñevar* (*DGLA*, s. v. *cuervu, el*). Hi ha un tret prou característic de la varietat oriental asturiana, que és el resultat palatal de N-: per això, *ñon* i *ñevar* (García Arias 2003: 240). És clar que si el corb va a Llanes, és a dir, a vora mar, és perquè hi ha neu a la muntanya. Quan hi torna, a la muntanya, és perquè ha deixat de nevar.

3.7.2. Altres contrastos entre mar i terra: *Puertu/puerto*

Es tracta aquí de l'accepció muntanyenca de *puertu* (o de la variant *puerto*), i no de la portuària (marítima).[26]

—*Barra clara y puertu oscuru, señal de tiempu seguru*. Localitzat per Castañón (1962: 48) a Seloriu (Villaviciosa). Amb la següent explicació: «Barra, la de El Puntal, en ría de Villaviciosa. [/] Puerto, el Sueve».

26. Cf. el *DALLA* (s. v. *puertu, el*): «Pasu [altu pel que se pasa o traviesa un monte, un cordal]. 2 Zona [alta d'un monte, d'un cordal con mayaes y pastu a onde se lleva'l ganáu]. 3 Sitiu [acotáu y abrigáu na costa, preparáu p'amarrar, pa cargar y descargar les embarcaciones]».

—*Cuando les nubes van pa la mar, coge los gües y ponte arar, y cuando van pal Puerto*[,] *coge los gües y dales pienso*. O: *coge los gües y ponte a techu* (Castañón 1962: 77).

—*Cuando les nubes van pa la mar, cueye los gües y ponte arar; cuando las nubes van pal puerto, cueye 'l arau y métete dientro* (ibídem). «Refiriéndose al Pajares». Cf. *Cuando les nubes van pa la mar, cueye los gües y ponte arar, y cuando van pa Castilla coge los gües y ponte a capilla* (ibídem); localitzat a Tuiza (L.lena), i amb la glossa «*Ponese a capilla*: *Abellugase*, guarecerse de la lluvia».

—*Cuando les nubes van pa la mar, unce les vaques y ponte arar; cuando van pal Puertu, desunce les vaques y ponte a techu* (ibídem). «En Zureda (Lena): *a sotechu*».

—*Pa la mar claro, pal puerto oscuro, tiempo seguro* (Castañón 1962: 230). «En Cangas de Narcea refiriéndose al puerto de Leitariegos».

—*Puertu oscuru y barra clara, buen día de sol mañana; barra clara y puertu oscuru*[,] *señal de tiempo seguru*. Localitzat per Castañón (1962: 249) a Peñerúes (Quirós).

—*Puertu claru y costa escura, agua segura* (ibídem). «En Ponga, refiriéndose a los puertos de Ventanielles, Tarna o el Pontón».

3.7.3. El rugir de la mar i motivacions sonores afins com a indici meteorològic

Cuando ruxa/ruxe la mar... Es tracta d'una formulació inicial present en molts refranys recollits per Castañón (1962: pàssim), sigui en indicatiu (*ruxe*) o en subjuntiu (*ruxa*), que implica idea de futur: *Cuando ruxa la mar de la Griega, tiende la colada juera*; *Cuando ruxa la mar de Seloriu, pára la carreta so'l horru*; *Cuando ruxe 'l mar en Santa Gadía, hay augua 'l outro día*. *Cuando ruxe la mar d'Astuera, mete 'l carru baxo la panera*; *Cuando ruxe la mar de Mohías, busca leña pa quince días, y si ruxe la de Barayo*[,] *unce los gües y ponlos al carro*; *Cuando ruxe la mar hacia 'l Portiellu, unce les vaques y vete pa 'l eru*; *Cuando ruxe la mar hacia la Espasa, suelta les vaques y vete pa casa*; *Non vayas de costera*[,] *que ruxe la Salmoriera*; *Ruxe la Ñera, vendaval ena corredera*; *Ruxe'l mar en Gozón, nevará o non*.

Hi ha també formulacions afins amb altres verbs de motivació sonora: *Cuando ronca 'l Merón*[,] *guarda (o echa) 'l trigo 'n macón; y cuando ronca la barra, saca 'l llaviegu y ara*; *Cuando sona la barra, segura 'l agua*. *Cuando suena la mar de Astuera, saca la coladina fuera* (ibídem); *Si rumba Barayu*[,] *saca al ganáu ya veite al trabayu; si rumba Moías, guarda cheña pa quince días*. Tot plegat transmet la bravesa de la mar cantàbrica i les seves implicacions atmosfèriques.

4. A manera de conclusió

Els dos territoris contemplats en aquesta contribució comparteixen elements climàtics essencials: boires i núvols, nuvolositat vària; temps de gel i neu. També, una sèrie de referències a muntanyes amb capa i similars, amb formulacions diverses; o l'atenció al sol recobrat, en valls fondes, entre el gener i el febrer, tot i que aquests dos aspectes es manifesten més visiblement en el cas d'Astúries. També presenten algunes especifitats: com a l'entorn dels diferents vents, entre altres meteors.

Destaca en tots dos àmbits, com en general en aquesta mena de refranys romànics vinculats a cada territori, la inserció d'abundants topònims, així com de referents genèrics com *monte/montaña*, *sierra*, *puerto/puertu* (de muntanya). I sovintegen els tipus parèmics (*paremiotipus*) en què es contraposen referents d'orientació a l'espai.

D'altra banda, i com és del tot lògic, la mar constitueix el fet diferencial d'Astúries respecte de les terres altoragoneses, i s'hi donen també nombrosos refranys en què l'orientació de la mar confronta amb la de terra endins en aspectes meteorològics contrastats.

Però tots dos territoris s'emmarquen dins l'espai d'un contínuum cultural i lingüístic del nord iberoromànic. De fet, l'aire de familiaritat romànica es percep en aquesta mena de refranys, només amb l'excepció del romanès, tal com he assenyalat en treballs anteriors. Tant l'espai altoaragonès com l'asturià integren, doncs, el que, tot basant-me en el mestre Amado Alonso (1974[3]: 98) i la seva noció de «Romania continua», he determinat d'anomenar *Romània parèmica contínua*.

Referències bibliogràfiques

ALEANR = Alvar, Manuel, con la colaboración de Antonio Llorente, Tomás Buesa y Elena Alvar (1979-1983): *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*. Zaragoza / Madrid: Diputación Provincial de Zaragoza / CSIC, 12 vol.

*ALGa = Atlas lingüístico galego. IV. Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxi*co. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Alonso, Amado (19743): «Partición de las lenguas románicas de Occidente». *Estudios lingüísticos. Temas españoles*. Madrid: Gredos, 84-105.

Blas Gabarda, Fernando; Romanos Hernando, Fernando (2003): *Fraseología del chistabín: diccionario de refranes, modismos, locuciones y frases hechas en aragonés del Valle de Chistau*. Zaragoza: Gara d'Edizions / Institución Fernando el Católico.

Cano González, Ana María (1989): *Notas de Folklor Somedán*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.

Cantera Ortiz de Urbina, Jesús; Cantera Montenegro, Jesús; Sevilla Muñoz, Julia (2002): *Calendario religioso. Sus festividades*. Madrid: Guillermo Blázquez, Editor.

Castañón, Luciano (1962): *Refranero asturiano*. Oviedo: Diputación de Oviedo / Instituto de Estudios Asturianos.

Castañón, Luciano (1963). «Refranero asturiano. Apéndice». *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos*, 49, 251-280.

CNLVA (1992) = Centre de Normalisacion Lingüistica dera Val d'Aran (1992): *Arrepervèris*. Lleida: Pagès.

Correas Martínez, Miguel; Gargallo Gil, José Enrique (2002): «*Ya entra el sol por las umbrías*. Altura y proyección del sol en el calendario romance de refranes». *Paremia*, 11, 21-30. <https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/011/003_correas-gargallo.pdf>.

DALLA = Academia de la Llingua Asturiana: *Diccionariu de la Llingua Asturiana (DALLA)*. <https://www.diccionariu.alladixital.org/>.

DCECH = Coromines, Joan, con la colaboración de José A. Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 6 vol.

De Andrés Díaz, Ramón (2022): «Frontera lingüística entre el gallegoportugués y el asturleonés: el atlas *ETLEN*». Dins Molina Martos, Isabel; García Mouton, Pilar (ed.): *Geolingüística en la península ibérica*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 171-199.

DECat = Coromines, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions «la Caixa», 10 vol.

DELLA = García Arias, Xosé Lluis (2017-2021): *Diccionariu Etimolóxicu de la Llingua Asturiana (DELLA)*. Uviéu: Universidá d'Uviéu / Academia de la Llingua Asturiana, 7 vol.

DGLA = García Arias, Xosé Lluis (2002-2004): *Diccionario General de la Lengua Asturiana (DGLA)*. Oviedo: La Nueva España. <https://mas.lne.es/diccionario/>.

DIEC2 = Institut d'Estudis Catalans (2007). *Diccionari de la llengua catalana*. <https://dlc.iec.cat/>.

DLE = Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*. <http://dle.rae.es/>.

DRAG = Real Academia Galega: *Diccionario da Real Academia Galega*. <https://academia.gal/dicionario>.

EBA = Endize de bocables de l'aragonés seguntes os repertorios lesicos de lugars y redoladas de l'Alto Aragón. Uesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 4 vol.

Farnés, Sebastià (1992-1999): *Paremiologia catalana comparada*. Edició a cura de Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer i Josep Lluís Savall, amb la col·laboració de Josep M. Pujol. Barcelona: Columna, 8 vol.

Franco Anchelergues, Vicente (2008): «*Esta sequera s'acabará cuando llueva*. Facecias paremiológicas en los refranes de Arnal Cavero». *Alazet*, 20, 197-206.

García Arias, Xosé Lluis (2003): *Gramática histórica de la lengua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.

García Arias, Xosé Lluis (2005): *Toponimia asturiana. El porqué de los nombres de nuestros pueblos*. Oviedo: Editorial Prensa Asturiana.

Gargallo, José Enrique (1994): *Les llengües romàniques. Tot un món lingüístic fet de romanços*. Barcelona: Empúries.

Gargallo Gil, José Enrique (2021) «Nombres de vientos en catalán continental: creatividad léxica y territorio», *Dialectologia. Special Issue* IX, 97-133. <https://www.edicions.ub.edu/revistes/dialectologiaSP2021/documentos/1706.pdf>.

Gargallo Gil, José Enrique (2022a): «Designaciones de nubes que cubren montañas en refranes meteorológicos romances, con sus paremiotipos». *Fraseolex. Revista Internacional de Fraseología y Paremiología*, 1. <https://revistes.uab.cat/fraseolex/article/view/v1-gargallo/43-pdf-es>.

Gargallo Gil, José Enrique (2022b): «Garbera de refranys romànics de Sant Sebastià (i Sant Fabià)». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/LXXVI. Miscel·lània Lídia Pons. 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 129-141.

Gargallo Gil, José Enrique (2023): «Retrato contemporáneo de mis fronteras romances peninsulares». Dins Álvarez Pérez, Xosé A.; García Sánchez, Jairo J.; Sánchez Izquierdo, Irene (ed.): *Frontera España-Portugal: personas, pueblos y palabras*. Valencia: Tirant Humanidades, 427-449.

Gargallo Gil, José Enrique (2024): «Desde aquel abril, en la memoria del corazón». Dins Gil del Cacho, Fèlix (ed.): *O Tión y otros escritos en aragonés tensino*. Sabiñánigo: Comarca Alto Gállego, 21-22.

Gargallo Gil, José Enrique; Torres Torres, Antonio (2011): «Meteoros y personificación en la paremiología romance a partir del proyecto BADARE». Dins Pamies Bertrán, Antonio; Luque Durán, Juan de Dios; Fernández Martín, Patricia (ed.): *Paremiología y herencia cultural*. Granada: Granada Lingüística, 65-73.

Gomis i Mestre, Cels (1998): *Meteorologia i agricultura populars. Recull d'aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l'agricultura a l'entorn dels anys 1864 a 1915. Edició notablement augmentada amb gran nombre de confrontacions a cura de Cels Gomis i Serdañons*. Barcelona: Alta Fulla.

Martínez Kleiser, Luis (1989 [1951]): *Refranero general ideológico español*. Madrid: Editorial Hernando.

Mieder, Wolfgang (1996): «Los refranes meteorológicos». *Paremia*, 5, 59-65. <https://cvc.cervantes.es/lengua/paremia/pdf/005/007_mieder.pdf>.

Mott, Brian (2000): *Diccionario Etimológico Chistabino-Castellano/Castellano-Chistabino*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico».

Nagore Laín, Francho (2013): *Lingüistica diatopica de l'Alto Aragón. Cómo ye l'aragonés de cada puesto: carauteristicas, bibliografía, testos, mapas*. Uesca: Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

Palacios Rasal, Liena; Baos Muñoz, Chan (2010). *Bocabulario de Murillo de Galligo*. Uesca: Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

Ríos Nasarre, Paz; Bolsa Puyuelo, Alberto (2003): *Replega de tradizión oral en Salas Altas*. Huesca: Consello da Fabla Aragonesa.

Rivoira, Matteo (2014): «*Cuand che Maréi al va vers Bièla, al Pò ad ricambi al manda l'*èva. Venti e nuvole in alcuni detti piemontesi e vadostani». Dins Cugno, Federica; Mantovani, Laura; Rivoira, Matteo; Specchia, Maria Sabrina (ed.), *Studi linguistici in onore di Lorenzo Massobrio*. Torino: Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano, 803-825.

Rodríguez Marín, Francisco (2007 [1926]): *Más de 21.000 Refranes Castellanos. No contenidos en la copiosa colección del Maestro Gonzalo Correas, allególos de la tradición oral y de sus lecturas durante más de medio siglo (1871-1926)*. Madrid: Atlas.

Sanchis Guarner, Manuel (1952): *Els vents segons la cultura popular*. Barcelona: Barcino.

Tomás Arias, Chabier (1999): *El aragonés del Biello Sobrarbe*. Huesca: Instituto de Estudisos Altoaragoneses.

Vázquez Obrador, Chesús (1980): «Notas sobre refranes, dichos y tradiciones de algunos pueblos de Tierra de Biescas, Valle de Tena, Valle de Serrablo y Somontano». *Argensola*, 89, 55-72.

Veny, Joan (19823): *Els parlars catalans (Síntesi de dialectologia)*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.

Vergara Martín, Gabriel María 19862 [1936]: *Refranero geográfico español*. Madrid: Librería y Casa Editorial Herrando.

Viejo Fernández, Xulio (2021): *Onde'l caos se texe y se destexe*. Uviéu: Trabe.

revista DE L'ACADEMIA ARAGONESA DE LA LENGUA 2025 / vol. 1 / 30-52
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.3 • CC BY-NC-ND 4.0

L'associacionisme lingüístic a la Franja d'Aragó: característiques i trajectòria[1]

María Dolores Gimeno Puyol
Universitat Rovira i Virgili / Ascuma. mariadolores.gimeno@urv.cat
https://orcid.org/0000-0001-7960-2087

Resumen

La reivindicación d'a luenga y cultura catalana autoctonas en a denominada «Franja» de l'este d'Aragón va encomenzar con movimientos socials dispersos en zaguerías d'a Dictadura, continando en os anyos 80 con asociacions culturals de tipo formal: ACLF (Llitera), IEBC (Baix Cinca) y Ascuma (Matarranya), las cuals van iniciar una fayena periodica de normalización a traviés de publicacions periodicas y coleccions, actividaz culturals y accions reivindicativas debant de l'administración y la sociedat. Lo nuevo milenio va completar lo mapa en a Ribagorza con o CERib y la fundación d'Iniciativa Cultural de la Franja, que complegaba l'acción común d'as asociacions —a excepción d'a Litera—, entre la suya consolidación y un cierto estancamiento, mientres en apareixeba atras mas especificas y locals u de carácter politico, tanto en sentiu pancatalanista como «negacionista».

Parolas clau: catalán d'Aragón, asociacionismo cultural, activismo social, politica lingüistica, ACLF, IEBC, Ascuma, CERib, ICF.

Resum

La reivindicació de la llengua i cultura catalana autòctones a l'anomenada «Franja» de l'est d'Aragó va començar amb alguns moviments socials dispersos a finals de la Dictadura, continuant durant els anys 80 amb associacions culturals de tipus formal: ACLF (Llitera), IEBC (Baix Cinca) i Ascuma (Matarranya), les quals van engegar una tasca periòdica de normalització a través de publicacions periòdiques i col·leccions, activitats culturals i accions reivindicatives davant l'administració i la societat. El nou mil·lenni va completar el mapa a la Ribagorça amb el CERib i la fundació d'Iniciativa Cultural de la Franja, que aplegava l'acció comuna de les associacions —a excepció de la Llitera—, entre la seua consolidació i un cert estancament, mentre n'apareixien unes altres més específiques i locals o de caràcter polític, tant en sentit pancatalanista com «negacionista».

Mots clau: català d'Aragó, associacionisme cultural, activisme social, política lingüística, ACLF, IEBC, Ascuma, CERib, ICF.

1. Agraeixo les informacions facilitades pacientment per Pep Labat, Carme Messeguer i Ramon Mesalles (IEBC), Glòria Francino (CERIb), Carles Sancho i Natxo Sorolla (Ascuma).

Abstract

The vindication of the autochthonous Catalan language and culture in the so-called "Franja" of eastern Aragon began with some scattered social movements at the end of the Spanish Dictatorship, continuing in the 1980s with formal cultural associations: ACLF (Litera), IEBC (Bajo Cinca) and Ascuma (Matarraña), which initiated a periodic attempt at standardization through journals and collections of articles, cultural activities and actions to make demands on both administration and society. The new millennium completed the map in Ribagorza with the CERib and the foundation of the *Iniciativa Cultural de la Franja*, which brought together the common action of the associations —with the exception of La Litera—, between their consolidation and a certain stagnation, while other more specific and local or political associations appeared, both in a pan-Catalanist and "negationist" sense.

Keywords: Catalan of Aragon, cultural associationism, social activism, language policy, ACLF, IEBC, Ascuma, CERib, ICF.

1. Preliminars: sobre la denominació *Franja*

Històricament, per evolució del llatí o per la repoblació medieval, a l'est d'Aragó, des del nord dels Pirineus fins al naixement del Matarranya i Aiguaviva de Bergantes al sud, es parla català. En este ordre geogràfic, es tracta de les comarques administratives de la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca, el Baix Aragó-Casp, el Matarranya —l'única totalment catalanoparlant— i el Baix Aragó, una franja estreta de territori, limítrof a l'est amb comarques de Lleida, Tarragona i Castelló, que ha acabat sent coneguda com la *Franja*: Franja «de Ponent» o «de Llevant» o «Franja aragonesa», en funció del punt de mira. Precisament, la denominació es basa en la seua realitat lingüística i cultural catalanòfona (Sistac 2003: 5), i ha acabat consolidant-se, preferida a altres anteriors o posteriors (Moret 1998). El terme aparegué al principi de la Transició democràtica en les reunions al Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona d'un petit grup d'immigrants aragonesos catalanoparlants amb catalans catalanistes (Espluga 2008: 69), que van organitzar-se successivament com a Comissió Constitutiva Permanent i Grup de la Franja de Ponent per tal de «conscienciar la població de la Franja de la unitat de la Llengua» (Moret 1998: 70). El cantautor de Favara del Matarranya Àngel Villalba, radicat a Barcelona, l'utilitzava en una cançó datada la primavera de 1978: «I és que..., redéu!,/ no ny'ha remei,/ que ací a la Franja/ no arriba el Rei» (a Sasot 1997: 137); de manera mimètica *Franja Oriental d'Aragó* (Moret 1998: 12) va ser el terme emprat per José Bada, conseller de Cultura d'Aragó, a la convocatòria del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana al monestir de Poblet (1985);[2] i de seguida *Franja de Ponent* entrava a la segona edició de la *Gran Enciclopèdia Catalana* (1987).

2. «Confio que d'aquest segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana ixqui no solament un més gran coneixement de la realitat lingüística, per part de tothom, de la Franja Oriental d'Aragó, ans també una més gran col·laboració entre tots els territoris de l'Antiga Corona d'Aragó, on es parla català», *Parlament del Conseller de Cultura d'Aragó Sr. José Bada* (Comissió Territorial d'Aragó 1985). D'este discurs es distribuïren 6.000 tríptics per tota la Franja; està reproduït a Bada Panillo (1997: 153-154) i Segon Congrés (1987: 28).

Sorgida de sectors conscienciats per qüestions identitàries, la denominació ha fet fortuna en àmbits científics, polítics i periodístics —la polèmica dels «béns de la Franja» seria el cas més paradigmàtic—. Amb el temps, la comunitat de parlants l'ha acabat assumint com a marca de procedència geogràfica-cultural, els quals ja són reconeguts per ella tant a Aragó com a Catalunya (Gimeno Puyol 2023: 20). No obstant això, la majoria de «franjolins» o «frangencs» no assumeixen la seua especificitat lingüística com a peça essencial de la identitat, tal com ha estudiat Espluga (2004: 19), ja que molts desconeixen fins on es parla català a Aragó; un desconeixement que també afecta a la correcta denominació filològica de la llengua pròpia.

2. La formació de l'associacionisme identitari

Els canvis polítics de finals del segle XX, entre el final de la Dictadura, la Transició democràtica i l'establiment de l'Estat de les autonomies, motivaren un seguit de moviments socials més bé informals i efímers. En un moment inicial, als 70, l'est d'Aragó viu com la resta d'Espanya una voluntat de transformacions sobretot entre els joves, desenvolupada a cada comarca amb diferents ritmes i característiques. Els 80 marquen una segona fase amb l'aparició d'associacions culturals de tipus «formal», que establiran unes línies d'acció continuades i concretes, dins d'un marc regulat, per tal de promoure socialment la recuperació i dignificació de la llengua i cultura pròpies en català a la Franja.[3] La identitat catalanòfona es situaria, doncs, a la base d'estos moviments, sense arribar a qüestionar, en general, la pertinença a Aragó, aspecte que s'ignora o es dissocia del lingüístic, a diferència del succeït a Catalunya (Castells 1998: 70-72).

2.1. Moviments socials inicials

El cas de la Llitera durant els anys 70, molt ben estudiat per Espluga, mostra l'eclosió d'un seguit de grups culturals informals i juvenils que vehiculen una voluntat transformadora a través de la potenciació de la cultura local o de manifestacions de la cultura moderna (2008: 62). Els primers, que utilitzaven la idiosincràsia lingüística com una forma de rebuig als governs locals conservadors, es localitzaren sobretot a Altorricó —on, sota el lideratge de Carles Piulats, van impulsar debats i accions de propaganda— i a Alcampell —gràcies a contactes amb activistes catalans i en el marc de la reconstrucció de la CNT—. Ben sovint, els joves mobilitzats de la comarca mantingueren relacions informals entre ells, en un nou context d'oci i bonança econòmica, provocant una «intensa activitat sociocultural i política» entre 1976-1979, que s'hi va traduir en els primers cartells en català, la recuperació de tradicions, un Seminari de Cultura Catalana a l'Institut de Tamarit (hivern 1977-78) i concerts de cantautors catalans en diversos pobles. Com a distintiu dels moviments lliterans, hi hagué la reivindicació de la catalanitat administrativa, influïts pel «Grup Franja de Ponent» —del mencionat Centre

3. Isabel Marín (2007) diferencia l'associacionisme, que comporta una institucionalització canònica sociocultural, de la sociabilitat i dels moviments socials (cit. per Arnabat 2015: 55, n. 95).

Comarcal Lleidatà de Barcelona— i per contactes polítics amb sectors de Lleida, com la Unió de Pagesos i l'Assemblea de Catalunya (Espluga 2008: 64-67). Una tensa reunió de parlamentaris aragonesos i catalans a Alcanyís el 30 de juny de 1978, que va remarcar el caràcter innegociable del marc territorial provincial, va desinflar el moviment, juntament amb factors de més recorregut com els intrínsecs de l'evolució generacional i el seu rerefons àcrata i, en el pla polític, l'aparició dels partits com a vehicle de l'acció i de barreres autonòmiques en una frontera abans porosa (Espluga 2008: 75-76).

Per proximitat geogràfica, en els moviments lliterans es van implicar alguns joves de la Baixa Ribagorça, en concret de Benavarri (Espluga 2008: 64), i mantingueren reunions freqüents amb els de les comarques catalanoparlants veïnes, sense anar més enllà de Mequinensa, segons el testimoni de Francesc Blanc (Espluga 2008: 68, 76). Entre ells cal recordar el grup Afraga —o Grup d'Acció Lingüística (GALL)—,[4] actiu des de finals dels 70 a Fraga —al·ludida pel seu nom aràbic—, la ciutat més poblada de la Franja i capital del Baix Cinca, i orientat a activitats culturals sobre la llengua, com cursets setmanals de català, en un ambient de dura oposició a les seues accions des del diari *La Voz del Bajo Cinca*. En sentit positiu, a la zona l'activisme es va beneficiar des de l'any 75 dels recitals del cantautor Anton Abad, de Saidí, que va cantar a Xalamera amb els principals representants de la cançó protesta aragonesa en contra de la instal·lació allí d'una central nuclear (Sasot 1997: 36).

Al Matarranya, mal comunicat amb les tres comarques d'Osca, va resultar decisiva la presència de capellans joves, seguidors de l'aperturisme del Concili Vaticà II, que van promoure associacions juvenils, culturals i obreres. Destacà a Queretes el Grupo Parroquial Gente Joven, fundat per Manolo Liarte, rector parroquial entre 1973-1979 i originari de Maella, que va ser el punt de partida de l'Asociación Cultural Gente Joven (Camps/Sancho 2006: 33-35), la qual, liderada per una persona d'empenta i capacitats com Antoni Llerda, va dur a terme activitats en català des de 1977 (Camps/Sancho 2006: 75): un recull de textos de literatura popular, alguns dels quals es publicaren a la *Rolde. Revista de Cultura Aragonesa* (1981, 1983, 1984), cartells anunciadors d'exposicions, publicacions al programa de festes, la proposta de canviar el nom dels carrers (1982), les primeres classes de català (1985) i el mateix any una xerrada del conseller de Cultura d'Aragó José Bada sobre «La normalització lingüística a Aragó» (Camps/Sancho 2006: 75-76).[5] Un altre focus activista, segons Carles Sancho, el van constituir un grup de joves de la Vall del Tormo, que van organitzar una I Exposició Monogràfica a les festes d'Agost del 1980, anunciada en català, amb materials bibliogràfics locals que havien recollit a la Biblioteca de Catalunya; la segona, de l'any següent, va ser l'origen de l'Associació Cultural de la Vall del Tormo.[6]

Col·laborar en la nova premsa cultural de la zona va contribuir a crear una consciència comarcal i, malgrat estar escrita majoritàriament en castellà, va incentivar un grup cohesionat a favor del català

4. Segons Ramon Mesalles, membre del primer grup fragatí, GALL va ser només una denominació inicial desestimada. El web de l'IEBC, però, la recull com la preferida (<https://iebc.cat/> [12-8-2024]), igual que Moret (2003).

5. Llerda (1961-2005), membre actiu d'altres associacions aparegudes en aquell temps al poble, s'havia format breument en una escola de capacitació agrària a Terol (1976-1979), on va comprendre la necessitat de dignificar la llengua pròpia «per lluitar contra aquells que la desmereixien donant-li el mal nom de "chapurriau"» (Camps/Sancho 2006: 27). La seua biografia a càrrec de Camps/Sancho (2006) inclou reculls seus de literatura popular i articles sobre història local, signats per ell o per l'Asociación Gente Joven en diferents mitjans: *Nosotros*, *Gaceta del Matarraña*, programa de festes de Queretes...

6. La I Exposició també mostrava recerques arqueològiques del terme, construccions de pedra seca i les primeres recopilacions de literatura popular en català; la II ho ampliava amb molt material etnogràfic. Publicaren les seues recerques a *Nosotros*, *Gaceta del Matarranya* i *Boletín de Estudios del Bajo Aragón*.

autòcton. *Nosotros* (1980-1982) va ser la primera, una revista artesanal multicopiada i suplement trimestral d'*Iglesia en Zaragoza* per iniciativa dels dinàmics capellans de l'arxiprestat de Vall-de-roures, que mostrava un mapa comarcal amb els noms en català a la portada del primer número; en va publicar cinc, amb articles de les associacions de Queretes o de la Vall sobre la identitat lingüística i el patrimoni cultural. Dos anys més tard, apareixia la *Gaceta del Matarraña. Boletín Informativo y Cultural*, editada per l'Asociación Cultural Valderrobles (ASCUVAL) en col·laboració amb les dels altres pobles com les dues citades i també l'Asociación Hijos de Aragón de Fondespatla, Club de Juventud de Massalió, la Unión de la Torre del Compte, Amigos de Calaceit..., una evidència del bon moment de l'associacionisme juvenil; algunes portades (núm. 0, juliol; núm. 1, setembre) també exhibien el mapa comarcal, esta volta en castellà, tot i que publicaren articles en català en cada número dels 23 totals, en dues etapes (1984-1986, 1990-1993). A la primera, la presència del català va ser censurada i es va produir una polèmica per l'intent d'apropiació per part d'ASCUVAL, circumstàncies que van cohesionar els que escrivien en català, que van deixar la revista.[7]

El Baix Matarranya, separat de la seua comarca natural per la província i diòcesi de Saragossa, va viure el moviment associatiu d'aquells moments amb menys intensitat. Maella, per exemple, va comptar amb el Tele-club «Tots amics», un tipus d'entitat que a la dècada del 60 es va escampar per les zones rurals amb el distintiu de la nova televisió, rara a les cases, per a reunir els joves, a més d'activitats, esportives o culturals, però sense cap preocupació lingüística malgrat el nom. A Favara, mossèn Wirberto Delso, un capellà «obrer» destinat a la seua parròquia l'any 68, va formar amb sacerdots d'altres llocs la JARC (Juventud de Acción Rural Católica), motor d'unes reunions periòdiques de joves i d'una viva acció politicosocial, que va acabar en greus enfrontaments amb les autoritats civils i eclesiàstiques.[8] La reivindicació en català a la zona cal buscar-la en cantautors com el duo Los Maellans i el mencionat Àngel Villalba, favarol, els quals eren contractats per les associacions culturals i juvenils en recitals que contribuïen al seu finançament —o per a campanyes reivindicatives— (Sasot 1997: 23), de manera que la joventut podia conèixer música cantada en la seua llengua. Algunes lletres reivindicaven una identitat pròpia, com signava Villalba ja el novembre de 1974: «Conca del Matarranya, / pa tu vull fer la cançó, / ja és hora de dir que sem: / catalans de l'Aragó» (en Sasot 1997: 111); o també Los Maellans: «Frontera amb Catalunya, / parlem lo *xapurriat*; / mos diuen catalans / los de la ciudat» (a Sasot 1997: 167). El primer, molt vinculat amb importants figures de la *Nova cançó*, va celebrar un concert memorable en aquella Favara mobilitzada de 1972, encara en dictadura,[9] i els maellans José María Puyol i Miguel Estaña van arribar a actuar a la Universitat Catalana d'Estiu de

7. Per resoldre el problema intervingué Francisco Javier Aguirre, director provincial de Cultura i Educació a Terol, ja que la *Gaceta* era finançada per l'administració, segons informacions subministrades per Carles Sancho, que va participar en aquella primera etapa.

8. Les actuacions de Wirberto Delso, recolzant els mequinensans que s'oposaven a la construcció del pantà d'ENHER que va submergir el Poble Vell o contra actituds conservadores d'alguns favarols, van motivar una repressió del sacerdot durant quatre anys, l'anomenat «Caso Fabara», fins que amb la democràcia va abandonar el poble i es va secularitzar, tal com recorda Àngel Villalba (2022). Una associació cultural actual de Favara porta el seu nom.

9. Villalba, que denunciava l'opressió de llauradors i obrers des de posicions àcrates, va manifestar sempre una decidida vocació monolingüe en català, amb la Catalunya dels 60-70 com camp principal d'actuacions (Sasot 1997: 22, 24; Severino 2020). El primer disc, recopilatori, el va gravar l'any 2002: *Àngel Villalba, 30 anys de cançons*; i ha publicat les composicions escrites a: *Àngel Villalba, cançons i poemes* (2018) i *L'adéu de cantautor II* (2021).

Prada de Conflent el 1986, en una representació del territori de la Franja, amb Francesc Blanc de la Llitera, Paco Tejero del Baix Cinca, i Teresa Claramunt i Carles Sancho del Matarranya.[10]

Les dades anteriors presenten un panorama animat però poc estructurat a la Franja des de mitjans dels 70, amb diferents dinàmiques, en funció de la comarca i de la conjuntura economicosocial de cadascuna. Mentrestant, a Aragó l'efervescència renovadora va instal·lar a l'entorn polític progressista, als mitjans de comunicació i en cercles culturals un cert ambient receptiu a les llengües minoritàries de la comunitat, que mai havien estat ni oficials ni valorades. Així, a la revista aragonesista *Andalán* (1972-1987, primera etapa) Tomàs Bosque, cantautor de la Codonyera, publicà un article en català l'any 1978, un abans havia gravat dos temes en esta llengua al seu primer disc, *Cuando los tiempos vienen mejores*, i actuava amb els cantants de la «Nueva canción aragonesa» com José Antonio Labordeta; amb tot, «passava els seus tribulls per a justificar la interpretació d'una molt petita part del seu repertori en català» (Sasot 1997: 24).

2.2. Les associacions formals: dels anys 80 a principis del segle XXI

Un cop acabada la Transició, quan l'alè contestatari anava disminuint, reconduït a través de les estructures democràtiques, la qüestió lingüística a Aragó viurà alguns fets transcendentals en el nou ambient de consecució de drets. Internament i en el terreny polític, amb un Estatut aprovat l'any 1982, s'establí el primer govern autonòmic aragonès, del PSOE (1983-1987), que comptava amb un conseller de Cultura catalanoparlant, el mencionat José Bada, filòsof i teòleg de formació nascut a Favara, el qual va presidir l'1 de febrer de 1984 la firma de 17 alcaldes de la Franja de la «Declaració de Mequinensa», a favor de reconèixer la pluralitat lingüística d'Aragó, el seu patrimoni cultural i l'ensenyament de la llengua pròpia. La seua Conselleria va establir les primeres classes de català als pobles corresponents —amb caràcter optatiu— el curs 1984-1985, com també va crear el Premi Guillem Nicolau a la creació literària en català i la col·lecció editorial «Pa de casa», on va aparèixer la primera gramàtica aragonesa del català, obra d'Artur Quintana.[11] Fora de la comunitat, Bada intervindria en la convocatòria abans citada a Poblet del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (30-7-1985), d'on va derivar la Comissió Territorial d'Aragó, presidida en un principi per Quintana, amb un equip que s'havia anat formant «en la Franja desde hacía algun tiempo y en especial a partir del proceso iniciado con la Declaració de Mequinensa» (Bada Panillo 1991: 155). Un interessant calendari d'actes previs es va desplegar pel territori franjolí de mars a maig del 86 en 14 pobles diferents: cinema, festivals poètics i musicals, teatre, conferències i el lliurament del primer Premi Guillem Nicolau, mentre

10. Los Maellans tenien un 60% del seu repertori —sobre la lluita agrària o antinuclear— en castellà, i adaptaven sovint la llengua al lloc o públic destinatari, fonamentalment el Matarranya i els pobles veïns de Saragossa i Terol o tarragonins durant els 70 (Sasot 1997: 22, 24, 181).

11. *La nostra llengua. Gramàtica de llengua catalana* (1984) va ser el número 3 de «Pa de casa», que va arribar a 7 títols d'estudis, assaig i creació —entre ells la novel·la *L'home de França* de Josep Anton Chauvell, primer Premi Guillem Nicolau (núm. 4, 1986)—; van encabir-se després dins de la sèrie en llengua catalana de «Literaturas de Aragón», que va continuar la numeració fins al número 28 i va esdevenir l'editora dels Premis.

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.3 • CC BY-NC-ND 4.0

es realitzaven sessions de treball per àrees (Segon Congrés 1987: 143-168); tot va passar desapercebut a la premsa de Saragossa, centre de l'opinió aragonesa, però no a la catalana (Bada Panillo 1991: 157-158).

Eixe context, entre esdeveniments col·lectius i el suport oficial, va afavorir el contacte dels activistes lingüístics, tant els residents en diverses comarques a Aragó com els emigrats a Catalunya, alhora que va esperonar la seua decisió d'organitzar-se legalment per tal de canalitzar la tasca de normalització lingüística i cultural. Procedents de moviments de la dècada anterior, les noves associacions pretenien superar l'estricte àmbit local, de forma que es van articular al voltant de tres àrees geogràfiques històriques (Moret 2003): la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya, quedant fora la Ribagorça. Les estructures viàries franjolines van d'Est a Oest i no faciliten l'estructuració Nord-Sud resseguint l'esquelet geogràfic de la Franja.[12]

La primera entitat per ordre d'aparició va ser l'Associació dels Consells Locals de la Franja (ACLF), una fusió del Grup Franja de Ponent barceloní i «l'efímer i clandestí MALL (Moviment d'Alliberament de la Llitera)», legalitzats l'octubre de 1982, segons Blanc (2017: 27). Altres fonts situen el seu inici estructurat en una reunió la primavera de 1984 al despoblat lliterà de Rocafort, ajornant la legalització a 1986 (Moret 2006: 134; Espluga, 2008: 74). Eixe any van integrar la comissió organitzadora del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, un revulsiu i aglutinant, tal com recorda Blanc, el seu primer president (Climent 2000: 28); també van engegar *Desperta ferro! La Franja. Revista de les comarques catalanes parlants d'Aragó*, un títol combatiu de ressonàncies històriques i un subtítol que apuntava a tot el territori franjolí —posteriorment, *Revista de la Franja*—, rubricat amb un logotip que dibuixava un centpeus amb els noms de totes les comarques al llom i el seu mapa en color a la contraportada; de fet, els redactors principals eren originaris de la Llitera i la Ribagorça, però hi havia col·laboradors de tota la Franja. A més, de 1988 a 2006 van convocar 19 edicions anuals dels premis de literatura infantil *Desperta ferro!*, en què han participat alumnes franjolins de les classes de català, amb jurats procedents de les diferents comarques L'escriptor Desideri Lombarte descrivia els seus inicis:[13]

> Los de «Desperta, ferro!» —que no ix ni a la de tres— van convocar un concurs de contes i narrativa infantil per als xiquets de la Franja —no m'agrade la paraula, però és una manera d'entendre-mos—, i vaig formar part del jurat (l'Hèctor [Moret], [Josep Anton] Chauvell, lo mestre de Saidí [José Luis Seira], una mestra del Torricó [Celia Arqué Blanc], [Enrique] Marqués de Benavarri, i jo). Lo dia 23 d'Abril, a Saidí, se van entregar els obsequis als guanyadors. La participació va ser enorme, a la vora de 400 treballs, sobretot de Fraga, Torrent, Mequinensa i Saidí. També n'hi van haver de Calaceit, i una xiqueta de Pena-roja —sense mestra ni res, la pobra—. Vam quedar que li enviaríem un paquet amb les

12. Amb ocasió del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, Artur Quintana comentava el 26 de gener de 1986 a Desideri Lombarte la dificultat de connectar amb zones de la Ribagorça: «hauríeu de mirar de no deixar del tot desassistida la Vall de l'Isàvena, Roda i la comarca, on la situació del català és més precària que enlloc» (Lombarte 2002: 112).

13. A l'edició 16a tots els premiats procedien del Baix Cinca o de la Llitera (Labat 2003: 8), però a l'anterior també van recaure en alguns de la Ribagorça. Les localitats on es lliuraven els premis van anar alternant, des del nord a Mequinensa; el seu secretari, Josep Lluís Seira, lamentava la manca d'implicació econòmica de l'administració (2003: 15).

> fotocòpies de tots los treballs a l'Hipòlit [Hipólito Gómez de las Roces] per a vore si se n'adone d'una punyetera vegada que les coses són com són, i no com ell voldrie que foren. (Carta a Carles Sancho Meix, Barcelona, 15-5-1988; Lombarte 2002: 206)

L'ACLF va constituir 18 consells, assolint uns 250 socis, la meitat dels quals a la Llitera i la resta repartits per la Ribagorça i el Baix Cinca, que van fomentar investigacions i jornades i també la protecció del patrimoni natural. A principis dels 90 la seua activitat va començar a disminuir per problemes organitzatius interns, també perquè l'aparició oficial de dues associacions més l'any 1989, l'IEBC i Ascuma, amb una vinculació manifesta a les respectives comarques, va prevaldre sobre la pretensió lliterana d'abastar una Franja ideal sense vertebrar (Climent 2000: 28-29; Sasot 2004: 40-41).

Al Baix Cinca, el grup activista va crear Afraga-Institut d'Estudis Fragatins amb uns estatuts redactats el 1985 però aprovats pel Govern civil provincial tres anys més tard. L'avantatge de comptar amb estructures de capital i la ubicació al mig del territori afavorien, segons Blanc, el paper dinamitzador comarcal de Fraga (Climent, 2000: 28), i així l'associació va esdevenir l'Institut d'Estudis del Baix Cinca (IEBC) l'any 1989. Orientat als cinc pobles de parla catalana —Fraga, Saidí, Torrent de Cinca i Vilella de Cinca a Osca, i Mequinensa a Saragossa— en un conjunt administratiu d'11, també pretenia mantenir lligams amb la part lleidatana de la comarca natural. La carismàtica figura de Josep Galan, president a la primera etapa de la institució fins a 2004, va impulsar l'organització a Fraga d'esdeveniments científics importants com les Jornades sobre les llengües a l'Estat espanyol (desembre 1990) i el Dinovè Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica (octubre 1994); i va establir un seguit d'activitats regulars en una doble línia, reivindicativa i de difusió lingüística i cultural (Ricart i Orús 2006: 30-32),[14] com els Premis 6 de Novembre a la Normalització Lingüística i una política de publicacions periòdiques i monografies. El mateix Galan, filòleg de formació, desenvolupà notables treballs de recerca del lèxic local i la literatura popular (Ricart i Orús 2006: 26-28, 32-34).

Igual que l'IEBC, el 1989 es va fundar l'Associació Cultural del Matarranya (Ascuma), en un procés conjunt de matarranyencs residents al territori i a Barcelona. Entre els primers existia un clima favorable a la identitat comarcal a través de les revistes citades *Nosotros* i *Gaceta del Matarraña*, que es va fer palès a la nova *Sorolla't*, iniciada a Calaceit el 1986 pel grup catalanòfon escindit de la segona. Alguns dels de Barcelona, que havien entrat en contacte gràcies a Òmnium Cultural —Àngel Villalba, Carles Sancho, Joaquim Monclús o Desideri Lombarte—, van poder col·laborar al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, en què resultà decisiva la intervenció de Lombarte, nascut a Pena-roja, qui va idear com a secretari de la Comissió Territorial de l'Aragó un ambiciós programa d'activitats per la zona. Un cop acabat, ell mateix va propiciar diverses accions continuadores: ja el desembre de 1986 una trobada de «frangerols» de Barcelona, d'on va sorgir un esborrany de «Llei de normalització lingüística» que van enviar al president Marraco (Lombarte 2002: 159); i després l'estiu de 1987, quan, en un panorama autonòmic poc receptiu amb un govern del PAR, va adreçar al juliol una carta col·lectiva als «Aragonesos de parla catalana» (Lombarte 2002: 208-209), iniciant un

14. Galan (1947-2005), nascut a Fraga, va estudiar Filologia Hispànica a la Universitat de Barcelona durant els inquiets anys 70, i es va dedicar a l'ensenyament en un barri obrer de Santa Margarida de Montbui, on es va implicar activament en la vida social i cultural.

seguit d'actes a l'agost: el 12 Àngel Villalba i Anton Abad canten a Calaceit; el 23 un grup es troben a la Mare de Déu de la Font de Pena-roja; i els 26-27 se celebra un magne recital de música i poemes en català al castell de Vall-de-roures. Lombarte, mentre desenvolupava una notable carrera d'escriptor, albirava l'idea de «crear una associació [...] per a poder aglutinar totes les forces del Matarranya i canalitzar els ajuts oficials» (Lombarte 2002: 227). Així es va materialitzar Ascuma dos anys més tard, a continuació d'una trobada cultural del Matarranya a la Freixneda, el 30 de juliol, convocada per ell: «Faré cartes convocant als de sempre i a uns quants de nous» (Lombarte 2002: 393).[15]

L'àmbit d'actuació d'Ascuma comprèn: la comarca natural del Matarranya, des dels ports de Beseit a l'Ebre, formada per la comarca administrativa del Matarranya, amb 18 poblacions deTerol; la del Baix Aragó-Casp a Saragossa, amb quatre pobles catalanoparlants (Maella, Favara, Nonasp i Faió); i els set pobles del Bergantes-Mesquí, a la conca del Guadalop (Aiguaviva, la Sorollera, Bellmunt, la Codonyera, la Ginebrosa, la Canyada de Verich, la Torre de Vilella), que són part del Bajo Aragón terolenc, amb capital a Alcanyís. La seu es va establir a Calaceit per la seua posició central en un territori allargat i dispers i perquè la vila, punt de trobada d'escriptors i artistes, exercia de capital cultural *de facto* de la zona, abans inclús de la creació oficial de la comarca l'any 2002, amb la capital administrativa a Vall-de-roures. Actualment, està instal·lada en un local cedit per l'ajuntament calaceità, on disposa d'un important fons bibliogràfic sobre l'Aragó catalanòfon, un arxiu de memòria oral i literatura popular i un altre fotogràfic.

Tant l'IEBC com Ascuma són centres col·laboradors dels corresponents instituts d'estudis provincials, l'Instituto d'Estudios Altoaragoneses (IEA) i l'Instituto d'Estudios Turolenses (IET), respectivament, condició que va orientar la seua consolidació durant la dècada següent a la seua fundació amb unes línies compartides, característiques de l'associacionisme cultural i formal: publicacions més o menys regulars, activitats divulgatives i formatives (jornades, conferències, cursos de català...), convocatòria de premis i celebració d'esdeveniments socials (commemoracions, trobades...), que han desenvolupat de manera continuada i regular. L'àmbit cultural ha anat acompanyat d'una línia activista i reivindicativa a través de la premsa i davant dels partits i institucions polítiques, però sense cap adscripció ideològica manifesta.

Pel que fa a les publicacions, cal diferenciar les revistes periòdiques de les edicions de monografies d'estudis i obra creativa. Les primeres, de caràcter miscel·lani —amb informació general, econòmica o política, creació literària, erudició i reivindicació lingüística i cultural (Moret 1998: 170)—, han fet palesa una voluntat d'arribar a un públic general a la corresponent zona d'influència, i alhora les dificultats tant d'execució, amb equips de redactors voluntaris, com de finançament, que procedeix de les quotes dels subscriptors i d'una publicitat esporàdica. Per ordre, l'ACLF va editar la citada revista *Desperta ferro!* (1986-1991), dirigida per Rafael Ventura i instal·lada a Tamarit de Llitera, amb redactors com l'escriptor Josep Anton Chauvell, d'Alcampell. No va complir la pretesa freqüència trimestral, arribant a publicar vuit números.

15. L'acta fundacional està datada a Queretes el 22 d'octubre, subscrita per vuit persones, però s'acompanya amb una llista de socis fundadors, un total de 19 que havien firmat en les dates prèvies del 4 d'agost a Vall-de-roures i 27 de setembre a Queretes. Altres assistents no van signar. Els estatuts es van registrar el 20 de desembre següent i Antoni Llerda va ser el primer president («Qui som?» i «Acta fundacional», <https://www.ascuma.org/> [12-8-2024]).

Una mica més llarga i continuada va ser la trajectòria publicística de l'IEBC, primer amb *Batecs* (1988-1995), que va publicar 16 números sota la direcció de Josep Galan, continuada des de 1997 pel butlletí intern *Batecs Informatiu* i l'anuari *Cinga* (1997-2011: 15 números), que inicialment recollia els treballs presentats a les beques anuals de l'entitat i després els de les jornades Cinga Fòrum o números miscel·lanis.

La revista *Sorolla't* (1986-2000) en un principi va estar destinada al Matarranya i la Terra Alta; els quatre primers números tenien un caire alternatiu i ecologista, i des del 5 (març 1988) va virar a la cultura i la reivindicació lingüística, amb col·laboradors només matarranyencs. A partir del 7 (abril 1990) va esdevenir la portaveu de la nova associació Ascuma (Moret 1998: 168-169), arribant als 11 números, amb periodicitat irregular. Des de 1995 a l'abril de 2000 hi hagué el butlletí intern *Sorolla't Informatiu*, amb 12 publicats.

Quant a les publicacions no periòdiques, han sorgit amb la voluntat d'estudiar i difondre un patrimoni cultural desatès, vessant que l'ACLF no va arribar a emprendre. Al Baix Cinca s'han editat monografies agrupades en un principi en dues col·leccions: «La Sitja» —iniciada per l'IEF i amb segell de l'IEBC des de 1991— sobre temes lingüístics, socials i patrimonials (1980-2006, 22 títols); i «Gallica Flavia», d'història local (1994-2023, 13 títols). Al Matarranya l'activitat editorial va comptar amb la decisiva participació de Gràfiques del Matarranya, de Calaceit, impressora de *Sorolla't*, produint tres col·leccions: les de creació «Quaderns de la Glera» (1991-1993, 10/12 títols) i «Lo Trull» (1993-2008, 18 títols), i la d'investigació «Lo Trill» (1993-2010, 13 títols), on va aparèixer *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa* (1995-1996), una magna empresa de recopilació exhaustiva i sistematitzada de materials, dividida en tres volums. A més, Ascuma ha patrocinat la gravació de CDs amb literatura tradicional i noves produccions.[16]

A banda de les publicacions, tant l'IEBC com Ascuma han destacat per mantenir un seguit d'activitats des de la seua fundació. El primer exhibeix tres pilars ben definits, mencionats en part: les Jornades d'Estudis Cinga des de 1998, ara Cinga Fòrum, al voltant de ponències sobre un tema concret —des del patrimoni a qüestions socials com la immigració—; un premi anual rebatejat com a Premi Josep Galan de Normalització Lingüística; i unes Beques d'Investigació per afavorir estudis sobre el patrimoni cultural de la comarca, que fins a 2023 s'anomenaven Beques Amanda Llebot, amb el patrocini de la Fundació Jordi Casas i Llebot. A la gala anual, celebrada de forma rotatòria als diversos pobles del Baix Cinca, es lliuren les distincions, la de 2023 al Museu d'Història de Mequinensa.

Pel que fa a Ascuma, ha organitzat diverses exposicions per tota la Franja i fora d'ella, tant de tipus artístic com divulgatives, les principals: *Desideri Lombarte: ataüllar el món des del Molinar*, dedicada a l'escriptor, i la més general sobre *La llengua catalana a l'Aragó*, des dels orígens a l'actualitat. Com a esdeveniment fix organitza una trobada cultural, que, des de les primeres a Vall-de-roures i la Freixneda es desplaça cada any a un poble diferent de la comarca natural, amb la col·laboració de l'ajuntament corresponent, on desplega un variat programa cultural i festiu: la 32a s'ha celebrat a Nonasp

16. *Qüento va, quento vingue. 10 contes tradicionals al Matarranya* (Antoni Bengoechea 1998); versions musicals dels poemes de Desideri Lombarte: *Una roella al cor* (col·lectiu, 2002) i *Quedarà la paraula* (Túrnez/Sesé 2002); música tradicional i nova a *Sons del Matarranya. Recopilatori de les músiques actuals i tradicionals del Matarranya* (col·lectiu 2007); ha patrocinat el segon disc d'Àngel Villalba, *Olivera d'Aragó* (2012) i el recent *Tomàs Bosque canta a Desideri Lombarte* (2024).

este 2025. Diversos socis seus col·laboren en català a la premsa comarcal i provincial: a les columnes setmanals col·lectives de «Viles i gents» a *La Comarca* d'Alcanyís, des d'abril de 1995, i «Lo cresol» al *Diario de Teruel*, cada dissabte des de gener de 2006; a la secció «El Bergantes, Matarranya i Mesquí» de la revista mensual *Compromiso y Cultura*, també d'Alcanyís; i amb articles esporàdics a *Turolenses. Revista de Cultura*, de l'IET.

Amb esta activitat nodrida i periòdica durant la primera dècada de vida, des del 1989 al 2000, l'associació del Cinca i la matarranyenca han consolidat la seua tasca cultural en un marc polític canviant i poc favorable, passada certa receptivitat inicial en ambients progressistes aragonesos, lluny de l'esperança que havia pogut suscitar la Declaració de Mequinensa. Ja el conseller Bada assenyalava les reaccions negatives només iniciar-se les classes de català a les escoles franjolines i l'incomprensible silenci dels intel·lectuals, entre els quals la Universitat de Saragossa (Bada Panillo 1991: 161 i ss.). Encara més, la situació posterior a la primera legislatura socialista (1983-1987) amb governs del PP i PAR ha estat marcada per la manca de voluntat de desplegar una llei de llengües, un fet que va obligar les associacions culturals franjolines a practicar l'activisme en forma de cartes al director o en articles d'opinió a la premsa aragonesa, amb plomes com les de Desideri Lombarte —que era ben conscient de la necessitat d'opinar en terreny aragonès (Gimeno Puyol 2009: 201)— o d'Antoni Llerda;[17] fins i tot es va propiciar un nou «Manifest de Mequinensa», subscrit el 24 de febrer de 2002 pel 50% dels regidors de la Franja, 192, que van lliurar al president de les Corts d'Aragó Miquel Blanc, d'Ascuma, i Josep Galan, de l'IEBC (Blanc 2002: 4; Blanc / Galan 2002: 11), i que es va repetir quatre anys després amb un «Manifiesto por los derechos lingüísticos de los aragoneses», publicat a l'*Heraldo de Aragón* i *El Periódico de Aragón*.[18]

Just en aquells moments, a principis del nou segle es completava el mapa de l'associacionisme lingüístic formal franjolí amb el Centro de Estudios Ribagorzanos (CERI), fundat el desembre de 2001 per tal de «treballar per la superació d'antigues picabaralles entre les zones ribagorçanes de parla catalana, aragonesa i castellana [...] nodrits per postures externes al territori» (cit. per De Barreda, 2024, en línia). Alguns membres ja havien participat en els moviments lliterans dels anys 70 o en Consells Locals adscrits a l'ACLF durant els 80 (Espluga 2008: 74) i a la redacció de *Desperta ferro!*; com també havien mantingut relacions personals amb els membres d'Afraga, segons s'ha dit. El CERI, després d'un procés de converses, va ser refundat l'any 2003 com a Centre d'Estudis Ribargorçans (CERib) i denominació trilingüe, per les tres llengües del seu àmbit, amb la idea de «poder utilitzar el català com eina de treball i de comunicació entre els diferents membres» (Barrull 2003: 11) i atendre el tema lingüístic. Actualment, el seu web empra només la denominació en català, declarant tota la Ribagorça històrica com el seu camp d'acció, amb tres comarques geogràfiques a les dues bandes autonòmiques

17. Lombarte va enviar una carta als redactors de *La Comarca* amb un article d'història i una altra oberta sobre la necessitat d'expressió en la llengua pròpia (Lombarte 2002, cartes 219 i 239). I Llerda hi va publicar «Lo català del Matarranya en les celebracions religioses» (9-11-1989), «Les raons d'un homenatge. Pena-roja 14 i 15 d'abril, en record de Desideri Lombarte» (11-4-1990) i «Les llengües d'Aragó a l'Estatut d'Autonomia» (20-7-1990), recollits per Camps/Sancho (2006: 185-192).

18. El primer manifest recordava que les Corts tenien l'obligació de redactar i aprovar una Llei de Llengües, obligats per la Carta Europea de les Llengües Minoritàries, l'Estatut i el Dictamen de les mateixes Corts, a banda de ser la darrera comunitat espanyola que no tenia regulada la qüestió (Blanc, 2002: 4). El publicat a la premsa el promovien Ascuma, IEBC, CERIb, ACLF, Casal Jaume I de Fraga i l'Ateneu del Baix Cinca i el signaven més de 20 càrrecs polítics franjolins (*Temps de Franja* (2006): 57, 16).

—Baixa Ribagorça aragonesa, Alta Ribagorça catalana i la Terreta mixta—; de fet posseeix dues seus corresponents, Benavarri i Pont de Suert, amb directives diferents però activitats comunes. S'hi defineix com «una entitat pirinenca que estudia i discuteix sobre el territori des del territori», per tant, declara una vocació cultural no específicament lingüística, però seguint el mateix patró d'organitzar jornades culturals i fer publicacions sobre el patrimoni i aspectes socials comarcals en català. Igual que les altres associacions culturals comarcals és col·laborador del seu institut d'estudis provincial, l'IEA; té a banda el suport de l'Institut Ramon Muntaner (IRMU) i ha col·laborat amb trobades promogudes per la Societat Andorrana de Ciències o per Fem Terreta, associació de la part catalana (Barrull 2017: 39). Les primeres jornades, amb l'Instituto Aragonés de Antropología, van tractar de *La identitat a la Ribagorça i les seves zones d'influència* (9-10 maig 2003, Benavarri); ara es denominen Jornades Culturals «Coneix la Terreta», la 14a edició celebrada el juliol de 2023 a Sopeira. Editen la revista anual *Ripacurtia*, apareguda en dues etapes: de 2003 a 2008 i des de 2019, amb nova numeració i el subtítol *Revista Pirinenca del Centre d'Estudis Ribagorçans*.[19] I monografies com *La llengua de Castigaleu* (2008), de Jordi Moners. Promouen els projectes «Insitu» i «Pobles abandonats», i accions com l'«Encesa de torres, talaies i talaiots» pels drets humans al gener.

3. Reptes del nou mil·lenni

En els últims 15 anys Aragó ha assistit a la redacció de dues Lleis de Llengües, enmig de fortes reaccions socials i polítiques de diferent signe. La primera, a càrrec d'un govern socialista presidit per Marcelino Iglesias, catalanoparlant i un dels signants de la declaració de Mequinensa l'any 1984 com a alcalde de Bonansa, a la Ribagorça, es va fer realitat l'any 2009 ja en la seua tercera legislatura. El següent govern del PP, presidit per Luisa Fernanda Rudí, la va derogar, aprovant-ne una nova el 2013, encara vigent, a més de dictar mesures restrictives com la supressió del Premi Guillem Nicolau de literatura en català i del Projecte d'Animació Cultural a les escoles Jesús Moncada.[20]

En este context, s'ha produït una conjunció d'esforços dins del moviment cultural franjolí, mentre, internament, les primeres associacions han patit canvis derivats de l'estancament del seu capital humà en un moment de noves dinàmiques de sociabilitat. Externament, la conjuntura política i econòmica, amb la crisi de 2008 i les retallades públiques en subvencions culturals, han influït en el seu potencial, com també, en sentit positiu, la possibilitat de difusió a les xarxes socials. Alhora, s'ha revifat l'activisme amb associacions similars i abast divers, o amb d'altres centrades en la lluita política tant de signe pancatalanista com «negacionista» del fet lingüístic català.

19. El primer número va incloure quatre ponències de les primeres Jornades Culturals (De Lucas Val, 2004: 14). En la segona etapa ha publicat cinc números: *Fronteres: de la política al fet social, religiós i artístic* (1, 2019), *L'impacte industrial a la Ribagorça. El cas de les mines de Malpàs i altres* (2, 2020), *El paisatge ribagorçà* (3, 2021), *ENHER, 75 anys. Noves perspectives* (4, 2022) i *La visió pastoral. Memòria del paisatge* (5, 2023).

20. El Guillem Nicolau, lliurat entre 1986 i 2011, va ser substituït durant el govern Rudi pel Premio Guillem Nicolau-Arnal Cavero (2012) per a català i aragonès; restaurat pel govern Lambán, l'últim va ser concedit a Marta Momblant (2022). El Projecte Jesús Moncada entre els cursos 2000-2001 i 2011 va portar a les aules de català escriptors, grups musicals, exposicions i tallers; va ser reprès entre 2017-2023 i suprimit ara, igual que el premi literari, per la coalició PP-Vox.

3.1. Evolució de l'associacionisme formal: de la consolidació a l'estancament

En l'actualitat, l'associacionisme lingüístic franjolí ha acabat circumscrit a les zones geogràfiques de l'IEBC, Ascuma i el CERib: el Baix Cinca, el Matarranya i la Ribagorça, respectivament. En canvi, la Llitera, que havia estat pionera en l'activisme general, ha abandonat en la pràctica les reivindicacions catalanòfones amb la desaparició dels Consells Locals de la Franja, presents només nominalment en algunes iniciatives de les altres associacions. El Centro de Estudios Literanos/Centre d'Estudis Lliterans (CELLIT), fundat el 2008, malgrat el seu nom bilingüe, no té la promoció de la llengua pròpia entre els seus objectius, tot i que ha organitzat conferències en i sobre el català, com la pronunciada a Alcampell el 19 de novembre de 2010 per Javier Giralt, «El català a l'Aragó: una realitat, un repte».[21]

La comentada incorporació ribagorçana es produïa en un moment en què quallava en les associacions supervivents dels 80 la idea de la unitat d'acció per a l'assoliment dels drets i la normalització lingüística. Esta idea ja havia inspirat una primera col·lecció conjunta de l'IEBC i Ascuma, «La Gabella», amb obres d'investigació en temes socials, lingüístics i de cultura popular des de 1990, entre les quals els tres volums de *Bllat colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça* (1997), una empresa similar a *Lo Molinar* editat per Ascuma, en què repetien alguns dels coordinadors. L'any 2002 van engegar els «Quaderns de les Cadolles», de creació literària. El següent projecte unitari va ser *Temps de Franja. Revista de les comarques catalanoparlants d'Aragó*, una iniciativa de l'infatigable Galan, que en substitució de les desaparegudes *Desperta Ferro!*, *Batecs* i *Sorolla't* volia ser una eina informativa i de normalització lingüística i alhora «donar una imatge "vertebrada", vagament unitària» d'un territori que no tenia cap articulació (Sasot, 2006: 39). El nom retria homenatge al reputat setmanari valencià *El Temps*, fundat el 1984 per Eliseu Climent i Joan Fuster. El primer número va aparèixer el novembre de 2000, amb Màrio Sasot com a director i com a coordinadors els presidents de les associacions promotores: Francesc Blanc (ACLF), Josep Galan (IEBC) i Hipòlit Solé (Ascuma). Inicialment, la periodicitat era gairebé mensual, amb 10 números l'any; però la crisi econòmica va motivar la seua disminució als quatre números impresos actuals, que coordina Carles Terès, amb un consell de redacció integrat per representants de cada comarca franjolina, procedents de les respectives associacions; també publica dos suplements, el literari *Styli locus* (estiu, hivern) des de 2009 i l'escolar *Temps d'escola* (primavera, tardor) des de 2016.[22] A més d'estes iniciatives editorials pròpies, les col·leccions en llengua catalana del Govern d'Aragó «Pa de casa» i «Literaturas de Aragón» han contribuït entre 1985-2022 a bastir un teixit d'estudiosos i creadors franjolins, la majoria vinculats a l'associacionisme cultural, alguns dels quals col·laboren amb l'entorn aragonesista de la revista *Rolde*.

Amb estos precedents es fundava a Fraga el 14 de desembre de 2003 Iniciativa Cultural de la Franja (ICF), una suprassociació de les quatre franjolines, que pretenien continuar treballant «pel reconei-

21. El CELLIT, centre col·laborador de l'IEA amb seu a Tamarit de Llitera, promou la investigació sobre el patrimoni lliterà en articles que edita *Littera. Revista de Estudios Literanos* o en monografies, així com premis de recerca i actes culturals, i disposa d'un fons documental (<www.cellit.es>).

22. El 2012 va renovar el seu disseny i va adoptar el sistema mixt de quatre números impresos i quatre digitals en PDF fins a 2018, en què estos van ser substituïts per butlletins electrònics periòdics, arribant al núm. 273 el setembre de 2025.

xement i la consolidació de la llengua i cultura catalanes a les comarques de la Franja a l'Aragó», ara amb «una actuació federada» (ICF, 2004: 2). Presidida per Artur Quintana, en la pràctica només ha aplegat l'acció d'Ascuma i l'IEBC, per l'evolució comentada de l'ACLF i perquè el CERib no hi participa de forma activa i regular, segurament per l'especificitat de «la immensa —i a vegades no prou coneguda— Ribagorça» (CERib, 2006: 16) i malgrat la presència de destacats redactors ribagorçans a *Temps de Franja*.[23] Sense seu física, la revista és l'òrgan d'actuació regular de la institució; a més, des de 2007, atorga l'anual Premi Franja: Cultura i Territori per reconèixer els esforços normalitzadors en la llengua autòctona, que es lliura alternativament en la gala de l'IEBC o en la Trobada Cultural d'Ascuma.[24] L'edició de tres col·leccions conjuntes suposa un altre punt d'unió: la continuació de «La Gabella» (9 títols, 1990-2017) i els citats «Quaderns de les Cadolles» (12 títols, 2002-2004), i la nova dels «Quaderns del Cingle», de creació i assaig (7 títols, 2008-2010), que s'han exposat en fires pròximes com del «Libro Aragonés» de Monsó, amb la intenció de difondre la tasca, més enllà de la distribució interna per correu entre els socis.

Estes dades dibuixen una notable activitat editorial a principis del segle actual, reflectida en la dotzena de títols en tres anys a la segona col·lecció quan comença la conjunció d'esforços, però un cicle llarg i minvant en «La Gabella», perquè després del número 8, *Llengües i fets, actituds i franges. Miscel·lània de treballs etnològics oferts a Artur Quintana i Font* (2009), el següent i últim va haver d'esperar vuit anys: *Les mesures tradicionals i antigues a la Franja* (2017), de Francesc Teixidor, sense cap altre en perspectiva. Les causes estan en l'encariment de les publicacions, les retallades en les subvencions per la crisi econòmica i els canvis en les polítiques autonòmiques així com la disminució de les forces pròpies. Les col·leccions particulars de les associacions han viscut ritmes similars, amb una bona freqüència fins a dates recents, en què han adoptat diverses solucions. L'IEBC, que va aturar la veterana «La Sitja» l'any 2006, va publicar el darrer títol de «Gallica Flavia» el 2023; i té encetades dues col·leccions recents amb un número cadascuna: la «Josep Galan» (2009), de col·laboració amb altres associacions, i uns «Quaderns de memòria» (2022), a més de publicacions soltes com el cançoner infantil il·lustrat de Josep Galan, *Toca manetes* (2014). El 2013 va iniciar una col·lecció digital per difondre materials diversos, amb dos números: un sobre el setmanari *La Ribera del Cinca (1929-1931)*, estudi i digitalització completa; i *Les cançons de la nostra gent de Josep Galan (Fraga, 1948-2005)*, que conté lletres, partitures i un CD amb una selecció de cançons. Per una altra banda, han emprès campanyes populars molt reeixides com les samarretes identitàries «Tocats per la cegallosa» o «Li va dir de tot» —un recopilatori d'insults—, l'«eixovaret», un regal que conté un pitet i llibres per als nadons, i la recuperació de festes com el tronc de Nadal.

Ascuma, per la seua banda, va publicar el 2010 l'últim volum de «Lo Trill»: *Literatura oral a Faió, Favara, Maella i Nonasp*, quan fins 2007 n'apareixia un cada any o cada dos. «Lo Trull», de

23. ICF ha celebrat reunions dels seus membres amb periodicitat irregular. Saidí en va acollir una el 27 de març de 2004, amb presència de les quatre associacions (*Temps de Franja* (2004): 36, 19). Una posterior a Maella només va reunir representants de l'IEBC i Ascuma («Acta de la reunió anual d'Iniciativa Cultural de la Franja, celebrada a Maella lo dia 22 de juny de 2014»).

24. El I Premi Franja Cultura i Territori, l'any 2007, va recaure en Pietro Cucalón Miñana (director de l'escola-CRA de Castellote) i en *La Comarca* d'Alcanyís; el XVIII (2024), en el periodista Ramón Mur, vinculat a Bellmunt de Mesquí.

creació, amb dos o tres títols anuals, es va aturar el 2008. La nova col·lecció «L'Aladre», d'història i geografia, només n'ha publicat un (2013). Amb tot, continua indirectament esta tasca a través de «Lo Trinquet», que edita l'IET amb l'assessorament de socis matarranyencs, antics membres del consell científic terolenc, havent publicat 8 títols de creació literària entre 2009-2023 (Timoneda 2004; Gimeno Puyol 2022). Durant un temps, l'entitat ha participat en fires importants com la d'Antiguitats de la Freixneda; la del Llibre Ebrenc, celebrada a Móra d'Ebre des de juny de 2004 amb el patrocini de l'IRMU (Gràcia 2004: 19); el RECERCAT, Jornada de Cultura i Recerca Local dels Territoris de Parla Catalana, que va guardonar a Ascuma el 2005 i pòstumament a Josep Galan el 2007; i fins i tot, en alguna diada de Sant Jordi a Barcelona. La presència ha disminuït en els últims anys.

Quant a les activitats culturals de tipus social, les tres associacions comarcals les han continuat practicant en les primeres dècades del segle, mogudes per una vocació dinamitzadora i d'obertura, que ha comptat amb les webs respectives i les xarxes socials com a eines difusores (Facebook, Instagram i llistes de distribució). L'IEBC té consolidades les jornades culturals «Cinga», amb una periodicitat fixa; i el CERib mostra un dinamisme envejable en la seua primera dècada de rodatge, amb les comentades jornades anuals «Coneix la Terreta». Ascuma n'ha acollit a la seua seu de Calaceit en diverses ocasions i formats; a tall d'exemple: la taula redona «Escriptors i territori. El cas de la Franja» (19 abril 2003), amb la participació d'escriptors i professors universitaris d'Aragó i Catalunya, per commemorar el Dia Mundial del Llibre; unes jornades de «Català a l'ensenyament sense la Llei de Llengües?: Franja 2007-2008» (9 desembre 2007), que van convocar representants de tot el domini lingüístic, des de la Catalunya Nord a València; i les Jornades Culturals des de 2021, retransmeses en directe, en què han participat figures acadèmiques com la lingüista Carme Junyent, a la xerrada-debat «Matarranya efervescent, o com despertar la consciència lingüística» (9 abril 2022).

En estes i d'altres ocasions les associacions culturals han resultat un vehicle molt útil per apropar el món acadèmic als seus socis i públic pròxim. Una mostra recent, de 2024, és el 50è Col·loqui de la Societat d'Onomàstica celebrat entre Mequinensa i Calaceit, amb el suport de l'IEBC i Ascuma, si bé amb menys presència de socis franjolins que en el de Fraga de fa 30 anys.[25] Ja l'estiu del 2001 Ascuma va albergar el curs de la Universitat d'Estiu Terres de l'Ebre-URV «La literatura popular. Coneixement, foment i tècniques de treball de camp», impartit per especialistes de les associacions franjolines. I tant l'IEC com les universitats catalanes tenen vincles amb socis franjolins que en són membres o professors.[26] A la part aragonesa, la Direcció General de Política Lingüística (DGPL), en el seu temps de funcionament entre 2015 i 2023, a banda de retornar el Premi Guillem Nicolau al seu terreny va acomplir una gran activitat normalitzadora, incloent-hi el nou premi bianual Desideri Lombarte per reconèixer l'estudi i promoció del català i d'altres escolars; el programa de Toponímia Aragonesa, de regularització de topònims —que ha editat una col·lecció de mapes—, gràcies a personal vinculat a les

25. El 2024 hi hagué les intervencions d'Hèctor Moret (IEBC) i Ramon Sistac i Carlos Rizos (CERIb) (Academia Aragonesa de la Lengua, 2024: 13-14). En canvi, de les 21 comunicacions publicades del 19è congrés, 14 procedien de socis o estudiosos del territori (Societat d'Onomàstica 1996).

26. Ho il·lustren alguns esdeveniments referits a *Temps de Franja*: «La Secció Filològica de l'IEC es reuneix a Benavarri» (81, 2008: 12); Marta Canales, «Jornada sobre la Franja a la Universitat de Lleida» (2005: 43, 15); i M. D. Gimeno Puyol, «La URV acull un Seminari sobre polítiques lingüístiques a Aragó» (10-5-2018, digital <https://tempsdefranja.org>[30-8-2024].

associacions; i alguna exposició.[27] Esta etapa va culminar el 2022 amb la creació de l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua, que integren alguns acadèmics procedents de l'associacionisme i que va rubricar l'apropament existent des de fa temps entre els que treballen per l'aragonès i el català.

Tota esta activitat cultural en el nou segle ha hagut d'anar novament lligada a l'activisme reivindicatiu, ara coordinada per ICF i sovint amb la col·laboració d'associacions aragonesistes. En vespres de la primera llei de llengües, la denúncia d'ICF va motivar un informe del Consell d'Europa de l'11 de desembre de 2008 que instava el govern espanyol a aplicar la «Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries» establint un marc jurídic que protegís el català i l'aragonès; poc després una comissió d'activistes va ser rebuda al Parlament Europeu per exposar la situació. La Llei Rudi de 2013, que anomenava les dues llengües pròpies minoritàries amb perífrasis —el català esdevingut «lengua aragonesa propia del àrea oriental de la Comunidad Autónoma, con sus modalidades lingüísticas» o LAPAO— va motivar una reacció dins de la coordinadora «Aragó Trilingüe», que va presentar una queixa al Justícia d'Aragó, i ICF va emetre un «Manifest contra la Llei de Llengües del PP i del PAR».[28] En l'actual legislatura autonòmica, les restriccions en matèria lingüística de la coalició de govern PP-Vox han suscitat una presa de posició pública, expressada en un «Manifest del 40è aniversari de la Declaració de Mequinensa», el 24 febrer 2024 (Redacció, 2024: 14), subscrit tant per les associacions defensores del català com les de l'aragonès.[29] I per primera vegada la Universitat de Saragossa ha emès una declaració firmada per més de 250 professors, instant a la protecció de les llengües pròpies.[30]

En conjunt, les dades mostren una continuïtat i consolidació del moviment associatiu, i alhora un cert estancament. A partir d'un cicle ascendent els primers 20 anys, sostingut un temps, s'aprecia una davallada els últims 10. L'IEBC, que en les últimes dècades del segle passat va assolir una mica més de 200 socis (Moret 2003: 135), en l'actualitat en té uns 150, però es fan noves incorporacions; Ascuma, que va arribar al seu pic de gairebé 400 els anys 2010-12, després ha baixat dels 300; amb tot, la xifra real és superior en els dos casos perquè s'han de comptar els entorns familiars vinculats a cada soci pagador de quota.

La manca de relleu generacional suposa una bona part del problema, tant a l'IEBC com a Ascuma, en què les activitats les emprenen un petit grup d'associats, membres des de fa temps de les juntes directives respectives, a banda de què bastants socis viuen fora de les respectives comarques, molts d'ells emigrats a Saragossa o Catalunya. Entre els residents al territori, al Baix Cinca el gruix es concentra a la

27. El primer Premi Desideri Lombarte va ser concedit l'any 2016 *ex aequo* a José Bada i Artur Quintana. La DGPL va organitzar l'exposició *Vozes en o zierzo. Veus en el cerç. Voces en el cierzo. Escritoras en aragonés y catalán de Aragón*, comissàries Julia Ara Oliván i María Teresa Moret Oliver, inaugurada al Paranimf de la Universitat de Saragossa l'octubre de 2023 i després itinerant.

28. *Temps de Franja* ha anat recollint les notícies: «Europa amonesta al Govern d'Aragó» (2009: 82, 2); Carme Tarragó, «CHA i membres de diverses associacions culturals demanen a la CE que fomenti l'impuls d'estes llengües a l'Aragó» (2009: 86, 15); i Mário Sasot, «Queixa al Justícia per la situació de la Llei de les Llengües d'Aragó» (2013: digital 10, 11-12).

29. Rolde de Estudios Aragoneses, Consello d'a Fabla Aragonesa, l'IEBC i Ascuma també van presentar una queixa davant el Justícia d'Aragó per l'incompliment de la DGA dels acords subscrits en matèria lingüística, i la institució va emetre una nota instant al govern a protegir les llengües pròpies minoritàries («El Justicia de Aragón sugiere a la DGC que adopte medidas en defensa de las lenguas propias», *El Periódico de Aragón* (1-7-2024), <www.elperiodicodearagon.com>).

30. «Más de 250 profesores de la Universidad de Zaragoza firman una declaración en defensa del catalán y el aragonés», *Heraldo de Aragón* (21-2-2024), <www.heraldo.es>.

capital Fraga amb alguns col·laboradors fixos a Saidí i Mequinensa (Messeguer 2013: 20-23), mentre que al Matarranya hi ha més poblacions i, per tant, més dispersió, sense un grup suficient de socis en cap d'elles per poder emprendre accions. En el costat positiu, a Ascuma, la dedicació a temps parcial d'una persona a l'administració ha estat essencial en el desenvolupament de la majoria de les activitats, mentre que a Fraga només han pogut arribar a contractar algú durant 8 hores setmanals i en un local no preparat per a atendre el públic (Messeguer 2013: 20-23). El repte d'atreure més gent i més jove no el facilita el teixit dels pobles petits, sense llibreries o quioscs on poder distribuir *Temps de Franja* i els llibres més enllà dels socis. Ho complica la crisi de l'associacionisme clàssic, vinculat al model dels centres d'estudis, ja que si en un principi la seua tasca es percebia com renovadora ara té el perill de semblar elitista i endogàmica, centrada en edicions i temes elevats. Tampoc el clima extern facilita la incorporació de més sectors en la defensa de la llengua pròpia; ja sigui per la diglòssia assumida a favor del castellà oficial i de prestigi, ja per la polarització produïda en el context del «procés» independentista a la Catalunya veïna, l'enemic extern tradicional a Aragó, que ha provocat una menor receptivitat al català propi, i que a la frontera franjolina ha refermat la identificació del ciutadà aragonès ideal amb la llengua castellana.

Entre les generacions joves, que han estudiat català a l'escola, no s'observa conscienciació lingüística ni proclivitat a manifestacions culturals erudites i formals per a ocupar el seu temps d'oci, i quan han volgut associar-se, han pretès noves maneres. L'efímera Associació juvenil Matraniya, que va presentar-se en un concert a La Barraka de Queretes el 7 de desembre de 2003 i va crear una pàgina web, buscava reunir joves del Matarranya i del Mesquí sobre els eixos de la llengua i de trobar oportunitats al territori, tot «en un ambient distés i no tan seriós com pot ser l'ambient d'una reunió formal» (Vilalta Vives 2003: 4).

Semblen existir reivindicacions diferents en funció del col·lectiu i, d'ací, incorporacions associatives amb característiques més específiques. Així, de l'entorn d'Ascuma va aparèixer el 2013 Clarió (Associació de Pares del Matarranya en Defensa del Català) perquè l'assignatura no té encara garantida la presència en centres com l'IES Matarraña de Vall-de-roures, fet que ha motivat peticions, accions legals i protestes a la premsa, a banda d'organitzar xerrades, tallers didàctics i jocs en la «Jornada Llengua i Escola al Matarranya» anual i l'«Alifara Clarió».[31]

En l'àmbit local s'han format algunes entitats culturals que, sense partir de la reivindicació lingüística, contribueixen activament a la normalització. Els Amics de Nonasp, des de 1996 i amb 315 socis, organitzen xerrades i jornades divulgatives, han editat la revista *L'Eixam* (1997-2016) i publicacions ocasionals, han recuperat tradicions com la de l'home dels nassos i mantenen un remarcable Museu Etnològic en continu creixement. A Mequinensa, Coses del Poble promou projectes de conservació i el programa Kultura al Karrer i edita monografies i, des de 2018, la revista anual *L'Angorfa*, que, amb bona part dels articles en català, ha rebut el Premi Galán 2023 de l'IEBC.[32] La vitalitat d'ambdues és

31. «Carta dels alumnes de l'IES de Vall-de-roures als inspectors d'educació», *Temps de Franja* (2014): digital 17, 4; Javier de Luna, «Clarió pide reajustar el horario de la asignatura de catalán en el IES Matarraña», *La Comarca* (26-6-2023), <https://www.lacomarca.net> [30-8-2024].

32. Els webs respectius estan en català i castellà (<www.amicsdenonasp.org/cat/>, <https://cosesdelpoble2014.wixsite.com/inici>).

una evidència de l'èxit de la tasca cultural implicada en el teixit social d'un poble, que revitalitza amb la pràctica la llengua pròpia.

3.2. Associacionisme polític i col·lectius «negacionistes»

Al mateix temps que l'associacionisme cultural al voltant de la llengua, se n'ha desenvolupat un altre paral·lel que pretén incentivar-la amb una orientació més política des del convenciment de la necessitat d'accions més directes amb els Casals Jaume I i el Moviment Franjolí, que identifiquen llengua catalana, territori i nació. Els Casals estan vinculats a l'Acció Cultural del País Valencià (ACPV), tres dels quals, entre els més de 30 creats des de 1997, van ser a la Franja: a Mequinensa, del Baix Cinca (octubre 1999); a Castellonroi, de la Llitera (juliol 2000); i a Fraga (2001); i se'n va anunciar un a Calaceit, al Matarranya. El seu propòsit d'«impulsar la catalanitat de la Franja» i reviscolar-la del seu «estat d'esmorteïment», afirma Ricart, del Casal de Fraga (2017: 24), l'han desenvolupat amb accions de divers tipus: els Premis Jaume I i les jornades culturals en ocasió del seu lliurament, homenatges a escriptors —Desideri Lombarte i Jesús Moncada—, el Correllengua per la Franja, unes Jornades per la Dignificació Lingüística i el butlletí informatiu *Infofranja*.[33] En el terreny polític han defensat els béns eclesiàstics del Museu de Lleida i el 2014 van donar suport al procés independentista, un posicionament que ja els havia fet objecte d'atacs feixistes durant el Correllengua de 2003. El local del Casal de Fraga, inaugurat el 26 de gener de 2002 davant de representants d'associacions de tot el domini lingüístic, mostrava el seu tarannà, que es va traduir en la subscripció el 27 de novembre de 2004 d'un protocol de col·laboració permanent amb l'IEBC, CERIb, Ascuma, el Seminari de Professors de Català i Òmnium Cultural, i en contribucions dels seus membres a *Temps de Franja*. En el moment inicial van saber «connectar amb les inquietuds polítiques (i ludicocreatives) d'una bona part de les generacions franjolines» (Moret 2003: 138), si bé de seguida van patir una crisi interna i posteriorment econòmica quan el 2009 l'APCV va interrompre seus els ajuts,[34] i de fet, el Casal de Fraga, l'únic que disposa d'un bloc, el té actualitzat en data de 2010.

El Moviment Franjolí, més recent, és un «Col·lectiu que defensa la llengua i cultura catalanes a la Franja de Ponent», creat «l'abril del 2012 com a projecte 2.0, fruit de la indignació per la derogació de la llei de llengües».[35] Funcionen a través d'una plataforma virtual, fet que els diferencia de les associacions formals clàssiques, i que els permet aplegar esforços amb la xarxa d'entitats «Enllaçats per la Llengua», a la qual es van adherir l'any següent. El caràcter de les seccions i els signants apunten a una

33. La premsa ha recollit diverses notícies dels Casals: «Inaugurat el Casal Jaume I de Fraga», *Vila Web* (26-1-2002), «S'inaugura la nova seu del Casal Jaume I de Mequinensa», *Vila Web* (11-4-2003) <www.vilaweb.cat>, Guillem Xacon, «Tercera edició dels Premis Jaume I a Castellonroi», *Temps de Franja* (2003): 23, 12.

34. La crisi va significar la rescissió per part de l'ACPV del contracte de Guillem Chacon, coordinador dels Casals, reflectida en un editorial de *Temps de Franja*: «Canvis als Casals Jaume I de la Franja» (2003: 31, 2) i en la resposta de Chacon a la mateixa revista, «Editorials i Casals» (2004: 33, 3).

35. El web <https://movimentfranjoli.cat> té com a seccions: #FRANJAENMOVIMENT, Editorial, Una Franja d'història, A la Fresca, Caminar per la Franja.

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.3 • CC BY-NC-ND 4.0

presència de joves localitzats a la Llitera i Baix Cinca, amb un apartat específic de campanyes que han subscrit i manifestos. Els posts són freqüents fins a 2023; el 2024 han emès un manifest conjunt amb el Casal Jaume I de Fraga pels 40 anys de la Declaració de Mequinensa.

En sentit contrari han sorgit associacions de signe «negacionista», és a dir, que neguen la unitat de la llengua catalana, l'escriptura normativa i el nom filològic de *català*, al qual busquen denominacions alternatives (com *aragonès oriental* o *chapurriau* o les de les parles locals), i s'oposen implícitament o explícitament al reconeixement dels drets lingüístics. Participen d'usos de l'associacionisme cultural clàssic, amb publicacions esporàdiques i xerrades, tot i que predomina el vessant activista, en connivència amb entitats sorgides del conflicte lingüístic valencià i amb partits polítics minoritaris del regionalisme aragonès i el blaverisme valencià o balear, molt combatius amb el concepte de Països Catalans i amb la identificació de llengua amb nació, que ells practiquen en sentit «espanyolista».

Primera en ordre d'aparició, el 1997, la FACAO (Federasió d'Asociacións Culturáls de l'Aragó Oriental) procedia d'una «Coordinadora de Asociaciones Culturales de las Comarcas del Aragón Oriental», que l'octubre de 1996 va presentar a la *Comisión Especial de las lenguas minoritarias de Aragón* de les Corts autonòmiques les seues posicions sobre el patrimoni lingüístic aragonès. El seu cofundador Roberto Bayod, de Bellmunt, militant de l'ala més extrema del carlisme, ha donat nom a uns premis literaris que es lliuren des de 2002, any de la seua defunció. Publiquen notícies en un web propi, totalment en castellà, des de desembre de 2018, on afirmen uns objectius lingüístics i culturals supracomarcals: «la investigación, defensa y conservación de su Lengua autóctona, como parte del Aragonés Oriental, y también la Historia de la parte oriental de Aragón, desde los Pirineos hasta el Matarraña y Bergantes, y además cuanto con la Lengua e Historia pueda relacionarse» (<www.facao.com>). Arran d'una queixa d'ICF per la seua presència a la Feria del Libro Aragonés de Monsó de 2005 al·legant la falta de criteri científic, van presentar una denúncia judicial contra Artur Quintana, president de la institució (Canales 2008: 8). Van continuar la bel·ligerància amb els «fets de la Codonyera», el 2010, on van boicotejar una xerrada informativa de la Chunta Aragonesista sobre la Llei de Llengües de 2009 (Sasot 2020).

L'última d'este signe és l'Asociación Cultural «Amics del Chapurriau» de Vall-de-roures (2018). En públic s'expressen en castellà, amb un ús escrit de la llengua autòctona esporàdic, castellanitzat i asistemàtic. No disposen d'un programa cultural concret; i practiquen l'activisme des del seu Facebook, a la premsa comarcal, en pintades i samarretes amb el lema «Yo parlo chapurriau» i en intervencions contundents a la política local.[36]

Estes entitats contràries a la denominació de *català* fora dels límits de Catalunya s'apleguen dins la Plataforma Aragonesa No Hablamos Catalán (PANHC), fundada a Fraga el 2008. Alguna de les integrants ha produït bibliografia ocasional i aliena a normes acadèmiques com l'*Antolochía Lliteraria en Aragonés (Oriental) (ss. XII-XXI): escríts actuáls de la chen de la Llitera* (Asociació Cultural Lliterana «Lo Timó», 2005). A banda de convocar protestes i manifestacions a Saragossa i escrits a la premsa

36. Han arribat a voltes a l'atac personal, com el patit per Josep Anton Carrégalo, d'Ascuma, en ocasió del seu traspàs, el 2021. Els col·lectius Viles i gents i Lo Cresol i l'Associació Cultural Sucarrats de Mont-roig van reaccionar publicant una columna comuna: «Si això és un home».

contra polítiques normalitzadores, el col·lectiu va ser el promotor de la denominació antifilològica *aragonés oriental* de la Llei de Llengües de 2013.[37]

Cal notar, en fi, que la qüestió lingüística a Aragó ha suscitat reaccions mediàtiques en l'àmbit estatal a continuació d'alguna mesura política autonòmica normalitzadora, i per instigació d'alguns d'estos grups, que han tocat de retruc les associacions culturals defensores del català franjolí.[38]

4. Conclusions

L'associacionisme de tipus cultural i lingüístic a la Franja d'Aragó dibuixa tres etapes: una primera de moviments informals entre finals dels 70, a les acaballes de la dictadura, fins a la Transició democràtica; una segona entre mitjans dels 80 i començament del segle XXI, en què es constitueixen les principals associacions formals; i una tercera, a continuació, amb la consolidació d'estes i l'adopció d'una acció comuna al mateix temps que s'inicia el seu estancament i apareixen noves formacions orientades a l'àmbit local o de clar tarannà polític.

Destaquen en el conjunt tres grans associacions: IEBC (1989), Ascuma (1989), CERib (2003), dibuixant tres zones històriques d'actuació, respectivament el Baix Cinca, el Matarranya i la Ribagorça, amb una presència només inicial a la Llitera (ACLF). Totes abasten un radi comarcal i mantenen vincles amb l'administració aragonesa a través dels instituts d'estudis on estan encabides —IET, IEA— i de les polítiques culturals desplegades per governs favorables, així com col·laboracions en certa premsa (*Rolde*, columnes periodístiques matarranyenques a Terol) i els últims anys amb els grups defensors de l'aragonès. També han mostrat una voluntat d'implicació amb la Catalunya veïna i els seus ambients acadèmics i institucions com l'IRMU i l'IEC en jornades i fires.[39]

El model associatiu predominant, regulat i regular, combina tres tipus d'actuacions: dues de tipus cultural, bé seguint el model dels instituts d'estudis, que suposen la publicació de monografies i l'organització d'esdeveniments culturals sobre la cultura pròpia; bé amb una presència social més àmplia gràcies a revistes periòdiques, la recuperació de tradicions i activitats divulgatives o normalitzadores. La tercera és l'activista, a través de campanyes de sensibilització, proclames públiques i queixes davant l'administració.

37. Afirma estar composta per 24 associacions aragoneses, entre les quals la FACAO —i altres heterogènies: veïnals, de consumidors, d'alumnes...—, vuit d'altres territoris de la Corona d'Aragó —com Convivència Cívica Catalana— i 12 organitzacions polítiques, com Rolde Choben-Jóvenes del PAR, <https://nohablamoscatalan.wordpress.com>. El seu bloc té entrades des de 2011 a juny de 2024.

38. Una campanya de 2017 va atacar la subscripció del govern autonòmic de *Temps de Franja* per a les biblioteques escolars franjolines arran d'una entrevista a Quim Arrufat de la CUP i d'alguna opinió contrària al retorn dels béns eclesiàstics («Aragón promueve el secesionismo en los colegios», *El Mundo* (3-7-2017), <www.elmundo.es> [30-8-2024]; el *Diario del Alto Aragón* i *El Español* repetien arguments); el consell de Redacció va emetre un comunicat de reacció i un editorial: «A la Franja enraonem en català» (*Temps de Franja* (19-9-2017), digital <https://tempsdefranja.org>[30-8-2024]). Un any després van criticar la mesura per declarar la «zona de utilización lingüística predominante» a cada ajuntament («Lambán envía cartas a sus alcaldes para imponerles la dictadura del catalán», *Ok Diario* (22-4-2018), <https://okdiario.com>[30-8-2024]).

39. Les memòries de Quintana (2003) ofereixen una interessant visió personal de les primeres etapes de reivindicacions del català a Aragó; per a l'etapa següent el número commemoratiu «Vint anys de vida» de *Temps de Franja* (2020: 147) presenta una bona síntesi des de cada associació.

La fundació d'ICF el 2003 va significar un punt d'inflexió per unir els esforços de les associacions comarcals dins d'una conjuntura política aragonesa caracteritzada per la dificultat d'assolir els drets lingüístics i per la incertesa, depenent del color del govern autonòmic. La seua acció conjunta més la singular de cada una ha fet present a Aragó la llengua autòctona catalana, materialitzada en la creació d'una literatura que no existia i uns estudis sòlids del patrimoni, la revista vertebradora *Temps de Franja* i la participació en altres mitjans de comunicació pròxims; també en petites presències quotidianes com pregons, retolacions bilingües o en actes públics en el català propi. Conceptualment, han consolidat el terme *Franja*, sorgit del seu entorn, i han difós la denominació de «català» i la unitat de la llengua fora de la comunitat científica. Si l'Aragó catalanòfon va quedar fora del moviment sociocultural i polític de la Renaixença, que va suposar a la segona meitat del segle XIX la revitalització literària i social de la llengua catalana en la major part del domini lingüístic —tal com ha subratllat Moret (2003: 131)—, en el moment contemporani les associacions franjolines han pogut exercir un paper similar.

Bibliografia

Acadèmia Aragonesa de la Llengua (2024): «50è Col·loqui d'Onomàstica a Mequinensa i Calaceit». *Temps de Franja*, 162, 13-14.

Arnabat, Ramon (2015): *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Bada Panillo, José R. (1991): *El debate del catalán en Aragón (1983-1987)*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya / Centre d'Estudis del Baix Cinca / Associació de Consells Locals de la Franja.

Barrull, Carles (2003): «El nou Centre d'Estudis Ribagorçans». *Temps de Franja*, 26, 11.

Barrull, Carles (2017): «Centre d'Estudis Ribagorçans». *Lo Campus. El Periòdic Universitari de Catalunya*, 32 («La Franja i la Universitat», suplement 1), 31.

Blanc, Francesc (2017): «Associació de Consells Locals de la Franja: La veritat és el desoblit». *Lo Campus. El Periòdic Universitari de Catalunya*, 32 («La Franja i la Universitat», suplement 1), 27-28.

Blanc, Miquel (2002): «L'Aljaferia». *Temps de Franja*, 22, 4.

Blanc, Miquel; Galan, Josep (2002): «Presentades a les Corts les firmes de regidors per la Llei de Llengües». *Temps de Franja*, 22, 11.

Camps, Juan Luis; Sancho, Carles (2006): *Toni Llerda, terra i llengua. Biografia, fets i escrits d'Antoni Llerda Juan*. Calaceit: Ascuma (Lo Trull 17).

Canales, Marta (2008): «Quan els catalanoparlants de la Franja estem imputats». *Temps de Franja,* 76, 8.

Castells, Manuel (1997): *La era de la información: Economía, Sociedad y cultura, vol. 2: El poder de la identidad*. Madrid: Alianza Editorial.

CERIB (2006). «Centre d'Estudis Ribagorçans-CERIB». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Batec a Batec. Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*, Calaceit, Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA / Associació Cultural del Matarranya (La Gabella 8), 15-16.

Climent, Eliseu (2000): «La Franja, terra de frontera». *El Temps* (febrer), 15-21.

Comissió Territorial d'Aragó (1985): *II Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Calaceit: Fundació Noesis / Gràfiques del Matarranya.

De Barreda, Àlex (23-5-2024): «Vint anys de la revista *Ripacurtia*». Bloc *Notícies de la Terreta*. <www.noticiesdelaterreta.com> [consulta: 6-8-2024].

De Lucas Val, Núria (2004): «Neix la revista *Ripacurtia.* La identitat a la Ribagorça i les zones d'influència». *Temps de Franja*, 38, 14.

Espluga, Josep (2004): «Identitats i territoris fragmentats a la Franja». *Serra d'Or*, 530, 19-22.

Espluga, Josep (2008): «Sobre la Transició a la Llitera (1976-1979): El tímid despertament de la identitat sociocultural d'una comarca perifèrica». Dins *Com embolicar la Franja amb una fulla de pi*. Calaceit: Ascuma / IEBC (Quaderns del Cingle 1), 103-116.

Gimeno Puyol (2009): «La veu dels marges a *l'Epistolari de Desideri Lombarte (1981-1989)*». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Miscel·lània «Llengües i Fets, Actituds i Franges a Artur Quintana i Font»*. Calaceit: Iniciativa Cultural de la Franja (La Gavella 10): 187-204.

Gimeno Puyol (2022): «Les edicions en català de Terol». *Compromiso y Cultura*, 91, 46-47.

Gimeno Puyol, María Dolores (10-3-2023): «La plaça empàtica del català franjolí». *Diario de Teruel* («Lo cresol»), 20.

Gràcia, José Miguel (2004): «Crònica ràpida d'un viatge i un matí. Fira del llibre i l'autor ebrencs a Móra d'Ebre». *Temps de Franja*, 38, 19.

Iniciativa Cultural de la Franja (ICF) (2004): «Fem realitat un somni». *Temps de* Franja, 33, 2.

Labat, Pep (2003): «L'IEBC-IEA acull el lliurament dels premis Desperta Ferro!». *Temps de Franja*, 28, 8.

Lombarte i Arrufat, Desideri (2002): *Epistolari (1981-1989)*. Artur Quintana i Font (ed.). Calaceit: Associació Cultural del Matarranya (Lo Trill 8).

Messeguer Zapater, Carme (2013): «Més de 30 anys aixecant la llosa». *Arts*, 37, 20-23.

Moret Coso, Hèctor (1998): *Indagacions sobre la llengua i literatura catalanes a l'Aragó*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya / Institut d'Estudis del Baix Cinca (La Gabella 7).

Moret Coso, Hèctor (2003): «El moviment associatiu». Dins Sistac, Ramon (ed.): *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans («Jornades Científiques IEC», 12).

Quintana, Artur (2003): *La Vall de Balat. Memòria de l'Aragó (1948-2003)*. Calaceit / Fraga: Associació Cultural del Matarranya / Institut d'Estudis del Baix Cinca (Quaderns de les Cadolles 6).

Redacció (2024): «Manifest del 40è aniversari de la Declaració de Mequinensa, 24 febrer 2024». *Temps de Franja*, 161, 14.

Ricart i Orús, Francesc (2006): «Josep Galan, un itinerari vital al servei de la Franja». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Batec a Batec. Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA / Associació Cultural del Matarranya (La Gabella 8): 23-38.

Ricart i Orús, Francesc (2017): «Casal Jaume I de Fraga». *Lo Campus. El Periòdic Universitari de Catalunya*, 32 («La Franja i la Universitat», suplement 1), 24-25.

Sasot, Màrio (1997): *Joglars de frontera. La cançó d'autor a l'Aragó catalanòfon*. Zaragoza: Diputación General de Aragón («Literaturas de Aragón», serie en Lengua Catalana 9).

Sasot, Màrio (2004): «El moviment associatiu a la Franja: un planter de dinamització cultural». *Serra d'Or*, 530, 39-42.

Sasot, Màrio (2006): «*Temps de Franja*, una revista "galana"». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Batec a Batec. Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA / Associació Cultural del Matarranya (La Gabella 8), 15-16.

Sasot, Màrio (30-4-2020): «Deu anys d'un fet lamentable». *Temps de Franja*, digital <https://tempsdefranja.org> [consulta: 28-8-2024].

Seira, Josep Lluís (2003): «Història d'una il·lusió. Quinze anys dels premis Desperta Ferro!». *Temps de Franja*, 28, 15.

Severino, Beatriz (31-10-2020): «Àngel Villalba, cantautor social y comprometido». *La Comarca*, <https://www.lacomarca.net> [consulta: 12-8-2024].

Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1987): *Convocatòria. Inauguració. Clausura. Conclusions. Congressistes*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Societat d'Onomàstica (1996): «XIX Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica, Fraga (21-22-X-1994)». *Butlletí Interior*, 65.

Timoneda, Arnau (23-4-2024): «La col·lecció "Lo Trinquet"». *Temps de Franja*, digital <https://tempsdefranja.org> [consulta: 12-8-2024].

Vilalta Vives, José (2003): «Naix l'Associació juvenil Matraniya». *Temps de Franja*, 32, 4.

Villalba, Àngel (2018): *L'adéu del cantautor II*. s. l.: Ediciones Ende.

Villalba, Àngel (14-2-2022): «La rebeldía del padre Wirberto». *El Periódico de Aragón*, <www.elperiodicodearagon.com> [consulta: 30-8-2024].

revista de l'academia aragonesa de la lengua 2025 / vol. 1 / 53-74
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.9 • CC BY-NC-ND 4.0

Retos y aportaciones de las lenguas de Aragón a la lingüística actual[1]

Iraide Ibarretxe-Antuñano
Universidad de Zaragoza. iraide@unizar.es
https://orcid.org/0000-0002-0241-9265

Resumen

Este articlo explora las contribucions y los retos que resultan d'a interacción mutua entre las luengas minoritarias en contextos *WEIRD*, como l'aragonés y lo catalán, y diversas arias d'a lingüistica contemporania, como la tipolochía y la psicolingüistica. D'una man, s'amuestra que l'aragonés y lo catalán diverchen d'as tendencias tipolochicas proposadas pa las luengas romanicas en a forma de codificar y procesar elementos como la trachectoria y las deíxis espacials. D'atra man, se resalta la necesidat d'actualizar las ferramientas de descripción lingüistica pa explicar de manera coherent fenomenos menos prominents en atras luengas romanicas, como la reduplicación u los ideofonos, pero crucials en luengas como l'aragonés. Pa rematar, s'ofreixen cualques recomendacions pa privar la invisibilidat d'estas luengas en as descripcions tipolochicas en asumir una homocheneidat de grupo filochenetico, asinas como la inadecuación en as descripcions d'os suyos treitos gramaticals propios en subestimar-los u explicar-los per medio de ferramientas inapropiadas.

Parolas clau: tipolochía, movimiento, deíxi, ideofono, reduplicación, luenga minoritaria, aragonés, catalán.

Resum

Aquest article explora les contribucions i els desafiaments que resulten de la interacció mútua entre les llengües minoritàries en contextos *WEIRD*, com l'aragonès i el català, i diverses àrees de la lingüística contemporània, com la tipologia i la psicolingüística. D'una banda, es mostra que l'aragonès i el català divergeixen de les tendències tipològiques proposades per a les llengües romàniques en la forma de codificar i processar elements com la trajectòria i la dixi espacials. De l'altra, es remarca la necessitat d'actualitzar les eines de descripció lingüística per explicar de manera coherent fenòmens menys prominents en altres llengües romàniques, com la reduplicació o els idiòfons, però crucials en llengües com l'aragonès. Per concloure, s'ofereixen algunes recomanacions per a evitar la invisibilitat d'aquestes llengües en les descripcions tipològiques en assumir

1. Este artículo se encuadra dentro del proyecto de investigación MOTIV (Gobierno de España PID2021-123302NB-I00) y las actividades del Grupo de acción ICON (Campus Iberus) y Psylex (Gobierno de Aragón, H11-17R). Quisiera expresar mi gratitud a la Academia Aragonesa de la Lengua por brindarme el honor de contribuir al número inaugural de su revista *RAAL*. *Moltes gràcies! / Muitas gracias!*

una homogeneïtat de grup filogenètic, així com la inadequació en les descripcions dels seus trets gramaticals propis en subestimar-los o en explicar-los per mitjà d'eines inapropiades.
Mots clau: tipologia, moviment, dixi, idiòfon, reduplicació, llengua minoritària, aragonès, català.

Abstract

This article explores the contributions and challenges arising from the mutual interaction between minority languages in *WEIRD* contexts, such as Aragonese and Catalan, and different areas of contemporary linguistics, such as typology and psycholinguistics. On the one hand, it shows that Aragonese and Catalan diverge from the typological trends proposed for Romance languages in the way elements such as spatial trajectory and deixis are encoded and processed. On the other hand, it highlights the need to update the tools of linguistic description in order to coherently explain phenomena that are less prominent in other Romance languages, such as reduplication or ideophones, but crucial in languages like Aragonese. Finally, some recommendations are made to avoid the invisibility of these languages in typological descriptions, by assuming the homogeneity of the phylogenetic group, and the inadequacy of descriptions of their grammatical features, by underestimating them or explaining them with inappropriate tools.
Keywords: typology, motion, deixis, ideophone, reduplication, minority language, Aragonese, Catalan.

1. El trinomio lengua minoritaria-diversidad-y-universalidad en la lingüística

En el mundo se hablan actualmente más de 7000 lenguas, tanto orales como signadas, repartidas por diferentes regiones. A esta variedad de lenguas y su distribución en el planeta se le llama "diversidad lingüística". Aunque no lo parezca, delimitar esta diversidad no es tan sencillo debido a múltiples factores de diferente naturaleza, a veces lingüística (falta de herramientas analíticas apropiadas), pero mayoritariamente extralingüística (sociales, económicas, políticas...).

Uno de estos factores es, por ejemplo, la dificultad que entraña ofrecer un número exacto de lenguas, ya que resulta difícil establecer dónde termina una variedad lingüística y dónde comienza una lengua. Desde un punto de vista estrictamente lingüístico, se suele apelar al criterio de inteligibilidad mutua para discernir entre ambos conceptos (Amorós Negre, 2014). La idea general reside en considerar como variedades aquellos casos en los que sus hablantes pueden entenderse mutuamente. Este tipo de criterio no está libre de problemas como, por ejemplo, cómo medir el grado de comprensión o cómo determinar si estos interlocutores están dispuestos a cooperar en términos griceanos, a hacer un esfuerzo para facilitar la comunicación. En cualquier caso, esta idea apela al análisis del grado de similitud o diferencia entre los sistemas lingüísticos, es decir, entre sus características fonético-fonológicas, morfo-sintácticas y semántico-pragmáticas. Cuantas menos características similares tengan,

más probabilidades hay de que sean lenguas distintas, y viceversa. Ahora bien, este criterio descriptivo se suele modular dependiendo del grado de diversidad lingüística existente en el contexto de los sistemas lingüísticos que se están analizando. En zonas donde existe una mayor diversidad lingüística, al haber unas diferencias tan abismales entre estos sistemas, el punto de vista que considera dos sistemas como lenguas independientes suele ser más restrictivo, se suelen minimizar las diferencias y, por ende, se prioriza la consideración de variedades en lugar de lenguas independientes (véase Ngué Um, 2020 para lenguas africanas). Por el contrario, en zonas donde la diversidad lingüística es menor, se tiende a resaltar y maximizar la diferenciación (aunque sea mínima y poco numerosa) y, como consecuencia, se prefiere la denominación de lengua independiente en lugar de variedad. Europa occidental es un claro ejemplo de esta tendencia. La diversidad en este lado del mundo es menor que en otras partes y la proliferación de lenguas independientes mayor. Un caso bien estudiado es el sueco y el danés (Kloss, 1967), pero no es el único. En el contexto aragonés, por ejemplo, también existe esta tendencia a la sobrevaloración de diferencias para considerar variedades como lenguas (Saura-Rami, 2022; Tomás-Faci, 2020: 113-16).

A esta situación, compleja ya de por sí desde el punto de vista estrictamente filogenético y tipológico, se le unen además toda una serie de situaciones sociolingüísticas que suelen tenerse en consideración en las caracterizaciones generales de estas lenguas. Estos factores sociolingüísticos serían, entre otros, la existencia de un sistema de escritura (y, por ende, de documentación escrita), la creación de una variedad estandarizada –que no hay que olvidar que siempre es artificial (se construye intencionalmente) y prescriptiva (uso obligado de determinados rasgos lingüísticos) (Ibarretxe-Antuñano, 2021: 58)– y el estatus de oficialidad de estas lenguas. Estos factores, que suelen tenerse en cuenta para estudiar, por ejemplo, la vitalidad de las lenguas (Unesco, 2003), suelen reflejar muy poco la verdadera realidad de la mayoría de las lenguas del mundo –la mayoría ni están escritas, ni estandarizadas, ni son oficiales–; sino más bien, suelen ser el espejo de la situación sociolingüística de las lenguas que se consideran mayoritarias (desde el prisma occidental, principalmente, es decir, lenguas como el inglés, el francés o el español) (véanse Moreno Cabrera, 2000; Amorós Negre, 2014; Ibarretxe-Antuñano, 2021a,b).

Otro de los factores que intervienen en esta dificultad para describir la diversidad lingüística se refiere a las herramientas que se emplean para analizar y describir tanto el lenguaje como las lenguas del mundo. Varios estudios recientes han mostrado, por ejemplo, que mucho de lo que se cree conocer sobre el procesamiento del lenguaje está sesgado, al estar basado en la caracterización de un grupo de lenguas muy reducido, especialmente, el inglés (Blasi *et al*., 2022), y a partir de un grupo de hablantes limitado, que suele pertenecer a sociedades *WEIRD*, es decir, occidentales, con educación superior, industrializadas, ricas y democráticas (Henrich *et al*., 2010).

El lenguaje y las capacidades cognitivas de las personas parten de una misma base biológica, pero cada lengua ofrece a sus hablantes un vehículo particular para comprender y expresar el mundo que les rodea, para recordar o atender a unos aspectos y olvidar u obviar otros (Lucy, 1997; Ibarretxe-Antuñano y Valenzuela, 2021). Asumir que un puñado de lenguas y de hablantes puede explicar la naturaleza de todas las lenguas y el uso que de ellas hacen sus hablantes provoca que haya que acomo-

darse a un modelo de lengua ajeno y, por ende, erróneo (Ameka y Terkourafi, 2019) y que muchas estructuras lingüísticas cruciales para comprender su funcionamiento queden relegadas a anécdotas y excepciones (p. ej., ideófonos-onomatopeyas), explicadas como casos marginales (p. ej., la reduplicación), ignoradas bajo una etiqueta restrictiva (p. ej., emplear preposiciones en vez de adposiciones), o simplemente incluidas en los característicos cajones de sastre de la lingüística (p. ej., interjecciones).

Esta tendencia de la teoría lingüística convencional del s. XX se está revirtiendo poco a poco con la incorporación de lenguas no *WEIRD* en los estudios lingüísticos y con un mayor empuje de subáreas como la tipología lingüística, en donde la búsqueda de universales—características lingüísticas comunes—siempre ha de basarse en un número amplio y, sobre todo, bien equilibrado de lenguas distintas (Igartua, 2023). Sin embargo, estos sesgos son aún patentes en un tipo de lenguas (y variedades): las minoritarias, autóctonas y sin estandarizar en contextos *WEIRD* (Kirk, 2022). Esta situación se agrava más cuando esas lenguas, además, comparten filiación filogenética con las otras, ya que, en estos casos, se suelen tomar puntos de vista extremos: o se asume que todas funcionan de la misma forma (y, por lo tanto, cualquier diferencia se considera marginal y poco relevante) o se intenta magnificar la diferencia (lo que, desde un punto de vista tipológico, es también erróneo). El caso de las lenguas de Aragón es muy ilustrativo. El aragonés y el catalán, dos de las tres lenguas románicas de este territorio, suelen estar a menudo analizadas en relación al español, algo comprensible al ser sus hablantes bilingües. Sin embargo, esto suele llevar a que se obvien o se ensalcen las posibles diferencias tanto de sus hablantes a la hora de codificar conceptos y procesar estructuras lingüísticas, como de su propia caracterización lingüística, como se demostrará en este artículo.

De ahí que la solución sea describir cada lengua desde la propia lengua, pero sin perder de vista lo que la tipología lingüística proporciona (herramientas y caracterizaciones de lenguas muy dispares). Solo así se llegará a alcanzar un equilibrio entre la valorización de lo que ofrece cualquier lengua y su alcance lingüístico.

Partiendo de esta idea del equilibrio entre el trinomio lengua minoritaria-diversidad-y-universalidad, el objetivo principal de este artículo es explorar las contribuciones y los desafíos que resultan de la interacción mutua entre las lenguas minoritarias en contextos *WEIRD*, como el aragonés y el catalán, y diversas áreas de la lingüística actual, como la tipología y la psicolingüística. La sección 2 analiza el papel de estas lenguas minoritarias románicas en las descripciones tipológicas relativas a un concepto universal: el espacio y el movimiento. La sección 3 se centra en dos fenómenos lingüísticos universales—la reduplicación y la ideofonicidad—y su función particular en la gramática de estas lenguas románicas. Todos los datos que ilustran estas dos secciones proceden de los estudios llevados a cabo en el seno de diversos proyectos[2] de investigación en los últimos veinte años en torno a las lenguas de Aragón en la Universidad de Zaragoza. La sección 4 concluye con algunas recomendaciones para

2. Aunque se mencionarán las publicaciones pertinentes en cada sección, las reflexiones y los datos de este artículo proceden de la investigación de los siguientes proyectos: internacionales (USSF-BCS-1535846), nacionales (PID2021-123302NB-I00; FFI2017-82460-P; FFI2013-45553-C3; FFI2010-14903), autonómicos (LMP143_21) y universitarios (C049/2023_7; C049/2022_1; C049/2021_3; C049/2020_3). Además de numerosa producción científica y divulgativa, destacan también los trabajos de investigadores en formación: TFG y tesis. Como IP de estos proyectos quiero dar las gracias por su trabajo y colaboración tanto a mi equipo de investigación como a todas las personas que han participado en estos estudios tanto de campo como de laboratorio.

evitar el doble sesgo que sufren las lenguas minoritarias en relación a las lenguas mayoritarias de su propio grupo filogenético: invisibilidad en las descripciones tipológicas (al asumir que, al ser lenguas románicas, se estructuran y se procesan de forma homogénea) e inadecuación en las descripciones gramaticales (al subestimar el alcance de aquellos rasgos no compartidos y/o al forzar su explicación por medio de herramientas lingüísticas inapropiadas).

2. De las lenguas minoritarias a la tipología: los eventos de movimiento

Como ya se ha comentado en la sección 1, es cierto que al trabajar en tipología, por motivos metodológicos, es inevitable escoger algunas lenguas como representantes de toda una familia filogenética. En este tipo de estudios, además, se suele asumir que los rasgos lingüísticos de esas lenguas representativas se aplican homogéneamente a todas las lenguas y las variedades de esa familia.

En esta sección, a partir de los estudios tipológicos en aragonés y catalán sobre la expresión del movimiento—un concepto universal y ubicuo—, se va a mostrar que esta homogeneidad no puede darse por sentada y, por lo tanto, se va a justificar por qué la incorporación de estas lenguas minoritarias es necesaria y qué aportaciones han hecho (y podrán hacer) a la tipología.

2.1. El espacio y el movimiento: concepto universal y particular

Uno de los conceptos fundamentales presentes en todas las lenguas del mundo es la referencia al espacio y al movimiento. Esto podría deberse a la omnipresencia de este dominio semántico, no solo en los sistemas lingüísticos, sino también en la experiencia cotidiana de los seres humanos. Su estudio es, además, una de las áreas más dinámicas dentro de la tipología semántica, posiblemente debido a la importancia de este ámbito en la experiencia humana y a su presencia en todas las lenguas del mundo.

A la hora de estudiar los eventos de movimiento en la tipología semántica, la teoría de los patrones de lexicalización de Leonard Talmy (1987, 1991, 2000) ha sido una de las más utilizadas, a la vez que criticadas (véase Ibarretxe-Antuñano y Valenzuela, 2021: cap. 3 para un resumen). Este modelo propone la distinción entre dos tipos de componentes: los *semánticos*, que corresponden a los conceptos esenciales que definen un evento, y los *superficiales*, que son los recursos lingüísticos específicos que cada lengua utiliza para expresar esos conceptos. Talmy propone cuatro componentes semánticos principales: la Figura, que es el objeto en movimiento; la Base, las entidades en relación con las cuales se mueve la Figura; el Camino, que es la trayectoria o desplazamiento de la Figura; y el Movimiento, que indica la presencia o ausencia de dicho movimiento. Además, se incluyen dos componentes secundarios: la Manera, que describe cómo se realiza el movimiento, y la Causa, que señala lo que lo origina.

La interacción entre los componentes semánticos y los superficiales puede darse de diversas formas, lo que se conoce como las estrategias de empaquetamiento. Esto implica que un componente semántico no se representa siempre necesariamente mediante un único recurso superficial. Por

ejemplo, un mismo elemento superficial puede integrar dos o tres componentes semánticos: el verbo *ausrennen* en alemán codifica el Camino (*aus* 'fuera'), el Movimiento y la Manera (*rennen* 'correr'), o bien un solo componente semántico puede emplear varios recursos superficiales para ser expresado como en el ejemplo del euskara en (1):

(1)	*Aldapan*	*beherantz*	*jaitsi*	*zen*
	cuesta.LOC	abajo.ADL.DES	descender.PER	aux.3.SG.PAST
	'Descendió por la cuesta hacia abajo'			

El Camino en el enunciado en euskara se codifica en cuatro elementos: el caso locativo *-n*, en la postposición *behe-* 'parte inferior', el caso adlativo destinativo *-rantz* 'hacia abajo' y el verbo *jaitsi* 'descender'.

Lo fascinante de estas estrategias es que, aunque teóricamente podrían ser ilimitadas, las lenguas tienden a presentar combinaciones o patrones de lexicalización recurrentes y sistemáticos. Según Talmy (1991), hay dos principales: el patrón de lexicalización de marco verbal, en el que el Camino, el componente semántico más importante del movimiento, se expresa en el verbo principal, y el de marco de satélite, en el que el Camino se codifica fuera del verbo (en el "satélite"), es decir, en cualquier elemento externo al verbo (como partículas, afijos, entre otros) que no constituya un sintagma independiente. Por ejemplo, ante un mismo evento, un hablante de francés (lengua de marco verbal) emplearía *partir (en courant)* para decir 'salir (corriendo)', mientras que un hablante de alemán (lengua de marco satélite) preferiría la construcción *ausrennen*, literalmente, 'correr fuera'.

Además de la propia clasificación de las lenguas en estos dos patrones de lexicalización, este tipo de agrupaciones basadas en características tipológicas tiene una aplicación psicolingüística interesante: los hablantes de cada tipo de patrón muestran diferentes inclinaciones al decidir en qué aspectos se enfocan, qué detalles recuerdan y cómo expresan el movimiento al procesarlo y verbalizarlo (Filipović, 2011; Slobin, 1996, 2004; Ünal *et al*., 2024). Es decir, aunque todas las personas, independientemente de la lengua que hablen, estén ante una misma escena de movimiento, sus descripciones tanto orales como gestuales no van a ser las mismas, sino que van a estar influenciadas y limitadas por los recursos lingüísticos de sus lenguas. El resultado es que estos hablantes harán hincapié, se fijarán y mencionarán explícitamente distintos aspectos de la misma escena. Slobin (1996) denomina a esta tendencia la teoría del "Pensar para hablar" y a cada forma de describir el evento de movimiento según el tipo de lengua, el "estilo retórico".

Así, las lenguas de marco satélite—entre las que se encuentran, por ejemplo, las lenguas germánicas o las eslavas—poseen estructuras y recursos que permiten a sus hablantes describir tanto la Manera como el Camino de manera frecuente y detallada. Esto se debe a características específicas de estas lenguas, como un léxico verbal rico y expresivo para la Manera, la capacidad de combinar varios segmentos del Camino con un único verbo principal, y la posibilidad de reservar el verbo principal para codificar la Manera mientras el Camino se incluye en el satélite.

Por el contrario, en las lenguas de marco verbal—entre las que se clasifican, por ejemplo, las lenguas románicas o las semíticas—el Camino se codifica en el verbo principal, lo que limita la incorporación

de información adicional sobre el Camino y reduce la frecuencia con la que se describe la Manera, salvo que tenga relevancia discursiva. Estas lenguas suelen carecer de un léxico amplio y expresivo relacionado con la Manera, optando en su lugar por verbos generales o básicos (p. ej., *andar*, *correr*, *saltar*). Además, dado que el verbo principal ya codifica el Camino, expresar la Manera requiere utilizar elementos externos al verbo, lo que implica un esfuerzo cognitivo adicional que dificulta su uso frecuente.

Aunque estos patrones y tendencias funcionan en líneas generales, especialmente en lo que respecta a la variación intertipológica (lengua verbal vs. lengua satelital), cuando se examina en más detalle la variación intratipológica, es decir, entre lenguas que pertenecen al mismo grupo tipológico, surgen diferencias en cuanto al grado de elaboración de los dos componentes principales. Por ejemplo, utilizando datos provenientes de las historias de la rana—una herramienta de elicitación a partir de imágenes sin texto—, Slobin (2006) muestra que lenguas como el inglés o el ruso, a pesar de ser ambas de marco satélite, difieren en cuanto a la frecuencia y la cantidad de detalles que sus hablantes producen en relación a la Manera. Este componente se describe más en inglés. Lo mismo sucede en el caso de la descripción del Camino entre lenguas de marco verbal: el detalle y la frecuencia de este componente es mucho mayor en euskara que en castellano (Ibarretxe-Antuñano, 2004). Estas variaciones han llevado a proponer continuos de saliencia de Manera (Slobin, 2004) y de Camino (Ibarretxe-Antuñano, 2009).

2.2. La aportación del aragonés y el catalán a la tipología del movimiento en lenguas románicas

Tanto en las propuestas de Talmy como de Slobin, las lenguas románicas han tenido un lugar privilegiado porque el español se ha utilizado como el ejemplo prototípico de lengua de marco verbal, aplicando así su estilo retórico a cualquier lengua románica. Sin embargo, estudios posteriores en otras lenguas románicas, entre los que se encuentra el trabajo de nuestro equipo sobre el aragonés y el catalán, además del italiano, del francés o del asturiano, han mostrado que es necesario precisar esta caracterización general.

A continuación, se resumen algunas de las aportaciones principales que nuestro trabajo, basado en datos de aragonés y catalán, ha proporcionado a la tipología semántica del movimiento. En todas las investigaciones[3] que, seguidamente, se reportan, se ha utilizado la misma metodología de elicitación empírica, lo que aporta mayor solidez a estos resultados, al haber sido recogidos con los mismos materiales y haber sido analizados bajo los mismos parámetros.

Una de las primeras aportaciones de nuestros estudios[4] es que corroboran la pertinencia de incluir a las lenguas románicas dentro del patrón de lexicalización de marco verbal. Como se muestra en (2), la forma característica para expresar un evento de movimiento es codificar el Camino en el verbo

3. Para información más detallada de estas investigaciones, consúltense: Ariño-Bizarro, 2025; Benaiges-Saura *et al*., en prensa; Hijazo-Gascón e Ibarretxe-Antuñano, 2010, 2013; Ibarretxe-Antuñano, 2009, 2015, 2025; Ibarretxe-Antuñano e Hijazo-Gascón, 2012; Ibarretxe-Antuñano *et al*., 2017; Moret-Oliver e Ibarretxe-Antuñano, 2018; Ibarretxe-Antuñano y San-Segundo-Cachero, 2024; entre otras.

4. Los datos provienen de la elicitación oral con la herramienta de imágenes sin texto de las historias de la rana (Berman y Slobin 1994). Informantes: doce de aragonés (Hecho, Bielsa, Chistau, Campo, Benasque) y nueve de catalán (Mequinenza).

principal—*salir* 'salir' y *arribar* 'llegar'—y la Manera fuera del mismo—*cutio-cutio* 'con cuidado' y *corrent* 'corriendo'.

(2) a. Aragonés

Sale	*cutio-cutio*	*de*	*lo*	*bote*
sale	cuidado	de	el	bote

'Sale con cuidado del bote' [ArC20g]

b. Catalán

Corrents	*va*	*arribar*	*a*	*dalt*	*d'una*	*pedra*
corriendo	AUX.3SG.PT	llegado	a	arriba	d-una	piedra

'Llegó corriendo y [subió] a una piedra' [CFMeq20e]

En relación a este componente también se confirma la tendencia general: los hablantes apenas mencionan el componente de Manera a no ser que sea discursivamente relevante. Si lo hacen, generalmente se codifica fuera del verbo como en (2) y si lo expresan en el verbo, algo que no sucede a menudo, lo hacen principalmente en verbos de primer orden, aquellos con información semántica muy general—ar. *blincar* / cat. *saltar* 'saltar', ar. *correr* / cat. *córrer* 'correr'; ar. cat. *nadar* 'nadar'. A pesar de que la frecuencia general de uso de la Manera sigue siendo muy baja, cabe mencionar también que, en estas dos lenguas, la creación de verbos de Manera a través de la afijación deverbal—ar. *encorrer* 'ir detrás corriendo' o cat. *envolar-se* 'despegar'—es productiva. Este recurso morfológico aparece de forma fosilizada en lenguas como el español, pero no en aragonés y en catalán (cf. asturiano) donde su combinatoria y productividad es mucho mayor.

La segunda aportación de nuestra investigación, aunque posiblemente la más importante, tiene que ver con el componente semántico del Camino. En la bibliografía especializada, partiendo de los datos de español, se decía que los hablantes de estas lenguas se limitaban a dar una descripción moderada del Camino codificada en el verbo y, como máximo, en un único elemento adicional como un sintagma preposicional (p. ej., *subir al árbol*).

Sin embargo, nuestros datos señalan que dentro de las lenguas románicas existe variación intratipológica, es decir, presentan comportamientos diversos en cuanto al grado de detalle, frecuencia y prominencia en las descripciones del movimiento. Lenguas como el aragonés o el italiano ofrecen descripciones muy detalladas del Camino, lo que las sitúa como lenguas con alta saliencia en este componente. Otras lenguas como el español o el francés siguen el patrón típico de las lenguas de marco verbal.

La Tabla 1 resume la descripción de este componente en las lenguas románicas que hemos estudiado a partir de las Historias de la rana. En la segunda columna se muestra el porcentaje de casos de verbo-con-base (p. ej., *caer al agua*), los cuales confirman esta progresión con respecto a la preferencia de mencionar el verbo con o sin información complementaria. La tercera columna se centra en aquellos casos en los que el verbo tiene más de un complemento de Camino (p. ej., *caer del precipicio al agua*) y especifica su porcentaje y número de ocurrencias (*tokens*). Esta columna deja patente que lenguas

como el aragonés (y el asturiano) destacan al tener una predisposición a mencionar más detalles del Camino.

Lengua	Verbos-con-base (% uso)	Más de 1 base(% uso / # ocurrencias)
Francés	47.92%	0% / 0 ocurrencias
Español	67.30%	9.68% / 3 ocurrencias
Asturiano	69.41%	18.18% / 10 ocurrencias
Aragonés	74.63%	20% / 10 ocurrencias
Catalán	76.75%	3.3% / 1 ocurrencia
Italiano	78.56%	15% / 5 ocurrencias

Tabla 1. Variación intratipológica del Camino en lenguas románicas.

En nuestras publicaciones, hemos argüido que estas diferencias de la prominencia del Camino se explican, en parte, por la vitalidad y versatilidad de ciertos recursos lingüísticos presentes en algunas lenguas románicas como el aragonés y el catalán, pero ausentes en otras como el español. Estos recursos serían los pronombres adverbiales derivados de los latinos IBI e INDE, como en (3), y las estructuras simples o duplicadas que incorporan adverbios locativos, como en (4).

(3) a. Aragonés

*Se'**n***	*puya*	*a*	*encima*	*de*	*una*	*roca*	*gorda*
CL-de.ahí	sube	a	encima	de	una	roca	grande

'Sube [de ahí] a encima de una roca grande'[ArP20j]

b. Catalán

*Se'**n***	*va*	*a*	*la*	*finestra*	*lo*	*xiquet*
CL-de.ahí	va	a	la	ventana	el	niño

'El niño se marcha [de ahí] a la ventana'[CFMeq20a]

(4) a. Aragonés

el	*ninno*	*ha*	*puyato*	***ta alto***
el	niño	ha	subido	hasta.arriba

'el niño subió arriba' [ArB20m]

b. Aragonés

el	*can*	*se*	*cayó*	***de***	*la*	*ventana*	***ta***	***baixo***
el	perro	CL	cayó	de	la	ventana	hasta	abajo
con	*o*	*pote*						
con	un	bote						

'el perro se cayó de la ventana abajo con un bote' [ArB20c]

c. Catalán

lo	*gusset*	*cau*	***a***	***baix***
el	perro	cae	a	bajo

'El perro cae abajo' [CFMeq20c]

Es importante resaltar, además, que las combinaciones que integran múltiples elementos del Camino, como las de (4), con el verbo *cayer* / *caure* 'caer' o *puyar* 'subir' con los complementos *ta baixo / a baix* 'hasta / a abajo' o *ta alto* 'hasta arriba', respectivamente, no deben considerarse redundancias, sino formas habituales de descripción espacial en estas lenguas.[5] Estas construcciones centran la atención en la trayectoria del movimiento, ya sea destacando únicamente el destino (como en 3.a y 3.c) o enfatizando tanto el origen como el destino (como en 3.b). En este último caso, reciben el nombre de construcciones de camino completo (Ibarretxe-Antuñano, 2015) y reflejan un enfoque detallado y rico en la representación de la trayectoria.

Finalmente, la última aportación de nuestro equipo se relaciona con la deixis, uno de los subcomponentes del Camino, en los que las lenguas románicas más difieren entre sí. La diferencia surge cuando se quiere describir el movimiento venitivo[6] hacia el centro deíctico (CD), es decir, el punto de referencia desde el cual se interpretan los elementos deícticos, en el momento de la enunciación (deixis inmediata, Gathercole, 1977, 1978). En otras palabras, cómo se describe el movimiento hacia el lugar donde se encuentra el hablante en el momento en el que habla. Lenguas como el francés, el italiano o el catalán son de deixis tipo I, para ellas tanto el emisor como el destinatario pueden ser centros deícticos. Lenguas como el español o el portugués son de deixis tipo II, para ellas solo el emisor puede ser centro deíctico. El resultado de esta restricción es que a una pregunta como *¿vienes al parque?*, en español solo se admite la respuesta con el verbo *ir* (*sí, voy / *vengo*), mientras que en catalán se usaría el verbo *venir* (*sí, vinc*).

Las investigaciones de descripción sincrónicas y diacrónicas que hemos realizado sobre la deixis en las lenguas de Aragón nos han llevado a ofrecer una radiografía de la distribución y de la vacilación de uso de los verbos *ir* y *venir*. Hemos mostrado cómo la restricción del centro deíctico se aplica en la variedad occidental del aragonés, pero no en la oriental (Hijazo-Gascón e Ibarretxe-Antuñano, 2010), y que esta diferencia empezó a surgir ya en época medieval, un momento en el que en aragonés y catalán el uso del verbo *venir* era más amplio que el actual (Moret-Oliver e Ibarretxe-Antuñano, 2018). Además, partiendo de estos estudios basados en documentación, estamos actualmente investigando si el procesamiento de la deixis es también diferente en las distintas variedades de las tres lenguas de Aragón. Utilizando una tarea de categorización forzada,[7] los resultados confirman estas tendencias: hablantes de catalán (Aiguaviva) utilizan *venir* en situaciones no solo venitivas (hacia CD), sino también andativas (desde CD) y neutras (sin CD), mientras que los de español (Zaragoza) prefieren *venir* para la opción venitiva y el verbo pronominalizado *irse* para las andativas y neutras (Ibarretxe-Antuñano, 2025; Benaiges-Saura *et al*., en prensa).

5. Este tipo de descripciones son frecuentes y habituales en todos los estudios que hemos realizado con diferentes tipos de metodologías de elicitación. Actualmente, Benaiges-Saura (en proceso) investiga si esta tendencia habitual también conlleva una atención específica de los hablantes en su procesamiento. Para ello, se van a incorporar medidas conductuales elicitadas con seguimiento ocular (*eyetracker*) en cuatro grupos experimentales de hablantes de diferentes variedades (Hecho, Campo, Lascuarre, Aiguaviva).

6. En deixis espacial se distinguen tres tipos de movimiento: venitivo (se dirige hacia el centro deíctico), andativo (se aleja desde el centro deíctico, es decir, el movimiento parte desde el centro deíctico) y neutro (el movimiento no tiene relación con el centro deíctico, es decir, ni se dirige ni se aleja).

7. Experimento A del NINJAL Project on Motion Event Descriptions (Matsumoto 2025): descripción oral de 63 video clips. Doce hablantes de catalán y veinte de castellano.

3. De la tipología a las lenguas minoritarias: reduplicación e ideófonos

En esta sección, toca hacer el viaje de vuelta: señalar cómo la incorporación de conocimientos y herramientas procedentes de la tipología puede contribuir a conocer y describir de forma más coherente y comprehensiva algunos aspectos característicos de las lenguas minoritarias que, por ser menos frecuentes o más desconocidos en otras lenguas de su mismo grupo filogénetico o en la teoría lingüística tradicional, han pasado desapercibidos, o muchas veces, erróneamente identificados.

Para ilustrar esta aportación de la tipología y el reto que supone romper con la tradición lingüística, se han escogido una lengua, el aragonés, y dos conceptos lingüísticos distintos: la reduplicación, un proceso morfológico, y los ideófonos, una categoría léxica.

3.1. Reduplicaciones e ideófonos

Antes de pasar a desgranar y justificar en más detalle cómo y por qué es necesario incorporar la reduplicación y la ideofonicidad a la lingüística aragonesa actual y el reto que esta incorporación supone, es necesario presentar, aunque sea brevemente, a qué se refieren estos dos conceptos en la literatura científica actual.

En el primer caso, la reduplicación es un proceso morfológico que consiste en la repetición total (p. ej., turco *yavaş yavaş* 'lentamente') o parcial (p. ej., japonés *kuchiguchi* 'cada persona; cada entrada') de un morfema. Los elementos que se reduplican pueden o no existir de forma independiente en la lengua (p. ej., la palabra en mundari *baɽaʔ-buɽuʔ* 'aparición de burbujas en el agua' solo existe reduplicada) y la variación de uno de los componentes en las reduplicaciones parciales puede darse por medio de diversos procesos fonético-morfológicos: alternancia vocálica (coreano *p'it'ul-p'ɛt'ul*

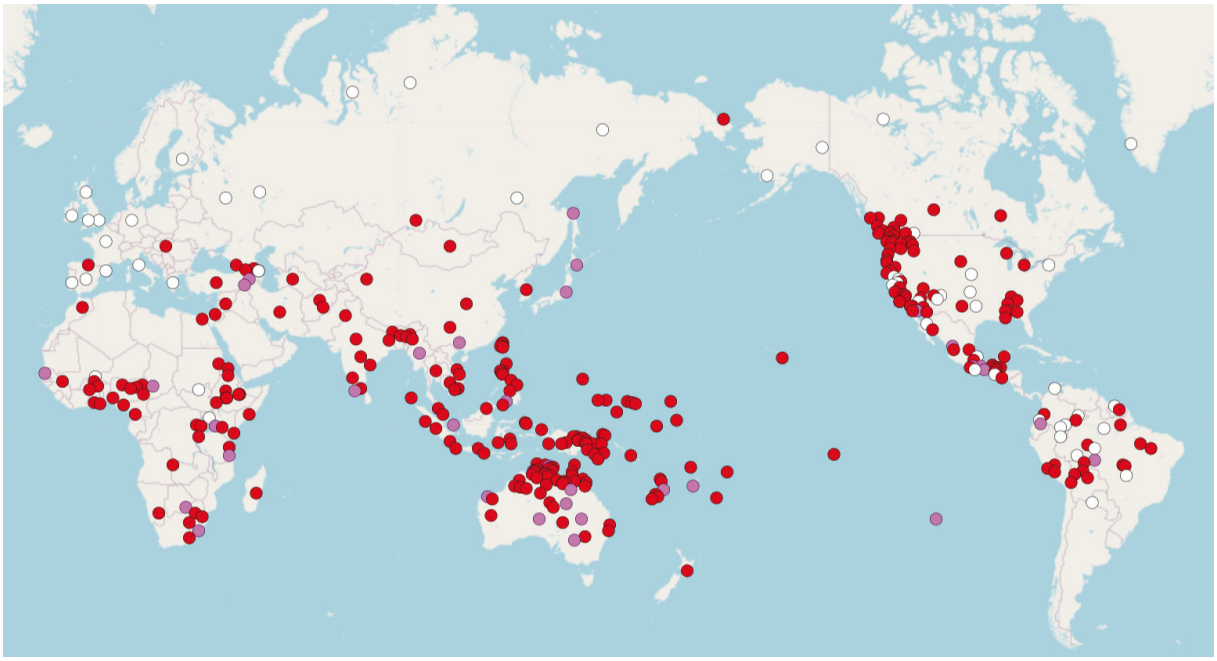

Figura 1. Rasgo 27A. Reduplicación (adaptado de Rubino, 2013)

'tambaleante'), alternancia tonal (yoruba *wúruwùru* 'desordenado'), inserción consonántica (euskara *aiko-maiko* 'duda'), varios a la vez (estonio *virro-harro* 'suelto, esparcido'), etc. La reduplicación, que sucede con cualquier tipo de palabra, tiene varias funciones y significados: cuantificador (malgache *àlahélo* 'tristeza' → *àlahèlo-hélo* 'poca tristeza'), pluralidad (walpiri *wirriya* 'chico' → *wirriya-wirriya* 'chicos'), distributivo (lezgi *c'uwad-c'uwad* 'quince cada uno'), iterativo (euskara *zapla* 'bofetada' → *zapla-zapla* 'abofetear'), etc. (véase, Inkelas y Downing, 2015; Schwaiger, 2015).

La reduplicación es un fenómeno interlingüístico; en todas las lenguas del mundo es posible repetir un elemento varias veces para intensificar su significado (p. ej., español *rico-rico*). La diferencia, sin embargo, radica en la variedad de las funciones gramaticales que puede asumir y en la regularidad y productividad de este proceso morfológico. En el mapa de la Figura 1, es posible observar esta diferencia. De una muestra de 368 lenguas, las representadas por un círculo blanco (55 lenguas) carecen de este recurso. El resto lo utilizan de forma productiva (278 lenguas—círculo rojo—emplean la reduplicación total y parcial; 35 lenguas—círculo rosa—solo emplean la parcial).

De este mapa se puede además extraer otra conclusión adicional: la reduplicación no parece un rasgo morfológico muy común en las lenguas europeas, entre las que se incluyen las románicas. De ahí que generalmente, en estas lenguas, se estudien procesos como la afijación o la composición en las descripciones gramaticales, pero la reduplicación, al ser algo aparentemente poco relevante, pase desapercibida. Sin embargo, una revisión más detallada de este grupo de lenguas (Schwaiger, 2015; Williams, 2023) muestra que esta generalización no es adecuada, puesto que lenguas como el italiano o el aragonés, por ejemplo, emplean este recurso de forma regular.

El segundo concepto se refiere a los ideófonos, una clase léxica de palabras que destacan por sus características estructurales marcadas y por su significado compacto y multifacético, el cual no solo describe, sino que representa de forma sensorial el evento que se está comunicando (Dingemanse, 2012, 2023; Ibarretxe-Antuñano, 2017; Akita y Pardeshi, 2019). Las principales características de los ideófonos se pueden resumir en los siguientes puntos (tomado de Ibarretxe-Antuñano, 2026):

- comparten ciertos rasgos tipológicos distintivos, como el empleo de características fonéticas, prosódicas y morfológicas poco comunes. Por ejemplo, la nasal velar sonora /ŋ/ en katuena, el tono alto en emai, el sufijo *-a(n)dala* '-mente' en numbami, o el circumfijo verbal deideofónico *ka- -k* en kambera se encuentran exclusivamente en este tipo de palabras dentro de estas lenguas;
- experimentan procesos similares de formación de palabras, como la reduplicación, ya sea total, como en *rep-rep-rep-wa* 'muy brillante' en chingtang, o parcial, como en *zipizape* 'discusión ruidosa o reyerta a golpes' en español;
- ocurren en posiciones sintácticas específicas, como al final de la cláusula en KiVunjo-Chaga, y en contextos particulares, como en combinación con verbos soporte (hacer), por ejemplo, *gura-gura suru* 'tambalearse' en japonés, o con verbos declarativos (decir), como en *ri phomu* 'zambullirse' en tsonga. Sin embargo, se evitan en otros contextos, como en el de las oraciones negativas en hausa o en el de las construcciones cuantificadoras en nihali;
- se combinan con gestos, miradas y expresiones faciales, conformando una unidad lingüística integral;

- representan conceptos asociados a dominios semánticos similares, como, por ejemplo,
  - —acciones corporales tanto externas como internas, como la ingestión (semai *kũc kũc kũc* 'sonidos de tragar un líquido'), el movimiento (yir-yoront *wurl wurl wurl* 'salir corriendo del agua en pánico') o emociones (mundari *akul-bakul* 'sentimiento de ira que impide hablar');
  - —fenómenos naturales, como el clima (totonac *saxaxa* 'lluvia fuerte que cae'), o los accidentes geográficos (guaraní *tōtōtō* 'caída monumental de agua');
  - —características como el tamaño (nembe *kétukétu* 'enano'), la tactilidad (bini *lìkpàlìkpà* 'muy áspero'), o el color (yoruba *mirinmirin* 'verde oscuro');
- transmiten conceptos profundamente ligados a la cultura de los hablantes. Estos abarcan desde 'objetos' y su funcionamiento, como instrumentos (*ttakun-ttakun* 'el sonido del instrumento vasco txalaparta' en euskara) y alimentos (*chojet/ch'itet/t'ojet* 'sonido del cacao al verterse de un cuenco a otro' en tzotzil), hasta 'seres vivos' y sus hábitos, como *boddo-boddo* 'elefante defecando', *goḍr* 'elefante rociando agua en la boca desde la trompa' y *kirri* 'trompeta de elefante' en solega.

Estas características en conjunto son las que diferencian a los ideófonos de otras palabras no ideofónicas o prosaicas. No solo ofrecen información descriptiva, sino que también representan de manera vívida y precisa la entidad o el evento que describen. Por ello, además de poseer una semántica altamente detallada, los ideófonos cumplen funciones representativas, expresivas y estéticas.

En algunos casos, estas características son exclusivas de los ideófonos, como el tono alto en emai, mientras que otras pueden compartirse con otras palabras de la lengua. Por ejemplo, en euskara, la reduplicación es un rasgo presente tanto en ideófonos (*dringilin-drangon* 'balanceo') como en la lengua en general (*egunean-egunean* 'cada día'). Esto implica la necesidad de ser cautelosos, ya que no todas las palabras que emplean la reduplicación son necesariamente ideófonos, ni todos los ideófonos utilizan la reduplicación.

Los ideófonos no deben ser considerados elementos marginales, anecdóticos o asistemáticos, como han sostenido algunos lingüistas desde Saussure (1916) hasta Newmeyer (1993). Por el contrario, son componentes centrales, ubicuos y sistemáticos dentro de los sistemas lingüísticos de todas las lenguas. Es crucial, además, no limitarlos a meros casos de simbolismo fónico o "fonestemas" (como la relación entre un sonido sordo y algo puntiagudo, o un sonido sonoro y algo redondeado, cf. los estudios del *bouba-kiki* (Dingemanse *et al*., 2015)). Tampoco se debe caer en la generalización de reducirlos únicamente a onomatopeyas como *guau* o *ding-dong*. En realidad, las onomatopeyas constituyen una clase específica de ideófonos, denominados "ideófonos unimodales u onomatopéyicos", que son imitaciones "directas" de sonidos, como el ladrido de un perro o el sonido de un timbre. Junto con esta clase, existen los "ideófonos intermodales (*cross-modal*) o sensoriales", que representan de manera "sensorial" entidades, propiedades y eventos que no emiten sonidos por sí mismos, como en el caso del euskara *diz-diz* 'brillar' o del coreano *c'ukɨlc'ukɨl* 'arrugado'.

Precisamente, esta distinción entre las dos clases de ideófonos es fundamental para determinar el grado de ideofonidad de una lengua. Todas las lenguas del mundo poseen ideófonos (Körtvélyessy y Štekauer, 2024), pero varían en su tipo (onomatopéyicos o intermodales) y en la cantidad de estos. Así, una lengua será más ideofónica en la medida en que posea más clases y tipos de ideófonos. De

aquí se deriva un universal estadístico: si una lengua tiene ideófonos intermodales, también tendrá ideófonos onomatopéyicos, pero no necesariamente al revés.

Finalmente, es importante destacar otro aspecto de los ideófonos: su ubicuidad. En las lenguas ideofónicas, estas palabras se emplean tanto en contextos formales como informales, aparecen en modalidades oral y escrita, y son utilizadas por hablantes de todos los perfiles sociolingüísticos, independientemente de su edad o si provienen de entornos rurales o urbanos. De hecho, los ideófonos suelen actuar como catalizadores estéticos, funcionando como facilitadores de intertextualidad y como activadores de un vínculo grupal estrecho entre los hablantes de una comunidad lingüística ideofónica.

Los dos recursos que se acaban de describir son un claro exponente de las consecuencias y los sesgos que tiene pensar que todas las lenguas del mundo funcionan como las lenguas *WEIRD*. El inglés o el español, por mencionar dos de estas lenguas, no utilizan la reduplicación ni la ideofonicidad de una forma sistemática, y eso ha influido en que estos dos recursos pasen desapercibidos o estén infravalorados en la teoría lingüística tradicional, y lo que es aún más grave, apenas se empleen para explicar los recursos propios de una lengua en particular, como se mostrará, a continuación, con el aragonés.

3.2. Los retos de la tipología para el aragonés

El aragonés, dentro de las lenguas románicas, destaca por el empleo sistemático tanto de la reduplicación como de los ideófonos. Cuando se revisan tanto inventarios léxicos de algunas de sus variedades, como diccionarios o descripciones gramaticales, siempre aparecen mencionados ejemplos de léxico reduplicado: *cutio-cutio* 'sin interrupción; sigilosamente; atento', *fito-fito* 'fíjamente', *asinas-asinas* 'regular; de aquellas maneras', *china-chana* 'andar poco a poco', *charrín-charrán* 'hablar sin parar', *dondín-dondián* 'vagabundear', *dingolon-dango* 'lentamente; balanceando'... pero su tratamiento lingüístico es altamente asistemático, confuso e insuficiente.

Estas palabras, como hemos ido mostrando en las investigaciones de nuestro equipo, no solo son frecuentes en esta lengua y sus variedades (Hijazo-Gascón e Ibarretxe-Antuñano, 2010), sino que comparten las características tipológicas propuestas para la reduplicación y para los ideófonos que hemos explicado en la sección anterior. En la Tabla 2 se resume de manera muy breve cómo se aplican estas características a los ideófonos del aragonés (véase Ibarretxe-Antuñano *et al*., 2024 para una descripción más detallada).

Al igual que ocurre en otras lenguas, la función de los ideófonos aragoneses es tanto representiva (*puput* 'abubilla') como expresiva (nótese la diferencia entre las palabras *esbumarrada* y *charraplatán* para referirse a una 'avalancha'), además de funcionar como catalizadores estéticos (Ibarretxe-Antuñano, 2022; 2023): se reproducen en el paisaje lingüístico aragonés como una "marca" de "aragonesidad", como se ilustra en las imágenes de la Figura 2. En este negocio de Zaragoza, como explican en su propia publicidad, el nombre de "*dingolondango*" no se ha escogido al azar.

Esta breve descripción de los ideófonos del aragonés (incluyendo su uso de la reduplicación) demuestra que estas palabras son características de esta lengua. Sin embargo, al explorar explicaciones

	Rasgos tipológicos de los ideófonos	Ideófonos del aragonés
Fonéticos	Africación (rasgo común)	*chorchón* 'desaliñado'
	Grupos fónicos poco frecuentes	Oclusiva+líquida: *trinla-tranla* 'poco a poco' Fricativa+líquida: *flim-flam* 'remolonear'
	Posiciones fonotácticas irregulares	*-c* [-k]: *troc-troc* 'llamar golpeando a la puerta' *-ch* [tʃ]: *poch* 'potro'
	Estructura silábica	Mayoritariamente bisilábica o monosilábica, excepcionalmente pentasilábica (*zarracatralla* 'chiquillería; chusma')
Morfosintácticos	Reduplicación total	*Zurris-burris* 'de forma desordenada'
	Reduplicación parcial	Alternancia fónica vocálica → patrón *i-a*: *zarrimpi-zarrampa* 'torpemente, burdamente' Alternancia fónica consonántica → patrón *z-m*: *zuscomusco* 'al atardecer o al amanecer, entre dos luces' Inserción fónica → patrón *ma-*: *chucomachuco* 'conversación intrascendente' Repetición parcial → asimétrica: *dingolondango* 'lentamente; balanceando'
	Afijaciones	Deverbales: *-ar* → *chorrupar* 'sorber'
	Composición	Verbos soporte: *fer* 'hacer' → *fer chip-chop* 'patullar', *fer cucut* 'vigilar' Preposiciones: *a samallic-samallac* 'a horcajadas'
	Función sintáctica	Multicategorial: *chau-chau* → sustantivo (*sentir ixe chau-chau de l'arradio* 'escuchar el follón de la radio') o adjetivo (*ser chau-chau* 'sentirse mal')
Semánticos	Relaciones léxicas	Onomasiológicas: —Sinonimia parcial: comunicación 'hablar': *charrín-charrán*, *chirra-charra* (sin parar), *chucoma-chuco* (intrascendente), *trico-pelico* (animada, entre dos personas), *tripala-trapala* (mucho). —Antonimia: acción calmada *cachín-cachán* 'plácidamente' vs. acción precipitada *barris-barras* 'con prisa' Semasiológicas: —Polisemia: *patalin-patalan* 'galopar' → 'conversación insistente y repititiva'
	Campos semánticos	Acciones y eventos —Movimiento: *lindongo-lindango* 'andar despacio y sin parar' —Luz: *cluc* 'destello, reflejo' —Sonido: *nyap-nyap* 'ladrar' / *din-dan* 'sonido de las ollas de metal' —Ingestión: *glu-glu* 'ingerir líquidos' —Destrucción: *catacroc* 'quebrar' —Comunicación: *chiu-chiu* 'hablar secretamente, al oído' / *cuto-cuto* 'llamado al cerdo' —Borbotear: *bor-bor* 'a borbotones' —Golpear: *carric-carrac* 'golpeteo continuado' —Sentimientos: *rau-rau* 'malestar' —Acciones desordenadas: *patachín-patachán* 'ritmo descuidado e intermitente de hacer algo' —Acciones calmadas: *cachín-cachán* 'plácidamente' —Acciones precipitadas: *barris-barras* 'con prisa' —Acciones dificultosas: *barrín-barrón* 'con mucha dificultad' Fenómenos naturales —Naturaleza: *chorripa* 'corrimiento, desprendimiento' —Tiempo: *relampadinga-relampadanga* 'relámpagos y centellas' Animales —Pájaros: *chacha* 'bisbita (Anthus pratensis)' —Insectos: *chichidor* 'libélula' Artefactos —Campanas: *chacla* 'cencerro pequeño' —Mecánicos: *clicoclaco* 'clicker' —Instrumentos: *chun-chun* 'salterio' —Insignificantes: *quins-quins* 'trastos' Características —Físicas: *chinchirrimincas* 'enclenque' —Psicológicas: *tranlaranla* 'informal, negligente'

Tabla 2. Descripción tipológica de los ideófonos del aragonés (adaptado de Ibarretxe-Antuñano *et al.*, 2024)

gramaticales sobre su funcionamiento, la reduplicación y los ideófonos suelen ser ignorados (Nagore Laín, 1989), tratados de manera disgregada e insuficiente (EFA, 2021) o abordados de forma inadecuada (Tomás Arias, 2017; EFA, 2023). Por ejemplo, en la *Gramatica basica de l'aragonés* (EFA, 2021), este proceso morfológico ocupa un somero párrafo en la sección 19.6 bajo el epígrafe de *Atros procesos de formación de parolas* (p. 479), donde solamente se define y se dice que hay dos tipos (total

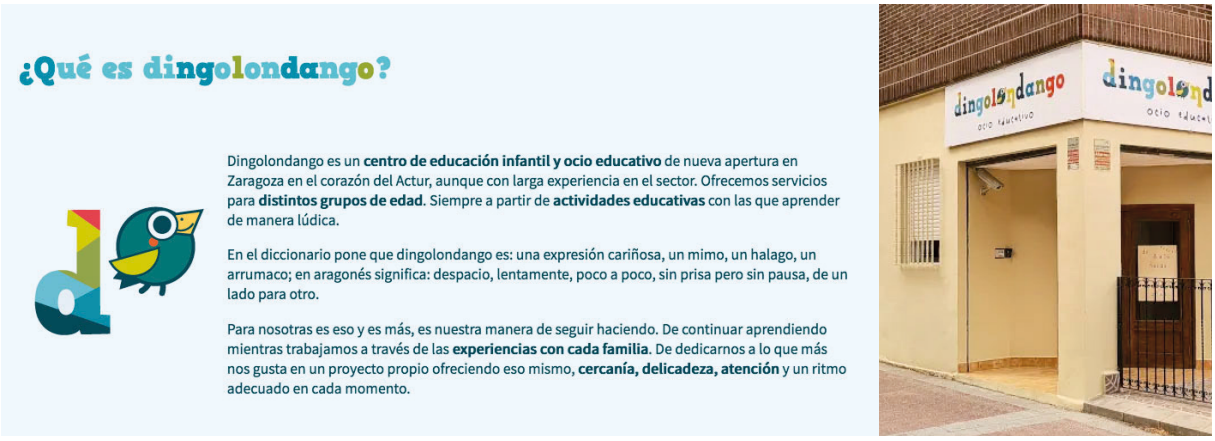

Figura 2. *Dingolondango* como catalizador estético (adaptado de la web https://dingolondango.com/#dingolondango [04.11.2024])

y parcial), se hace un llamado a otras secciones (13.2.4, 13.4.3) sobre los adverbios reduplicados[8] y se ofrecen algunos ejemplos tanto de ideófonos como de palabras no ideofónicas.

Aunque el solo hecho de haber incluido esta breve sección y mencionar la reduplicación es un avance teórico con respecto a trabajos anteriores, la información que se ofrece sigue imprecisa e insuficiente porque (i) existe una vacilación en cuanto a la terminología (p. ej., "reiteracions" p. 31), (ii) se da prominencia a la reduplicación en los adverbios cuando en realidad se aplica a otros tipos de palabras (p. ej., *camín-camín* 'sin rodeos'), (iii) apenas se precisan sus funciones (p. ej., superlativo absoluto, p. 88) o estructura formal (p. ej., alternancia vocálica, p. 263) aceptando como posibles explicaciones reinterpretaciones inadecuadas (p. ej., gerundios en *redolín-redolán* 'descender dando vueltas', *charrín-charrán* 'charlar de forma continuada', p. 263, 401) y segmentaciones morfológicas inaceptables (*dingo-londango* 'lentamente; balanceando', p. 204; *chipa-la-chapa* 'patullar', *chipa-la-chapa-la* 'patullar', p. 304), (iv) se entremezclan casos de ideófonos que utilizan la reduplicación en su estructura lingüística (*trinla-tranla* 'poco a poco') con casos de palabras no ideofónicas reduplicadas (*fito-fito* 'fíjamente'), a veces incluso bajo la misma etiqueta de "locucions lexicalizatas" (p. 31), etc.

El carecer de una descripción formal de la reduplicación y sus funciones basada en la caracterización tipológica y que reconozca este proceso no como algo ajeno al aragonés, sino como algo endógeno, hace que en los pocos trabajos en los que este tipo de palabras se mencionan sin distinción formal se planteen análisis que desde la tipología son claramente erróneos. Solo se dispone de espacio para mencionar dos casos ilustrativos.

Uno de ellos es la propuesta que plantea que las reduplicaciones parciales con alternancia vocálica en *i-a* podrían interpretarse como casos de sufijación discontinua con posibles sufijos en *-in/-an*, *-is/-ás*, *-ic/-ac* (Tomás Arias, 2017: 165-183). Sin embargo, este patrón de reduplicación, junto con la alternancia entre vocal alta y baja (/i-a/, /i-o/) asociada a un significado fonestémico de tamaño, es extremadamente común en lenguas de Europa, África y América (aunque no universal; está ausente en lenguas del sudeste asiático; Badenoch y Choksi, 2021). Por lo tanto, esta explicación resulta insostenible.

8. Además de en estas secciones, la reduplicación aparece mencionada o ejemplificada en las secciones 1.3.11, 1.4.2.9.2, 4.1.1, 15.3. Las traducciones de los ejemplos de esta sección se adaptan en su mayoría de EFA (2023).

Otro caso es el de las segmentaciones morfológicas de ideófonos con reduplicación asimétrica como *chipa-la-chapa*, *trico-lo-traco* o *dingo-lo-dango* en las que se identifica un supuesto artículo *lo* (Tomás Arias, 2017: 198), el de la interpretación derivativa de ideófonos a partir de verbos en lugar de lo contrario (*tringolin-tringolian* del verbo *tringoliar*, *parrabin-parraban* del verbo occitano *parrabastar*, Tomás Arias, 2017: 178/172) o el de la adición de *-d* para justificar el valor iterativo y modal que caracteriza la semántica de algunos ideófonos, vinculándolo a formas no personales como el gerundio (*patantín-patantand* 'poco a poco', *marrín-marriand* 'con gran ajetreo' EFA, 2023; cf. Tomás Arias, 2017: 417; EFA, 2021: 263). Todas estas explicaciones reflejan una tendencia—derivada de no reconocer a los ideófonos como parte integral del sistema lingüístico—a preferir explicaciones rebuscadas o hipercorrecciones que "encajen" en el sistema de ciertas lenguas románicas, en lugar de adoptar enfoques similares a los aplicados para fenómenos equivalentes en otras lenguas.

Por ejemplo, la reduplicación asimétrica, en la que se elimina o añade parte del material fonético de uno de los reduplicantes, es un fenómeno común en los ideófonos de diversas lenguas. Este tipo de reduplicación se asocia de manera icónica con acciones irregulares que transmiten una sensación de descuido y brusquedad. En euskara, es precisamente la asimetría del segundo reduplicante lo que establece una diferencia semántica entre los ideófonos *dringilin-drangalan* 'mecer' y *dringilin-drangon* 'bambolear'. Ambos describen un movimiento de balanceo, pero mientras el primero evoca un balanceo suave, como en el de una mecedora o una cuna, el segundo sugiere un movimiento más fuerte e irregular, como un bamboleo. En aragonés, los ejemplos *chipala-chapa* 'patullar', *tricolo-traco* 'entre disputas; traqueteo' o *dingolon-dango* 'lentamente; balanceando' corresponden a este tipo de reduplicación.[9]

A partir de estos resultados, resulta evidente que tanto el proceso morfológico de la reduplicación como la categoría léxica de los ideófonos deben integrarse en las descripciones lingüísticas del aragonés. Esta incorporación no solo ofrecería una explicación científica y alineada con la lingüística tipológica actual, sino que también contribuiría a valorar las particularidades de una lengua románica que posee rasgos propios distintivos.

4. Conclusiones

Cada lengua posee características lingüísticas propias, algunas compartidas con lenguas cercanas y otras con lenguas más distantes. La tipología lingüística se encarga de estudiar precisamente las características comunes y divergentes entre las lenguas del mundo para determinar los grados de similitud y diferencia. En ocasiones, se asume que todas las lenguas dentro de un mismo grupo deben ser homogéneas, es decir, deben compartir las mismas características. Esta idea es especialmente pronunciada en familias filogenéticas donde algunas lenguas destacan sobre otras, a menudo debido a factores extralingüísticos. En tales casos, las características particulares de las lenguas minoritarias dentro del

9. Otro aspecto a considerar son las creaciones ideofónicas de los verbos *dingolondiar* / *dingolonguiar* 'vagabundear'. En ellas se evidencia que el primer elemento de la reduplicación es *dingolon* y no *dingo*, ya que, de haberse tomado este último, los verbos resultantes habrían sido **dingodiar* o **dingoguiar*.

grupo tienden a ser pasadas por alto o, en muchos casos, descartadas como marginales. Si se intentan explicar estas diferencias, a veces se malinterpretan por no encontrar un modelo cercano en otras lenguas. Sin embargo, las implicaciones de esta "homogeneización forzada" son aún más profundas.

En ocasiones, en respuesta a esta tendencia, se tiende a destacar las divergencias de manera exagerada. En lugar de analizarlas con el rigor adecuado, buscando analogías más allá del grupo cercano, estas diferencias se presentan como ejemplos excepcionales o únicos. En tipología, se denominan "rara" o "rarísima" a estas características poco frecuentes, pero la tendencia a enfatizar excesivamente las diferencias, incluso usándolas para justificar identidades lingüísticas separadas, rara vez se justifica. Además, esta minimización de la heterogeneidad afecta a un aspecto esencial de las lenguas: su capacidad para servir como recursos fundamentales para que sus hablantes expresen, comprendan y describan el mundo que les rodea. Las lenguas permiten a sus hablantes articular su cosmovisión y, por eso, las diferencias entre lenguas son también importantes.

¿Cuál podría ser entonces la solución? Este artículo propone un enfoque bidireccional, que contemple las particularidades de cada lengua, pero sin perder de vista los recursos lingüísticos generales. En otras palabras, se trata de estudiar cada lengua desde su propia estructura, pero utilizando herramientas tipológicas interlingüísticas. Para demostrar la efectividad de esta perspectiva, este artículo se ha centrado en la situación de dos lenguas minoritarias de Aragón, el catalán y el aragonés, que ejemplifican bien los problemas planteados anteriormente. Estas lenguas coexisten con el español, una lengua mayoritaria de la misma familia románica, con la que comparten hablantes y que se utiliza comúnmente como referencia para su caracterización lingüística.

A partir de los estudios tipológicos y psicolingüísticos realizados por nuestro grupo de investigación, la primera parte de este artículo muestra que no es adecuado suponer que todas las lenguas de un mismo grupo tipológico y filogenético sean homogéneas. Es esencial examinar en detalle cada lengua para proporcionar una caracterización exhaustiva y contextualizada de los rasgos lingüísticos en cuestión. Nuestros estudios revelan que los hablantes de aragonés y catalán procesan y expresan el espacio y el movimiento de manera diferente a los hablantes de español, poniendo más énfasis en las trayectorias del movimiento y configurando las relaciones espaciales deícticas a partir de puntos de referencia distintos.

En la segunda parte, este artículo demuestra que una lengua puede conservar o desarrollar características lingüísticas divergentes a las de su grupo filogenético y que para poder describirlas es necesario emplear las herramientas lingüísticas adecuadas. Estas herramientas no siempre están disponibles en el entorno más cercano, pero sí pueden hallarse en la tipología. El aragonés, a diferencia del español, emplea la reduplicación total y parcial como un proceso morfológico estable y productivo y tiene un inventario de ideófonos consistente y amplio. Descartar estos rasgos del aragonés solo porque no sean tan prominentes en otras lenguas del mismo grupo, como el español, es inapropiado. Intentar explicar estos rasgos utilizando herramientas lingüísticas que no son las adecuadas es, sin lugar a dudas, igualmente erróneo.

En conclusión, este artículo subraya la aportación esencial de las lenguas minoritarias como el aragonés y el catalán a los estudios científicos interlingüísticos, al tiempo que invita a expandir los

enfoques tradicionales y a explorar nuevas aproximaciones que permitan descubrir y revalorizar el valioso potencial del patrimonio intangible que constituyen las lenguas.

Referencias

Akita, Kimi; Pardeshi, Prashant (eds.) (2019): *Ideophones, mimetics, and expressives*. Amsterdam: John Benjamins.

Ameka, Felix K.; Terkourafi, Marina (2019): "What if...? Imagining non-Western perspectives on pragmatic theory and practice". *Journal of Pragmatics*, 145, 72-82.

Amorós-Negre, Carla (2014): *La lengua en la sociedad*. Madrid: Síntesis.

Ariño-Bizarro, Andrea (2025): *Entre causas y efectos: una mirada multidisciplinar de la causalidad en español*. Salamanca: Ediciones de la Universidad de Salamanca.

Badenoch, Nathan; Choksi, Nishaant (eds.) (2020): *Expressives in the South Asian linguistic area*. Leiden: Brill.

Benaiges-Saura, Katia (en proceso): *Procesamiento lingüístico y cognitivo del espacio y el movimiento en las lenguas de Aragón*. Tesis doctoral. Universidad de Zaragoza.

Benaiges-Saura, Katia; Moret-Oliver, María Teresa; Ibarretxe-Antuñano, Iraide (en prensa): "*Se'n va cara la zurda o ve cara mi?* La descripció dels parlants d'Aiguaviva (Terol) d'esdeveniments de moviment complexos". En Gregori, Alfons; Łuczak, Barbara; Pascual-López, Xavier (eds.): *Ficció, identitats culturals i usos lingüístics: recerques en estudis catalans*. Barcelona: IEC.

Berman, Ruth; Slobin, Dan I. (1994): *Relating events in narrative. A crosslinguistic developmental study*. Hillsdale: LEA.

Blasi, Damián E.; Henrich, Joseph; Adamou, Evangelia; Kemmerer, David; Majid, Asifa (2022): "Over-reliance on English hinders cognitive science". *Trends in Cognitive Sciences*, 26(12), 1153-1170.

Dingemanse, Mark (2012): "Advances in the cross-linguistic study of ideophones". *Language and Linguistics Compass*, 6(10), 654-672.

Dingemanse, Mark (2023): "Ideophones". En van Lier, Eva (ed.): *The Oxford handbook of word classes*. Oxford: Oxford University Press, 466-476.

Dingemanse, Mark; Blasi, Damián E.; Lupyan, Gary; Christiansen, Morten H.; Monaghan, Padraig (2015): "Arbitrariness, iconicity and systematicity in language". *Trends in Cognitive Sciences*, 19(10), 603-615.

Estudio de Filología Aragonesa (EFA) (2021): *Gramatica basica de l'aragonés*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Estudio de Filología Aragonesa (EFA) (2023): *Diccionario ortografico de l'aragónes (Seguntes la propuesta ortografica de l'EFA)*. Zaragoza: Edicions Dichitals de l'Academia de l'Aragonés.

Filipović, Luna (2011): "Speaking and remembering in one or two languages: Bilingual vs. monolingual lexicalization and memory for motion events". *International Journal of Bilingualism*, 15(4), 466-485.

Gathercole, Virginia C. (1977): "A study of coming and going verbs of the speakers of four languages: Spanish, Japanese, English and Turkish". *Kansas Working Papers in Linguistics*, 2, 61-94.

Gathercole, Virginia C. (1978): "Towards a universal for deictic verbs of motion". *Kansas Working Papers in Linguistics*, 3, 72-88.

Henrich, Joseph; Heine, Steven J.; Norenzayan, Ara (2010): "The weirdest people in the world". *Behavioral Brain Sciences*, 33 (2/3), 61e83.

Hijazo-Gascón, Alberto; Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2010): "Tipología, lexicalización y dialectología aragonesa". *Archivo de Filología Aragonesa*, 66, 245-280.

Hijazo-Gascón, Alberto; Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2013): "Las lenguas románicas y la tipología de los eventos de movimiento". *Romanische Forschungen*, 125(4), 467-494.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2004): "Language typologies in our language use: the case of Basque motion events in adult oral narratives". *Cognitive Linguistics*, 15(3), 317-349.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2009) "Path salience in motion events". En Guo, Jiansen; Lieven, Elena; Budwig, Nancy; S. Ervin-Tripp, Susan; Nakamura, Keiko; Özçaliskan, Seyda (eds.): *Crosslingüistic approaches to the psychology of language*. Nueva York: Psychology Press, 403-414.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2015): "Going beyond motion events typology: The case of Basque as a verb-framed language". *Folia Linguistica*, 49(2), 307-352.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2017): "Basque ideophones from a typological perspective". *The Canadian Journal of Linguistics / Revue canadienne de linguistique*, 62(2), 196-220.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2021a): "Érase una vez... la estandarización de la lengua". *Revista Archiletras*, 13, 58-59.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2021b): "De los hablantes a las lenguas pasando (o no) por la estandarización: un camino de ida y vuelta". Ponencia plenaria en el II Seminario Internacional de Sociolingüística. Universidad de Alicante, Alicante (España). Mayo 2021.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2022): "El papel de los ideófonos en el paisaje lingüístico bilingüe". Comunicación en el I Congreso Internacional de Paisaje Lingüístico. Universidad Pablo de Olavide, Sevilla (España). Noviembre 2022.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2023): "Vindicating the role of ideophones as a typological feature of Basque". En Williams, Joseph P. (ed.): *Expressivity in European languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 313-334.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2025). "The interaction of motion event (sub)components in Spanish motion verbs". En Matsumoto, Yo (ed.): *Motion event descriptions across languages. Volume 1: Case studies of linguistic representations of motion*. Berlín: Mouton de Gruyter, 285-313.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide (en prensa): "The segmentals and suprasegmentals of ideophones". En Fischer, Olga; Akita, Kimi; Perniss, Pamela (eds.): *The Oxford handbook of iconicity in language*. Oxford: Oxford University Press.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Hijazo-Gascón, Alberto (2012): "Variation in motion events: Theory and applications". En Filipović, Luna; Jaszcolt, Kasia M. (eds.): *Space and time across languages and cultures, Volume I: Linguistic diversity*. Ámsterdam: John Benjamins, 349-371.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Hijazo-Gascón, Alberto; Moret-Oliver, María Teresa (2017): "The importance of minority languages in motion event typology: The case of Aragonese and Catalan". En Ibarretxe-Antuñano, Iraide (ed.): *Motion and space across languages and applications*. Ámsterdam: John Benjamins, 123-149.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Moret-Oliver, María Teresa; Ariño-Bizarro, Andrea (2024): "Ideophones in Aragonese: A typological description". Comunicación en el 21st International Congress of Linguists (ICL). Poznań (Polonia). Septiembre 2024.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; San Segundo-Cachero, Rosabel (2024): "El asturiano en la tipología semántica del movimiento". *Dialectologia*, special issue 14, 41-65.

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Valenzuela, Javier (2021): *Lenguaje y cognición*. Madrid: Síntesis.

Igartua, Iván (2023): *Fundamentos de tipología lingüística*. Madrid: Síntesis.

Inkelas, Sharon; Downing, Laura J. (2015): "What is reduplication? Typology and analysis. Part 1/2: The typology of reduplication". *Language and Linguistics Compass*, 9(12), 502-515.

Kirk, Neil W. (2022): "MIND your language(s): Recognizing minority, indigenous, non-standard(ized), and dialect variety usage in «monolinguals»". *Applied Psycholinguistics*, 44, 358-364.

Kloss, H. (1967): "*Abstand* languages and *ausbau* languages". *Anthropological Linguistics*, 9(7), 29-41.

Körtvélyessy, Livia; Štekauer, Pavel (eds.) (2024): *Onomatopoeia in the world's languages*. Berlín: Mouton de Gruyter.

Lucy, John A. (1997): "Linguistic relativity". *Annual Review of Anthropology*, 26, 291-312.

Matsumoto, Yo (2025): *Motion event descriptions across languages. Volume 1: Case studies of linguistic representations of motion.* Berlín: Mouton de Gruyter.

Moreno Cabrera, Juan Carlos (2000): *La dignidad e igualdad de las lenguas. Crítica de la discriminación lingüística*. Madrid: Alianza.

Moret-Oliver, María Teresa; Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2018): "Una aproximación desde la tipología semántica a la deixis ("ir" y "venir") en aragonés y catalán medieval". En Arnal Purroy, María Luisa; Castañer Martín, Rosa María; Enguita Utrilla, José M.ª; Lagüéns Gracia, Vicente; Martín Zorraquino, María Antonia (eds.): *Actas del X Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2144-2158.

Nagore Laín, Francho (1989): *Gramática de la lengua aragonesa*. Zaragoza: Mira Editores.

Newmeyer, Friedich (1993): "Iconicity and generative grammar". *Language*, 68, 756-796.

Ngué Um, Emmanuel (2020): "Had Ferdinand de Saussure spoken Wolof or Basaa..., the discipline of linguistics would have fared". *Language, Culture and Society*, 2(1), 107-115.

Rubino, Carl (2013): "Reduplication". En Dryer, Matthew S.; Haspelmath, Martin (eds.): *WALS Online* (v2020.4) [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13950591> [consulta: 18.11.2024].

Saura Rami, José Antonio (2022): "El ribagorzano: lengua románica autónoma del Pirineo central". *eHumanista/IVITRA* 22, 429-450.

Saussure, Ferdinand de (1916): *Cours de linguistique générale*. Editado por Bally, Charles; Sechehaye, Albert; Riedlinge, Albert. Lausanne: Payot.

Schwaiger, Thomas (2015): "Reduplicacion". En Müller, Peter O.; Ohnheiser, Ingeborg; Olsen, Susan; Rainer, Franz (eds.): *Word-formation: An international handbook of the languages of Europe*. Berlín: De Gruyter Mouton, 467-484.

Slobin, Dan I. (1996): "Two ways to travel: Verbs of motion in English and Spanish". En Shibatani, Masayoshi; Thompson, Sandra A. (eds.): *Grammatical constructions: Their form and meaning*. Oxford: Clarendon Press, 195-317.

Slobin, Dan I. (2004): "The many ways to search for a frog: Linguistic typology and the expression of motion events". En Strömqvist, Sven; Verhoeven, Ludo (eds.): *Relating events in narrative: Typological and contextual perspectives*. Mahwah, N.J.: LEA, 1-32.

Slobin, Dan I. (2006): "What makes Manner of motion salient? Explorations in linguistic typology, discourse and cognition". En Hickmann, Maya; Robert, Stéphane (eds.): *Space in languages: Linguistic systems and cognitive categories*. Ámsterdam: John Benjamins, 59-82.

Talmy, Leonard (1985): "Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms". En Shopen, Timothy (eds.): *Language typology and syntactic description. Vol. 3: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 57-149.

Talmy, Leonard (1991): "Path to realization: A typology of event conflation". *Proceedings of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 17, 480-519.

Talmy, Leonard (2000): *Toward a cognitive semantics*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Tomás Arias, Javier (2019): *Elementos de lingüística contrastiva en aragonés. Estudio de algunas afinidades con gascón, catalán y otros romances*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona.

Tomás Faci, Guillermo (2020): *El aragonés medieval. Lengua y estado en el reino de Aragón*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Ünal, Ercenur; Mamus, Egzi; Özyürek, Aslı (2024): "Multimodal encoding of motion events in speech, language and cognition". *Language & Cognition*, 16(4), 785-804.

Unesco (2003): "Vitalidad y peligro de desaparición de las lenguas: grupo especial de expertos sobre las lenguas en peligro convocado por la UNESCO". <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000183699_spa> [consulta: 19.01.2025].

Williams, Jeffrey P. (ed.) (2023): *Expressivity in European languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

revista DE L'ACADEMIA ARAGONESA DE LA LENGUA 2025 / vol. 1 / 75-110
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.4 • CC BY-NC-ND 4.0

Morceguello 'rata penada', aragonesisme del País Valencià?

Josep Martines Peres
Universitat d'Alacant. josep.martines@ua.es
https://orcid.org/0000-0002-0903-4456

Resumen

Este articlo s'encuadra en una investigación mas cheneral sobre la historia d'o lexico catalán y, especificament, sobre los efectos d'o contacto con atras luengas. Analisa l'orichen de *morceguello*, *~illo*, denominación d'una part d'o valenciano pa lo 'moriciego'. Revisa criticament las adscripcions de *morceguello*, *~illo*, inicialment, a lo romandalusí y, mas recientment, a l'aragonés. Amuestra que lo tipo *morceguillo* ye antigo en castellano y presenta una gran extensión en as variedaz orientals d'esta luenga (este de Castiella, buena parte de Castiella-La Mancha, orient d'Andalucía y Murcia), amaneix en parte d'as comarcas valencianas no catalanoparlants y no ye present en Aragón. Describe las denominacions vivas en Aragón pa este animalón. Proposa que cal entender *morceguello*, *~illo* como producto d'o contacto d'as comarcas interiors valencianas con o castellano oriental.

Remarca la necesidat d'afondar en o estudio d'os contactos con as luengas vecinas como l'alternativa a las incognitas que planteya lo romandalusí. Pa fer-lo cal recorrer a los datos furnius per la documentación historica y la dialectolochía y a l'aplicación d'as ferramientas d'analisi d'a lingüistica diacronica.

Parolas clau: Historia d'o lexico, semantica diacronica, aragonés, contacto de luengas, mozarabe, romandalusí.

Resum

Aquest article s'insereix dins una recerca més general sobre la història del lèxic català i, específicament, sobre els efectes del contacte amb altres llengües. Analitza l'origen de *morceguello*, *~illo*, denominació d'una part del valencià per a la 'rata penada'. Revisa críticament les adscripcions de *morceguello*, *~illo*, inicialment, al romandalusí i, més recentment, a l'aragonès. Mostra que el tipus *morceguillo* és antic en castellà i presenta una gran extensió en les varietat orientals d'aquesta llengua (est de Castella, bona part de Castella-la Manxa, orient d'Andalusia i Múrcia), apareix en part de les comarques valencianes no catalanoparlants i no és present a Aragó. Descriu les denominacions vives a Aragó per a aquest animaló. Proposa que cal entendre *morceguello*, *~illo* com a producte del contacte de les comarques interiors valencianes amb el castellà oriental.

Remarca la necessitat d'aprofundir sobre l'estudi dels contactes amb les llengües veïnes com a alternativa a les incògnites que planteja el romandalusí. Per fer-ho, cal recórrer a les dades fornides

per la documentació històrica i la dialectologia i a l'aplicació de les eines d'anàlisi de la lingüística diacrònica.

Mots clau: Història del lèxic, semàntica diacrònica, aragonès, contacte de llengües, mossàrab, romandalusí.

Abstract

This article is part of a more general research project on the history of the Catalan lexicon and, specifically, on the effects of contact with other languages. It analyses the origin of *morceguello*, *~illo*, a word used in part of the Valencian language for 'bat'. It critically reviews the ascriptions of *morceguello*, *~illo*, initially to *Romandalusí* and, more recently, to Aragonese. It shows that the *morceguillo* type is ancient in Castilian and is widespread in the eastern varieties of this language (eastern Castile, a good part of Castile-La Mancha, eastern Andalusia and Murcia); it appears in part of the non-Catalan-speaking areas of Valencia and is not present in Aragon. It describes the names that are still used in Aragon for this little animal. It proposes that *morceguello*, *~illo* should be understood as a result of the contact of the interior Valencian areas with eastern Castilian.

It stresses the need to study in depth the contacts with neighbouring languages as an alternative to the unknowns posed by *Romandalusí*. For this purpose, it is necessary to resort to the data provided by historical documentation and dialectology and to the application of the analytical tools of diachronic linguistics.

Keywords: History of the lexicon, diachronic semantics, Aragonese, language contact, Mozarabic, *Romandalusí*.

1. Introducció

Morceguello, *~illo*[1] és una denominació de la Rata Penada viva en localitats valencianes catalanoparlants, sobretot de l'interior, des de la comarca de la Costera fins al Baix Vinalopó; en general, són

1. Per estalviar espai, farem servir *morceguillo* com a forma de referència d'aquesta denominació en castellà; i *morceguello*, *~illo* com a forma de referència quan parlarem de les variants del País Valencià. En els títols dels apartats, farem servir, respectivament *morceguillo* i *morceguello*.

Signes especials emprats en aquest article: escrivim en versaletes els conceptes (Rata Penada); posem entre cometes simples les definicions ('x'); fem servir la cursiva dins els exemples per a remarcar els mots que ens ocupen en cada cas.

Agraesc l'ajuda dels col·legues Vicent Beltran, Antoni Ferrando, Caterina Martínez-Martínez i Carles Segura per a enllestir aquest article.

Aquest estudi s'ha dut a terme en l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA [ISICIVITRA] (Programa per a la Constitució i Acreditació d'Instituts Superiors d'Investigació Cooperativa d'Excel·lència de la Generalitat Valenciana, Ref. ISIC/012/042), i en el marc dels projectes, xarxes i grups de recerca següents: «Observatori multilingüe de la variació lingüística» (PROMETEO/2023/6); «El catalán antes y después de Pompeu Fabra (s. xvii-xxi). Impacto de la normalización sobre la evolución de la llengua catalana» (PID2021-128381NB-I00); el Grup de Recerca Group VIGROB- 125 de la UA; la xarxa de recerca en innovació en docència universitària «Lingüística de Corpus en entorns multilingües diacrònics. Aplicacions del Metacorpus CIMTAC» (Institut de Ciències de l'Educació de la UA, Ref. 4581-2018); i el Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció (Universitat d'Alacant, Ref. GITE-09009-UA]).

llocs en contacte amb el castellà de Castella-la Manxa, amb comarques valencianes no catalanoparlants o amb el murcià. Havia estat explicada com a recialla del romandalusí i, més recentment, com a aragonesisme.

Ens proposem en aquest article fer llum sobre la història i l'extensió d'aquesta denominació. En § 2 parem atenció en l'adscripció inicial al romandalusí de *morceguello*, *~illo* i en el canvi d'aquesta adscripció a favor de l'aragonès; en § 3 descrivim la presència dels derivats del llatí MŪS CAECUS, particularment del diminutiu que ens ocupa ací, en el castellà (§ 3.1), en el català (§ 3.2) i en l'aragonès (§ 3.3); finalment en § 3 analitzem les dades aplegades i en traiem conclusions.

Aquest estudi s'inclou dins una recerca més àmplia sobre la història del lèxic català i, particularment, sobre el paper que hi ha tingut el contacte de llengües. Aquesta recerca es fonamenta en el despullament informatitzat i també manual de documentació antiga i contemporània, i en l'aprofitament de la informació fornida pels estudis geolingüístics. L'anàlisi fonètica, morfològica i semàntica i el contrast de llengües són fonamentals en un projecte com aquest.

2. *Morceguello* 'rata penada': de mossarabisme a aragonesisme

Com hem avançat en la introducció (v. § 1), *morceguello*, *~illo* havia estat considerat d'origen romandalusí. Vegem només alguna de les referències més rellevants i influents sobre aquesta adscripció. Sanchis Guarner en la ponència del VII Col·loqui Internacional de Lingüística Romànica de 1953 (Sanchis Guarner 1956a; reproduïda en 1961: 124) va presentar una llista de topònims del Baix Ebre, el País Valencià i Mallorca i de mots apel·latius tortosins i valencians que, segons explicava, «revelen que el mossàrab conservava la *-o* final en molts casos». Concretament esmentava els noms de lloc *Caro*, *Pando*, *Almos*, *Muro*, *Llombo*, *Campos*, *Pego* i *Montitxelvo*; i els mots següents, dins els quals ja trobem *muceguello*: «*corbo*, *tormo*, *edro*, *cano*, *cello*, *fondo*, *fondello*, *parello*, *lligallo*, muceguello, *serrello*, *cuquello*, *tomello*, etc.». Aquesta llista reapareixerà amb variacions en obres diverses del filòleg valencià.

En la mateixa línia i en el mateix VII Col·loqui Internacional de 1953, Germà Colón (1955: 144) esmentava, com a «reliquias lexicales de los mozárabes [...], *bresquilla* 'durazno', *càrritx* 'carrizo', *colomello* 'colmillo', *cuquello* 'cuclillo', *fardatxo* o *sarvatxo* 'lagarto', muriguello [sic] 'murciélago', *tàpera* 'alcaparra', *tomello* 'tomillo', *xerna*, 'especie de pez'».

Sanchis Guarner consta com a col·laborador del *DCVB* des del volum III (1954). El volum VII d'aquest diccionari monumental, publicat entre 1955-1956, inclou els articles:

> a. *mosseguello* 'm. Muricec (Crevillent). Fon.: mose'ɣeʎo (Crevillent). Ètim.: del llatí *mūre caecu*, mat. sign., amb el sufix diminutiu *-ello*, usat probablement entre els mossàrabs'
> b. *mosseguillo* 'm. Muricec (Guardamar). V. *mosseguello*' (*DCVB*, s.v.)

És quasi coetani l'excel·lent estudi de Sanchis Guarner (1956b: 95-96) sobre «Los nombres del murciélago en el dominio catalán». Aquest article incloïa les variants *moceguello*, *~illo* i *mociguello*. Amb dades de l'*Atlas lingüístico de la Península Ibérica*, localitzava la primera, *moceguello*, a Llanera de Ranes i Moixent (la Costera) i Crevillent (el Baix Vinalopó); la documentava en el *DLlombart* (1887) (*moseguello* 'm.; pr. <provincia> Alic. <Alicante> Murciélago. Lo mismo que rata pená, da, y rat-penat'), i, amb una certa prudència, la considerava mossarabisme:

> Parece un mozarabismo con la *-o* final conservada, derivado de *mūre* + *caecu* + el sufijo diminutivo *-ĕllu*, paralelo al murciano *morciguillo* (García Soriano, *Voc. murc*. 86); comp. los mozarabismos valencianos con el mismo sufijo: *cuquello*, *tomello*, *fondello*, *regomello*, *colomello*, *Campello*, etc. (Sanchis Guarner, 1956b: 95)

El mateix estudi (p. 96) situava la segona variant, *moceguillo*, a Guardamar (el Baix Vinalopó). En aquest cas, constatava el fet que aquesta localitat es troba «en el extremo meridional del dominio catalán, en la frontera del murciano»; potser condicionat per això, veia en aquest cas «un murcianismo», tot i que «de la misma etimología que *moceguello*». Encertadament, a parer nostre, vinculava amb *moceguillo* la variant *borreguillo* del Pinós (al Vinalopó Mitjà). Hi aportava, presa de Barnils (1913), la referència a *morceguillo* d'Almoradí (el Baix Segura), ja dins l'àmbit del murcià. I finalment, incloïa la tercera variant, *mociguello*: seguint en aquest cas el *DCVB* (s.v. *mossiguello*), la situava a Elx, explica la [i] «por disimilación de la *e-*' pretónica, fenómeno frecuente en catalán (como en finestra, *sirvent*, etc.)» i la documenta en el setmanari il·licità *El Bou* (1885), ja reportat també per Barnils (1913: 95; v. més avant § 3.2).

Dins l'epígraf «Repartimiento de las areas léxicas» que clou l'article de Sanchis Guarner (1956b: 119), *moceguello* era presentat com a pervivència de «formas indígenas precatalanas [...] en el valenciano meridional periférico»; a més, és considerat, juntament amb altres formes del tipus *murcec* i *muricec*, com a prova que els derivats de *mūre caecu* van més enllà del castellà o del portuguès.

Sanchis Guarner mantindrà aquesta consideració de *morceguello* en obres essencials de la seua bibliografia. En «El mozárabe peninsular», dins l'*Enciclopedia lingüística hispànica* (1960a, I: 293-342) addueix «ciertos apelativos valencianos que son mozarabismos» i que mostren «regularment» el mossàrab la conservava la *-o* àtona final, a diferència del català que l'apocopa: «*tormo*, *corbo*, *fondello*, *serrello*, muceguello, *cuquello*, etc.»; a més, hi afegeix exemples de topònims valencians i mallorquins que il·lustrarien aquest comportament: «*Muro*, *Llombo*, *Campello* (en vez de *Mur*, *Llom*, *Campell*), *Pego* (< *pagu*) [...]» (p. 312). En *La llengua dels valencians* (1960b) explica, dins la mateixa argumentació, que «alguns dels valencianismes lèxics d'ascendència mossàrab, duen l'empremta fonètica característica d'aquell parlar» (manteniment de la *-o* final) i presentava una llista de paraules un mica més llarga; aquesta llista reapareixerà amb alguna modificació en edicions posteriors de l'obra: no hi manca la variant *muceguello*:

> *càrritx*, *clòtxina*, *cuquello*, *fardatxo*, *gamba*, muceguello, *tanda*, *tàpera*, *tomello*, *xerna*, etc. (Sanchis Guarner, 1960b: 82)[2]

Per aquells anys, Joan Coromines (1954) parlava d'aquesta denominació de la Rata Penada en el *DCELC*: molt concisament s'hi refereix al *mussiguello* d'Elx i el dona com a mossàrab, tot i relacionar-lo amb el *morceguillo*, dim. de *murciego* de Sòria.[3] Una mica més avall mostem que, anys després, amplia aquesta informació en el *DCECH* (1981; s.v. *mur*) i la matisarà en el *DECat* (1985; s.v. *murcec*).

També llavors, Germà Colón (1958), que més tard es mostrarà molt crític amb el concepte mateix de mossàrab i amb l'adscripció a aquest de *morceguello* i de molts altres mots, cita i lloa l'estudi de Sanchis Guarner (1956b) sobre el geosinònims de *rata penada* i el segueix de prop. Concretament en una ressenya del *Diccionari de la rima* de Francesc Ferrer Pastor (1956); observem que el que retrau a l'autor d'aquest diccionari és que haja escrit sense la *-o* final «una venerable relíquia mossàrab» com *mosseguell* i «altres mossarabismes disfressats»:

> Més greu és que hom forgi mots nous que mai no han tingut existència real dins la nostra llengua. Així s'ha inventat un *mosseguell* 'rat-penat' (§ 914) que no ha existit més que en la imaginació de Martí Gadea. És llàstima una errada tan gruixuda. El que existeix en la zona de Xàtiva i Crevillent és *mosseguello* (cf. Alcover-Moll, s.v.), que seria millor ortografiar *moceguello* d'acord amb l'etimologia. Aqueixa forma és una venerable relíquia mossàrab que no necessita presentar-se disfressada. També em fan l'efecte de mossarabismes disfressats els mots *colomell*, *regomell* i *tomell* (§ 914) en lloc de *colomello*, *regomello* i *tomello* [...] (Colón, 1958: 299)

En *Aproximació a la història de la llengua catalana* (1980), Sanchis Guarner inclou *muceguello*, a la vora d'altres «valencianismes lèxics d'ascendència mossàrab»:

> *alatxa*, *barxa*, *brullo*, *càrritx*, *carxata*, *clotxa*, *colombaire*, *corbo*, *cuquello*, *fardatxo*, *foia*, *fondello*, *fondó*, *fotja*, *gaiata*, *gamba*, *gambaire*, muceguello, *muritxec*, *mundar*, *orandilla*, *orxata*, *pando*, *serrello*, *pleita*, *punxar*, *regomello*, *sangatxo*, *sernatxo*, *tàpera*, *tomello*, *tormo*, *torondo*, *totxa*, *xerna*, *xicon*, *xinxa*. (Sanchis Guarner, 1980: 96 i 97)

A la primeria dels anys 80 del segle xx, el *DCECH* (s.v. *mur*, 191a: 8 i ss) posa molta atenció sobre el País Valencià a propòsit d'aquestes denominacions i en basteix una complexa interpretació d'orientació romandalusina, que no mantindrà una mica després en el *DECat*. Reprèn del *DECLC* la referència al *morceguillo* de Sòria, que explica com a diminutiu de *murciego*, i «a la forma mozárabe del cat. de Elx *mussiguello*»; hi afegeix la variant *morzeguillo* de la Font de la Figuera (la Costera), amb la ròtica conservada i la sibilant sonoritzada. Vincula aquesta [z] amb les formes catalanes *asmuriec*,

2. En l'edició del 1967 i següents la llista és una mica diferent: «*càrritx*, *clotxa*, *clòtxina*, *cuquello*, *fardatxo*, *gamba*, *mondar*, muceguello, *orandella*, *regomello*, *tanda*, *tàpera*, *tomello*, *torondo*, *totxa*, *xerna*» (Sanchis Guarner, 1967: 123; 1978: 123).

3. Literalment: «Diminutivo de *murciego* es el soriano *morceguillo* citado por G. de Diego (*Contr*, § 425), y la forma mozárabe del catalán de Elche *mussiguello*» (*DCELC*, s.v. *mur*, 480a:12-14, nota 6).

(as)muriac com a prova que, «por lo menos en algunos lugares, *murecaecu* quedó unificado como una sola palabra, y por lo tanto sonorizó la –c^e^– (> –*z*– > cat. *đ* y después cero». Davant el *borreguillo* que recull a Monòver, arriba a plantejar-se una hipòtesi que faria esdevenir aquesta variant una mena «forma de intermedia entre el mozárabe cat. y el mozárabe murciano (< **more(z)eguillo*), aunque el evidente contacto con *borrego* invite a desconfiar un poco [!] de este supuesto».

Una mica després, el *DECat* (1985, v; s.v. *murcec*, 849a: 31-36) diríem que es mostra més succint i matisat quan explica que «en algunes localitats del Migjorn valencià és possible que es conservessin formes mossàrabs, després més o menys catalanitzades, o altrament contaminades»; i recull les variants següents: de la comarca de la Costera, *mosegę̆ło* (Vallada) i *morzegíło* (la Font de la Figuera); del Vinalopó Mitjà, *borreguillo* (Monòver; documentat en els textos costumistes del *Canyís*); del Baix Vinalopó, *musigę̆ło*, i de l'Alcoià *mocigaló* (Castalla; documentat en Enric Valor).

Seguint aquesta drecera, Josep Gulsoy (1989 [2001]: 176) presenta una llista de mots valencians que considera d'origen mossàrab, segons diu, «com ho fa palès llur fonètica»; no hi manca *moceguello*: «*clotxa* 'clot', *clòtxina* 'musclo', *corbo* 'espècie de cove', *coixo*, *colombaire* 'colomer', *cuquello* 'cucut', *fondo*, *moceguello* 'rata-penada', *orandella* 'oreneta, oronella', *petxina*, *tomello* 'farigola', *totxa* 'mata d'espart', *xerna* 'peix, espècie *Polycrum americanum*'». En canvi, Gulsoy (2024), a propòsit de les variants *moceguillo*, *morseguillo*, *morceguillo* dins *El vocabulario de Enguera y la Canal de Navarrés*, es refereix a *mussiguello* d'Elx, que, segons diu, «Coromines [en el *DCECH*] considera de origen mozárabe».

Posteriorment l'*OnCat* (1996; s.v. Marxuquera, 213a: 5 i ss.) oferirà informació que pot ajudar-nos a advertir, d'una banda, la distància observable entre els topònims explicats com a romandalusins i el nom comú *morceguello*, *~illo* i variants; i, de l'altra banda, la via, diguem-ne que complexa, proposada per Coromines per superar aquesta distància. Vegem-ho de manera sintètica: de bon començament, l'*OnCat* explica els topònims *la Marxuquera* (la Safor) i *el Marxucal* (la Safor i la Marina Alta) com a derivats del llatí MUREM CAECUM, que segons «la fonètica mossàrab, havia de ser *murčeko*, d'on els derivats col·lectius **murčakéra*, **murčakál*», amb metàtesi de *u-a* > *a-u*. Potser hem de suposar que al darrere hi ha *murchical* del *Vocabulista in arabico* i altres fonts àrabs que reporten possibles romancismes; cf. l'article {MRČQL} de Federico Corriente en *A dictionary of andalusí arabic*:

> {MRČQL}: VA *murjīqal* + āt ZJ 64 *murjiqāl* AL *murchicál* + *murchicailít* (l. *murchical* + ít) bat (zoo.) | DS *murjīqal* a kind of spirit-level used for agricultural purposes (< L *mūre[m] caecŭl[um]* 'blind mouse') (Corriente, 1997, s.v.)[4]

4. Les sigles VA, ZJ i DS corresponen a les fonts següents, segons la referència que en dona Corriente (1997: xv i ss.):
VA = Schiaparelli, Celestino (ed.) (1871): *Vocabulista in arabico*, Florència: Firenze Tip. dei successori Le Monnier; citat per l'edició de Corriente, Federico (1989): *El léxico árabe andalusí según el «Vocabulista in arabico»*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
ZJ = Bencherifa, Muḥammad (1971-1975): *Amṯāl al'awāmm fi l'andalus... (Ibn Azzajjālī's proverb collection)*; citat per la tesi doctoral inèdita d'Ahmed-Salem Ould Mohamed Baba, *Estudio dialectológico y lexicalógico del refranero hispanoárabe de Abū Yaḥyà Azzājjalī*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 1994.
AL = Alcalá, Pedro de (1505): *Arte para ligeramente saber la lengua arauiga y Vocabulista arauigo en letra castellana*; citat per l'edició de Corriente, Federico (1988): *El léxico árabe andalusí según P. de Alcalá*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
DS = Dozy, Reinhart (1881): *Supplément aux dictionnaires arabes*, vol. 1, Leyde: E. J. Brill.

Tot seguit, l'*OnCat* vincula expressament aquests topònims amb *la cova de Moceguellos* de Vallada i *la serra dels Morciguellos* d'Elx, «si bé amb adaptació de la č mossàrab a la ç del català i aragonès».

Poden ser coherents amb «la fonètica mossàrab» els topònims de la Safor i la Marina Alta adduïts: almenys presenten palatalització de c^e^ i manteniment com a sorda de l'oclusiva velar ([k]), com també s'adverteix, si la interpretació és correcta, en el romancisme {MRČQL}, atestat en fonts àrabs. No es compleix, però, cap d'aquestes condicions en el tipus *morceguello, ~illo*. No sembla coherent adduir una adaptació de č, adaptació que no advertim en altres casos en què, en canvi, precisament la palatal és presa com a indici de romandalusí; a més, no se'n diu res de l'oclusiva velar. No sembla que s'estenga aquesta interpretació a les variants del tipus *~illo*, citades al *DCELC* i al *DCECH* del castellà, del murcià i d'alguna localitat valenciana, com sí que havia fet explícitament Sanchis Guarner (1956b; v. *supra*).[5]

No és exagerat afirmar que, des de la darreria del segle XX ençà, hi ha hagut una autèntica reorientació en lexicologia i la semàntica diacròniques: hi ha guanyat espai la recerca sobre la variació i el canvi lingüístics, una recerca fonamentada en l'observació de l'ús, oral i escrit, i del context sociolingüístic, històric i cultural. L'aplicació de la tecnologia al tractament de corpus, escrits i també orals, ha permès que aquesta observació recolze en dades quantificables i analitzables qualitativament. Això s'ha produït en llengües diverses i també a casa nostra.

Paral·lelament s'ha intensificat l'edició de documentació llatina i també romànica, medieval i de les edats moderna i contemporània, fonts molt valuoses per a la constitució de corpus digitalitzats i per a l'estudi lingüístic, sociolingüístic, històric i cultural. Alhora s'han produït avanços importants en el coneixement de la variació territorial: s'han dut a terme monografies i atles de moltes llengües i varietats que abasten des de dominis lingüístics sencers fins a àmbits regionals i comarcals. No podem oblidar el desenvolupament de la recerca en onomàstica, sobretot en toponímia: a més dels avanços en els estudis etimològics, cal tenir present que els corpus onomàstics són eines útils per a estudiar del contacte de llengües, per a accedir a lèxic pretèrit, per a acostar-nos als mecanismes de formació de mots ja no usuals, per a completar l'evolució fonològica, etc.

S'ha de situar en aquest context la reorientació en el tractament del romandalusí, en general, i, pel que fa als nostres objectius ara, com una font del lèxic català: s'han obert o s'han aprofundit línies d'investigació alternatives que posen l'atenció en el contacte, documentable i amb les llengües veïnes, particularment, l'aragonès, l'occità, el castellà, l'italià o el francès. Molt sintèticament:

a) S'han produït avanços importants en el coneixement de l'àrab, de la toponímia i l'antroponímia, de la societat i la cultura i del context sociolingüístic de l'al-Àndalus, i, en particular, del Xarq al-Àndalus, amb les aportacions d'arabistes i d'historiadors (Barceló, Bramon, Burns, Corriente, Guichard, Labarta). S'ha subratllat l'arabització de la població andalusina al llarg de l'edat mitjana, el procés de minorització i de substitució que degué experimentar el llatí preàrab dins aquella societat i la migradesa dels testimonis que ens n'han arribat (fonamentalment, topònims i romancismes de l'àrab).
b) La ponència «La formació històrica del valencià» d'Antoni Ferrando dins el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986), publicada tres anys després (Ferrando, 1989), fou un factor

5. Sobre altres possibles noms de lloc vinculats amb aquest mamífer volador, v. la proposta de Soler (2022) del topònim major *Moraira* (*[cova] *Muraria* 'cova de rates (penades)').

important en el replantejament de les propostes substratistes dins el debat sobre la gènesi dels dialectes catalans. Va assenyalar l'estudi del context sociolingüístic medieval com una via sòlida i fonamentada en la interpretació de testimonis documentals i en la quantificació de dades per a entendre la partió de la llengua catalana i particularment la constitució del valencià. El text s'allunya de la teoria de la romanització de Badia i Margarit; i, específicament quant a la formació del valencià, remarca la confluència d'una majoria de població catalanoparlant, sobretot provinent de regions adscrites al català occidental, i d'un contingent important d'aragonesos.

Aquesta aportació, aprofundida i actualitzada en Ferrando (2023), posava atenció sobre l'aragonès i els aragonesos com un factor que no es pot menystenir per entendre la caracterització del català del País Valencià. Partia de les dades que llavors li fornien l'anàlisi demogràfica, onomàstica i lingüística; aquestes dades anys a venir han estat confirmades per estudis com els referits tot seguit en c) i d).

c) Dins aquest marc, s'ha editat i s'ha estudiat documentació fonamental per a fer llum damunt les primeres etapes de la conquesta i poblament del Regne de València. Aquesta documentació ha permès disposar *1)* de dades demogràfiques, onomàstiques i lingüístiques sobre la presència, dins un context general de predomini de la població catalanoparlant (sobretot com hem dit, occidental), d'un percentatge important de persones de probable origen aragonès ja des del segle XIII en terres valencianes, fins i tot allà on el català ha estat la llengua predominant, i *2)* de testimonis documentals que ajuden a caracteritzar aquell aragonès i la petja que començava a deixar en el català dels valencians. Sobre aquestes bases, el coneixement del context sociolingüístic marcat pel contacte de llengües, des dels primers segles de la constitució del Regne de València, s'ha eixamplat considerablement. Siga'ns permès de recordar ací només una tria d'aportacions rellevants centrades en l'edat mitjana i vinculades a l'edició de documentació i a la reflexió sobre la història de la llengua: Rubio (1985, 1998), Ferrando (1986, 1989), Colomina (1995), Colomina / Ponsoda (1995), Gimeno (1995), Ponsoda (1996), Rubio / Rodrigo (1997), Guinot (1999, 2002), Casanova (2001, 2011) i, posteriorment, Diéguez (2002), Silvestre (2008), Torró Abad (2009), Ferrando (2010, 2023), Ferrando / Nicolás (2011), Diéguez / Ferragut (2011), Santonja / Cabanes (2021), Guinot (2022).

d) Des de la dècada dels 90 ençà, els estudis lingüístics, particularment d'història del lèxic i de dialectologia han tingut cada vegada més present l'aragonès. Recordem aportacions que obrin aquesta via de Colón (1989: 81-83, 1993: 75-78; 1998; 2002) o Veny (1991, 2002); v. les panoràmiques de Casanova (2011) i Ferrando (2023). Des de llavors, l'aragonès és atès en els estudis sobre història de la llengua, dialectologia, lexicologia, morfologia o sintaxi diacròniques com a possible font de paraules, fraseologia, trets fonètics i fins i tot d'elements gramaticals, sobretot, del valencià i també del català nord-occidental. Alhora aquests estudis han servit per a advertir la necessitat d'aprofundir en la caracterització diacrònica i dialectal de l'aragonès, i dels seus contactes, pel nord, amb el basc, l'occità i el català, i amb el castellà, cap al sud i cap a ponent.

En aquesta florida de l'interès per l'aragonès a casa nostra, convindria parar atenció en el fet que, com havia passat amb el romandalusí, han tornat a proliferar les llistes de paraules; en aquestes llistes

sovint tornem a trobar vells coneguts: paraules que abans havien estat considerades mossàrabs i ara han esdevingut aragonesismes. I certament aquest canvi de consideració en molts casos ha estat a fi de bé: ha permès aclarir amb referències d'ús o amb bases documentals i arguments lingüístics l'origen d'una bona colla de paraules. Però no sempre. Com hem mostrat en algun altre lloc, s'han pres per aragonesismes mots que, en realitat, deuen tenir l'origen en altres terres (Castella, França, Itàlia, Occitània...). Casos com *punxa*, *acatxar* o *figatell* poden servir per a mostrar que cal atendre la història dels mots, els sistemes fonològics i morfològics de les llengües, les fonts documentals i geolectals i fins i tot la història cultural (Martines 2011, 2012ab i 2022).

D'acord amb això, ens hem decidit a presentar ací l'estudi d'aquesta denominació de la Rata Penada, *morceguello*, *~illo*, en la línia que hem avançat en Martines (2024: 8). Seguirem la drecera d'una observació de Veny (*PALDC*, mapa 1059, «La ratapinyada») que, a parer nostre, assenyala la bona direcció: a propòsit de *moceguello* (Crevillent) i *moceguillo* (Guardamar), explica que «manifesten dependència del castellà»: en el primer adverteix un «sufix híbrid» i, sobre el segon, remet al murcià i a l'*ALECMAN* (mapa 66).

3. Diminutius del llatí mūs caecus en castellà, català i aragonès

Hem trobat el compost metafòric mūs caecus almenys ja en el *Liber medicinalis* de Quintus Serenus Sammonicus (s. ii-iii dC) en el títol i en els versos del capítol XLVIII:

> Ictibus scorpii et morsibus *muris caeci*, vel aranei [...]/
> Sin autem *muris* nocuit violentia *caeci*, / Quae sola signavit volvendis orbita plaustris, / Illine: mira datur vili de pulvere cura. (Quintus Serenus Sammonicus, *Liber medicinalis*, s. ii-iii dC, cap. xlviii; ed. de Pépin, 1950)

Ací denomina la *musaranya*, segons explica en nota l'editor Roger Pépin (1950: 87). Pineda Galindo (2018: 153, nota 853), en la traducció comentada d'aquesta obra a l'espanyol, recorda la creença antiga que la mossegada d'aquest sorícid era verinosa; així mateix observa que aquest passatge beu de *Θηριακά* del grec Nicandre de Colofó on hi ha τύφλην μυγαλέη 'musaranya; lit. *ratolí cec*'; cf., p. ex., la traducció al francès de Baudet (1845).

Mūs caecus reapareix més tard en el tractat de manescalia de Flavi Vegeci del segle iv-v dC:

> Plerumque a noxiis animalibus, id est colubris scorpiis sphalangiis et *muribus caecis*, animalia feriuntur et in periculum veniunt (Flavi Vegeci, *Digesta Artis Mulomedicinae*, liber ii, «Si animal a venenatis bestiolis mordeatur»; ed. de Lommatzsch, 1903)[6]

6. Referència ja aportada per Cabrera (s.v. *murciego*), represa per Diez (*EWRS*, s.v. *murciego*) i per Malkiel (1951a, nota 44).

Aquest passatge havia estat adduït per Cabrera (1837, s.v. *murciego*) com a testimoni del nom de la Rata Penada ja en llatí. Diez (*EWRS*, s.v. *murciego*) havia advertit que «aber dessen *mus caecus* wird für *caecilia* (blindschleiche) genommen». Abans, al segle xviii, Johann Matthias Gesner ho observava en les notes que acompanyen la seua edició d'aquest text de Vegenci i, a més, obria la possibilitat que denominés el *talp*: «Mihi videbatur legendum *caeciliis*.[7] Nisi tamen *mus caecus* vel talpa est, vel ipsa adeo caecilia» (Gesner, 1774[2]: 285, nota *c)*). Ho pot confirmar el *Corpus Glossariorum Latinorum* de Goetz (*CGLO*): *mus caecu* hi apareix com a 'ἀσφάλαξ, μῦς ἀρουνάϊος' al «Thesaurus» amb la referència a la glossa del Pseudo Ciril d'Alexandria (s. vi dC), on hi ha «Ἀσφάλαξ, μῦς ἀρουνάϊος 'Haec talpa mus caequus'».

La gènesi de les denominacions de la Rata Penada des del llatí, a més de la clàssica vespertīliō podria fer llum sobre la diversificació d'apel·latius romànics. La projecció metafòrica que s'endevina en aquest cas és semblant a la que s'observa en altres llengües de dins i fora de la família llatina: hi sovintegen *rata*, *ratolí*, *talp*, *oronella*, *ocell*... acompanyats o no d'un element adjectival (*plomat*, *volador*, *cec*, *alat*, *amb cuiro*, *calb*, *pelat*, *pelut*...).

Específicament, dins la península Ibèrica, el llatí mūs caecus ha deixat petja pregona en el domini galaicoportuguès, asturlleonès, castellà, aragonès i, només parcialment, en el català (recordem *muricec* i variants, del català nord-occidental). Sobre la distribució de variants i sinònims d'aquest tipus lèxic en aquestes llengües, v. els ja citats Malkiel (1951a i 1951b), Sanchis Guarner (1956b) i també García Mouton (2003, 2006; i els atles lingüístics que s'hi citen),[8] l'*ALDC* (mapa 1620, «La ratapinyada») i el comentari de Veny al *PALDC* (m. 1059, «La ratapinyada») o el *LLAct*. Ací, atesos els nostres objectius, pararem atenció sobre el castellà, l'aragonès i el català i puntualment l'occità; i específicament sobre les variants que poden il·luminar el tipus *morceguello*, *~illo*.

3.1. *Morceguillo* en castellà

En castellà actualment són considerades normatives pel *DLE* diverses variants d'aquesta família lèxica com a denominacions de la Rata Penada: *1) murciélago*, presentada com a forma principal; i hi remeten: *2) murciégalo*, marcada com a *m. desus*. ('nombre masculino desusado') i acompanyada del comentari «U. c. vulg.» ('usado como vulgar'), *3) morciguillo*, descrita com a «dim. del dialect. ['diminutivo del dialectal'] *morciego*» i introduïda com a *m. p. us.* ('nombre masculino poco usado'), i, semblantment, *4) murceguillo*, «dim. del dialect. *murciego*»: no hi ha indicacions sobre l'ús d'aquesta variant. Aquesta prelació de variants no ha estat sempre la mateixa en el *DLE*; la consulta del *NTLLE* permet advertir els canvis en el tractament lexicogràfic que han rebut aquestes variants. Vegem-ne ací alguna dada diacrònica i geolingüística útil per a entendre la cronologia i l'extensió, sobretot, dels diminutius de *murciego* en castellà.

7. Aecĭlĭa, ae 'f. A kind of lizard. Col. 6, 17, 1; 6, 17, 4; Veg. 4, 21, 1 (in Plin. 9, 51, 76, § 166: *caecus serpens*)' (*DLewis*).

8. Concretament, l'*ALECANT*, l'*ALCyL*, l'*ALEANR*, l'*ALeCMan*, l'*ALEA* i l'*ALEICan*.

Murciélago és denominació d'aquest mamífer volador antiga i a hores d'ara la més general en castellà. La trobem en textos d'aquesta llengua de mitjan segle XIII:

> De viésperas ayuso, las moscas derramadas, / cuidáronse las gentes seer aseguradas, / vinieron de *murçiélagos* mucho grandes nuvadas, / -avezillas sin pluma fierament' entecades- / [...] Tornaron a las pajas quando la cueita vieron, / ca entendieron que ante provecho les tovieron; / quedaron los *murçiélagos* quando aquesto vieron, / las pajas essa noche ençendidas sovieron (*Libro de Alexandre*, 1240-1250 [ms. de mitjan s. XV]; ed. de Cañas, 1988, p. 499 i 500; *CDH*)

> Et sepas qu'el saber tuelle al omne agudo et acabado su beudez, et anda en la beudez dél loco, así commo el día que es claro a todas las cosas que veen, et çiega al *murçiélago*. [...] et el *morçiélago* que buela de noche et escóndese de día porque cuida que non ha ave tan fermosa (*Calila e Dimna*, 1251 [ms. s. XI-vb-XVa]; ed. de Cacho Blecua, 1993, p. 169 i 179; *CDH* (*morciélago*, citat al *DCECH*, s.v. *mur*, 191a: 5))

Els corpus ens presenten més tard *murciégalo*, la variant sense metàtesi considerada l'originària etimològicament:[9]

> en cueuas de poluo delante / del pauor de adonay & por la gloria / de la su magistad [cuando se leuantare para quebrantar dela tierra]. & en aquel dia echara / el uaron los ydolos de su plata & los / ydolos del ssu oro que fizieron para el para / adorar a los topos & a los *murçiegalos* (*Biblia romanceada*, c. 1400; ed. Lazar *et al*., 1995; *CDH*)

> Para que los cabellos nunca rrenascan & los nas[ç]idos cayan rrae los pelos do quisieres que non nascan & vnta el lugar con sangre de *murçiegalo* o de rranjllas verdes cosa prouada iten toma sangre de *murçiegalo* & çumo de jusquiamo & simje[n]te de jusquiamo papauer negro & amasalo con la dicha sangre & vnta el lugar (Anònim, *Traducción del Libro de recetas de Gilberto*, c. 1471; ed. Herrera / González de Fauve, 1997; *CDH*)

> Pues tú, mochuelo y aún menos que morciégalo, lechuza y búho, y aunque fuses águila caudal, ¿cómo te atreves así a poner tus ojos ciegos, turbados o lagañosos en ruedas de tanta dignidad, resplandor y claridad...? (Fray Hernando de Talavera, *Católica impugnación*, 1487; ed. Martín Hernández, 1961, p. 84; *CDH*)

9. El *DCECH* (s.v. *mur*, 191a: 5) ofereix el *Libro del cavallero et del escudero* com a atestació del s. XIV d'aquesta variant: tanmateix, no hem sabut trobar en aquesta obra una altra forma que *murciego*; cf. també el *Vocabulario de las obres de don Juan Manuel* de Huertas (1956). Les altres atestacions conegudes són posteriors.

Una altra variant present en la documentació antiga en castellà és *murciégano*, viva[10] i fins ara no gaire documentada:

> *Murçiegano* es llamado en latin vespertilio porque vola o comiença volar despues de visperas quando falleçe el Sol & comiença la noche (Fray Vicente de Burgos, *Traducción de «El Libro de Propietatibus Rerum» de Bartolomé Anglicus*, 1494; ed. d'Herrera / Sánchez, 1999; *CDH*)

> Guzm. Mirad el *murciégano*, traga-morcillas, con qué ojos me mira; él no tiene vista para ver los papirotes que le dan cara cara, y ve los afeites que yo no traigo (Luis Milán, *El cortesano*, 1561; ed. de 1874; *CDH*)

La variant *murciego*, la més acostada al compost llatí ja citat, és també del segle XIII:[11]

> E quando se les porlongare el defeçio e non engordecieren por las carnes buenas ni por la buena guarda, tomen un *murciego* e degüéllenle, e fáganle secar a la sombra e después fáganle menudo todo (Abraham de Toledo, *Moamín. Libro de los animales que cazan*, 1250 [ms. s. XIII*b*]; ed. Pérez, 2003; *CDH*)

> el calandrio e cada úna d'estas con su linage, la habubiella, el *murciego* e toda cosa que anda rastrando (Alfonso X, *General Estoria*, I, c. 1275; ed. Sáchez Prieto-Borja, 2002, f. 328r; *CORDE*)

Del diminutiu del tipus *morceguillo*, se'n sol aportar referència tardana, concretament els testimonis de Jorge Funes Mendoza (1621)[12] i del *Diccionario de Autoridades* (IV, 1734): «murciegalo, murcielago, ò *murceguillo*» (cf. *infra* Malkiel, 1951b). Hem pogut fer-ne recular la documentació fins a l'edat mitjana i aplegar-ne alguna altra de l'edat moderna.

10. De nord a sud, l'*ALECANT* (punt S 405: *murciégano* i *murciágano*); l'*ALCyL* (punt Le 501: *murciégano* i *muraciégano*; punt Sa 102; punt Sa 203: *borraciégano*); l'*ALEANR* (punts Te 501 i Hu 100: *murciégano*; punt Te 302: *murciegano*); l'*ALEICan* (punt Tf 30: *morsiégano*; punt Tf 6: *mursiégano*); el *LLAct* (s.v. *murciélago*) ofereix diverses variants i localitzacions d'aquesta forma en la «zona de León»: Murias de Paredes (*murciégano*); Babia i Laciana (*murciéganu*), Velilla de los Oteros (*marianciégano*), Maragatería (*murciégano*), Cepeda Baja (*morciégalo*, *morciélago*, *murciégano*) i Villamarco de las Matas (*borraciégano*). A Astúries: *DALLA* (2000: *murciégalu* i *murciéganu*), Cuarto de los Valles (occidente) (*murciégalo* i *murciégano*), Sisterna (*murciéganu*), Occidente (*murciéngano* i *muricego*). A Zamora: San Ciprián de Sanabria (*murciéguenu*), Aliste (*murciégalo* i *muraciénago*), Sarracín de Aliste (*murciégano*, *murciélago*), Villadepera de Sayago (*murciégalo*, *burrociégano* i *burrociégalo*), Salamanca (*murciégano*, *burciégano*, *burrociégano* i *muscigallo*); Ledesma (*borraciégano*), Sierra de Francia (*moriciégano*, *muraciégano* i *borreciégano*); Vitigudino (*morraciégano*); Valdevilloria (*morreciégano*), Campo de la Sierra (*moraciégano*), Ribera (*burriciégano*). I a Extremadura: Hurdes (*morciégano* i *morciégalo*).

11. Segons mostren els atles, actualment presenta una extensió reduïda i en connexió o ja dins altres dominis lingüístics; de nord a sud: l'*ALCyL* en dona alguna localització, dins l'àrea d'influx de gallec i asturlleonès (punt Za 102: *murucego*; punt Za 103: *mouricego*; punt Le 307: *moricego*). Recordem que *morcego* és gallec (*DRAG*; *ALGa*, mapa 60, «Morcego») i portuguès (*DPLP*, s.v. *morcego*); cf. les dades del *LLAct* (s.v. *murciélago*): a El Bierzo (*muricego*), i, dins Extremadura, a San Benito de la Contienda (mursiego) i a Olivenza (*mursego*). L'*ALEANR* en dona 5 localitzacions al nord-est d'Osca, en contigüitat amb el tipus *muricec* català: *moriciego* (punts 202, 400, 401 i 206) i *morisiego* a Benasc. Ho confirma l'*Aragonario*: *moriziego* (Baixa Ribagorça i Vall de Gitau), *morisiego* (Benasc); més avall tornarem sobre l'aragonès.

12. V. «El *murceguillo*, à quien los Setenta Interpretes llaman νυκτρὶς, y los modernos Griegos νυκτερίδα, que quiere dezir Aue nocturna» (Funes, *Historia general de aues y animales de Aristoteles Estagerita*, 1621, p. 106). Hem comptat fins a 15 ocurrències en de *murceguillo* i 3 de *murciélago* en aquesta obra. L'autor, nat a Sabiñan (oest de Saragossa), es presenta a la coberta del llibre com a «Jorge de Funes y Mendoça, vezino de Murcia»; el llibre s'edità a València.

En concret, hem trobat en el receptari inclòs dins el *Códice Zabalburu*, datat al s. xiv, una valuosa atestació d'una variant *morcieguillo*:

> Para esto mismo. Toma la sangre del *morçieguillo*, que es dicho salvosoriz, e mezclala con la fiel del cabron blanco, tanto de lo uno como de lo otro. E unta aquel lugar que querras que non nazcan pelos (*Códice Zabalburu*, receptes; ed. de Pensado, 2012, p. 184)

L'editor del *Códice* ofereix la versió catalana d'aquesta recepta:

> Item asço metex, si vols que pels no nasquen: Prin la sanch de la *rata penada* he mesclala ab fel de cabro blanch, tant de la vn com del altre. He vnten aquel loch que tu volras e no y naxeran pels (*Códice Zabalburu*, ms. 216, Universitat de València; ed. de Pensado, 2012, p. 469)

I, a més, la contrasta amb les versions d'altres fonts:

> Ut fiat perpetua ablacio capillorum [...]. Item: ardez cinc [nota for *sanc*] de *chavçoris* .i. *vespertilionis*. Trinity Practica (*Anglo-Norman Medicine*, 1313; ed. de Hunt, 1997, p. 213)

> Vt capilli nunquam renascantur euelle eos et unge locum sanguine *uespertilionis* uel sanguine rane parue. Experimentator. (*Thesarurus Pauperum*, ii, 1; ed. de Rocha, 1972)

Són receptes molt acostades a les que ofereixen altres fonts catalanes medievals, aquestes amb *murcec*, en algun cas, en variació amb *rata penada*:

> Que cabeyls no nasquen nuyll temps, arencat aquels e untat lo loc aquell on seran arencats ab sanc de *murcech*, o ab sanch de granoylla xiqua. [...] Item prenet sanc de *murcech*, suc d'erba sana, ous de formigues [...] e pastat o tot ensems ab sanc de *murcech*, e d'aquesta cosa posat ne sobre aquel loc (*Tresor de pobres*, s. xiv, cap. ii, p. 11; ed. de Balari, 1892)

> Ajatz moltz ous de formiges e picatz-los e trempatz-los ab sanch de *morsechs* o de rata penada e ab suc de cicuta [...] e untatz lo be on es arrancat lo cabel ab fel de margaylo mesclat ab oli rosat e ab sanch de *mursech* o ab fel de cabra confit ab sanch de *mursehc* [...] Con trau hom la sanch als *mursechs* de tras la orella. Can volretz trer sanch dels *mursechs*, sagnats los dejus la oreyla ab .i. lanseta e cuylitz la sanch [...] (*Tròtula de Mestre Johan*, s. xv, f. 3*a* i *b*; Miquel i Planas, 1917)

Del segle xvi i primera part del xvii, hem trobat aquestes atestacions de Diego Pérez de Valdivia (1585), nat a Baeza, i de Juan de Acuña, prior de Villanueva de Andújar (ara Villanueva de la Reina, Jaén):

> Por que assi como la humildad interior es necessaria assi algunas vezes lo fera tambien en lo exterior. Porque no hemos de hazer ala humildad tronco solo sin hojas, ni flor, ni fruto, ni rayz q nunca brota: ni es *morciguillo*, que no anda sino de noche (Diego Pérez de Valdivia, *Aviso de gente recogida*, 1585, p. 50)

> Y por confession de algunas brujas pareze averseles aparecido muchas vezes en forma de perro, y de gato [...] o como refieren Olao libr.3. Pedro Cluniacense libr. de miraculis, y Hugo Floriacense en su Chronicon: otras en figura de *morciguillo*, raton, ò lagartixa para burlar, e inquietar, como lo refiere Cyrilo en la vida de San Daniel (Juan de Acuña del Adarve, *Discursos de las efigies*, 1637, p. 130)

El mallorquí Joan Dameto fa servir *murceguillo* en 4 ocasions en la *La historia general del Reyno Balearico* (1632). En la primera, en dona l'equivalent català en referir-se a l'elm de Jaume I:

> En dos cosas particularmente me parece que devemos reparar. La primera en la grandeza desta Vitoria, y Conquista; la otra en la divisa de las armas propias de nuestro Rey, que es segun comunmente, dizen, el *Murceguillo*, ò *Ratpennat*, puesto en la Cimera del yelmo (Joan Dameto, *La historia general del Reyno Balearico*, 1632, p. 251)

Una mica més avant, en un context semblant, fa servir *murciégalo*:

> Todo lo que dexamos referido es segun la opinion comun, y vulgar de los que sieten quel *murciegalo* es la divisa de nuestro Conquistador (Joan Dameto, *La historia general del Reyno Balearico*, 1632, p. 257)[13]

Una pàgina abans i en un text que depèn de prop d'Isaies (2,20),[14] hi ha *murciélago*, seguit de *murceguillo*:

> Vendra tiempo, dize el Propheta, que los hombres dexaran de adorar los Idolos de Oro, y Plata de los *Murcielagos*. Con todo esso a mi no me parece que lo dicho sea bastante para densentronizar al *murceguillo* de la divisa Real (Joan Dameto, *La historia general del Reyno Balearico*, 1632, p. 256)

Malkiel presentava en la segona part de «Names of the Bat in Ibero-Romance» (1951b) una bona col·lecció denominacions territorials d'aquest mamífer. Concretament, donava referències geogràfiques dels derivats castellans en *-illo*:

13. Interessant el comentari sobre el drac de l'elm de Jaume I i la rata penada: «Todo lo que dexamos referido es segun la opinion comun, y vulgar de los que sieten quel *murciegalo* es la divisa de nuestro Conquistador: pero sin enbargo de lo dicho, yo tengo por mas averiguado que el Timbre, que vemos puesto sobre el yelmo de las armas Reales del Rey D. Jayme, es un feroz Dragon con alas estendidas, lo que claramente se puede ver en las armes que desde el tiempo de la Conquista se conservan en la Sala desta Vniversidad, y que la semejança de los vocablos *Drac pennat*, y *Ratpenat* en lengua vulgar Lemosina, ha sido motivo deste tan comun error» (Joan Dameto, *La historia general del Reyno Balearico*, 1632, p. 258).

14. Cf. «In die illa proiciet homo idola argenti sui, et simulacra auri sui, quæ fecerat sibi ut adoraret, talpas et *vespertiliones*» (Isaies 2,20).

> *morceguillo*, observed at two distant points: at Soria, in the heart of Old Castile, and in Andalusia, around Granada;
> [...]
> *morciguillo*: peculiar to the Murcia area.
> [...]
> *murceguillo*: occurring in Juan de Funes *Historia natural de animales y aves* and included in the *Diccionario de autoridades*. (Malkiel, 1951b: 25-27)

La primera referència és presa de García de Diego (1955: 127) i *del Vocabulario Andaluz* d'Alcalá Venceslada (*AVA*, 1934: 270); i la segona, del *Vocabulario murciano* de García Soriano (1932: 86) i del *Vocabulario Panocho* de Lemus (1933: 22).

Els atles lingüístics, les monografies dialectals i la lexicografia regionals forneixen més materials valuosos per a mirar de delimitar l'adscripció territorial del diminutiu de *murciego*.

García Mouton (2006: 292) va fer una descripció de l'extensió d'aquestes variants molt aclaridora amb dades de l'*ALEA* (II, m. 425), l'*ALEANR* (IV, m. 467), l'*ALCyL* (II, m. 445) i l'*ALECMAN* (m. 66). Aquests atles permeten de dibuixar una àrea extensa per a aquestes variants del tipus *morceguillo* que, a grans trets, abasta un bon tros del domini oriental del castellà peninsular: des de Burgos al nord, continua per punts de Guadalajara; es fa molt present per les províncies, pràcticament senceres, de Conca i Albacete; pren bona part de Jaén, i el nord de Granada i d'Almeria. Presentem aquesta àrea per variants en la taula següent; les xifres identifiquen en cada atles un punt d'enquesta:

Territoris	**Variants de la denominació del tipus *morceguillo***			
	morceguillo	*muerceguillo*	*murciguillo*	*morciguillo*
Burgos				600
Guadalajara				500, 408
Conca	200, 106, 312, 314, 506, 606, 608, 505	105	203	200, 104, 109, 204, 406, 407,[15] 508, 604, 605, 609
Albacete	310, 404			103, 207, 209, 210, 211, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 405, 406, 503, 504, 505, 600
Jaén	400		205	200, 201, 203, 301, 302, 304, 307, 308, 400, 402, 403, 404, 500, 502, 503
Granada	200, 202, 203, 400			200, 201, 300, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 409, 410
Almeria			201, 402	100, 200, 202, 203, 300, 301, 400, 403, 404

Taula 1: Extensió del diminutiu del tipus *morceguillo* amb dades extretes de l'*ALEA* (II, m. 425), l'*ALEANR* (IV, m. 467), l'*ALCyL* (II, m. 445) i l'*ALECMAN* (m. 66). Elaboració pròpia.

Hi ha als atles alguna altra variant en què es pot observar un encreuament del tipus *morceguillo* amb *murciélago, ~galo* o altres (p. ex. *murciégano*). L'*ALCyL* (II, m. 445) presenta la variant *morceganillo* al nord-oest de Sòria (punt 301; cf. el topònim *Barciganillo* de Villasila de Valdivia, Palència; Nieto,

15. Concretament: *morciguillo con alas*.

2010: 697-698); *morciegalillo* apareix en dos punts d'Almeria: el 401, amb *morciguillo*, i el 501, i *morciguillino* en el 202 de Jaén (*ALEA*, II, m. 425); *morciegalillo* a Ciudad Real (punt 306; *ALCyL*, II, m. 445).

La lexicografia regional confirma aquestes dades. Per raons d'espai, vegem-ne només alguna mostra. El *TLHA* reflecteix l'extensió de *morceguillo* i variants per l'orient andalús amb referències de l'*ALEA* (II, m. 425) i d'altres fonts literàries o lexicogràfiques, entre altres l'AVA; a més, enriqueix els usos d'aquest zoònim amb alguna accepció més de caire metafòric. Hi afegim *morzaguillo* de Turre (Almeria; Escobedo, 2003, s.v.). *Morceguillo* i variants tenen presència en la toponímia de tota aquesta àrea (v. *Nomenclátor Geográfico de Andalucía* (*IECAJA*)).

A la Castella-la Manxa, Cruz Herrera (2001: 92) troba *morciguillo* i *morcilillo* com a «Seudogentilicios» dels habitants de Tordelpal (Molina de Aragón, Guadalajara). *Morciguillo* es diu a Fuertescusa (Serranía Alta, nord de Conca; fuertescusa.org). Calero López (1987, 1995, s.v.) recull *morceguillo* a La Alcarria i a la Manxa de Conca; Mantecón Sáez (2000-2024) dona *morceguillo* 'Nombre que reciben genéricamente los murciélagos pequeños' a Villar de Cañas (oest de Conca). Així mateix a La Manchuela, al sud-est de Conca i nord-est d'Albacete i fitant amb Requena-Utiel; hi apareix també en contextos fraselògics: «El Clemente ve menos que un *morceguillo* roscao» o «Hacer el *morceguillo* 'rondar sin hacer nada': "Se pasa el día por la casa haciendo el *morceguillo*"» (Mora / Fedorowick / Reyes, 2024). Serna (1974: s.v.) situa *morciguillo* en el parlar de la Manxa, particularment, d'Albacete. A Villapalacios (Sierra de Alcaraz), a l'extrem sud occidental d'Albacete, *morciguilla* és 'lo que caga el *morciguillo* y que es un abono para la tierra de los mejores. ¡A camiones la sacaban en sus tiempos! (según uno que yo me sé)' i *morciguillo* 'murciélago de aquí' (Quijano, 2003, s.v.). Així mateix, a Munera, quasi a l'extrem nord oriental, *morciguillo* (Gavidia, 2011). *La Rambla del Morciguillo*, *La Cueva de los Morcieguillos*, *La Cueva del Morciguillo*, *La Peña el Morciguillo*, *El Arroyo del Morciguillo*... i semblants són topònims de la regió.

A aquest ampli territori, cal afegir-hi la regió de Múrcia: ací el tipus *morceguillo* és molt usual. García Soriano (1932, s.v.) ja havia recollit *morciguillo* 'murciélago'. Sempere (1995: 49) dona *morceguillo* o *morciguillo* «por todo el dominio del murciano". Certament el trobem d'est a oest i de nord a sud: Ortuño / Ortín (1999, s.v.) i Hernández Carrión (2004, s.v.) situen *monceguillo* i *morciguillo* a Iecla i a Jumella, a l'extrem nord-est de la regió, en la fita amb Villena i el Pinós; també a l'altre extrem nord-oest, segons Gómez Ortín (1991, s.v.). A Cartagena, *morciguillo* (Serrano Botella, 1986, s.v.). Cap al centre oest, *morceguillo* a Llorca (Ibarra, 1996: 135). Ruíz Marín (2007, s.v.) fa un buidatge de fonts lexicogràfiques murcianes i recull algun sentit metafòric de *morciguillo* i algun testimoni literari. Com mostra el *RATRM*, *morceguillo* és ben present en la toponímia del territori. A Jumella, hi ha el topònim *Los Moceguillos*: el sesseig permet la reducció [ʀs] > [s], com veurem també en localitats valencianes tant catalanoparlants com no catalanoparlants (v. *infra*). El derivat *La Morciguellera* és nom de lloc de Cehegín.

Ja dins el País Valencià *morceguillo* s'estén per les comarques no catalanoparlants,[16] en continuïtat amb els territoris veïns de Múrcia i de Castella-la Manxa amb els quals fiten a ponent i, a llevant, amb les localitats catalanoparlants en què, com acabem de mostrar, hi ha aquest tipus lèxic. Vegem-ho molt sintèticament de migjorn a tramuntana. Al sud, és denominació predominant al Baix Segura i al Vinalopó Mitjà i Alt: Guillén (1974: 293) donava *morsiguillo* d'Oriola. Segura (2003: m. 171) situa *moceguillo* (i variants) a Asp, Albatera, Sant Felip Neri, Catral, Dolores, Sant Fulgenci, Rojals i Torrevella; Soler (1993, s.v.) recull *morceguillo* de Villena i Rico / Herrero (2015: s.v.), *morciguillo* a Saix. A Asp Galvañ / Sala (2002: 78 i 79) arrepleguen *monesillo* 'Monaguillo. Murciélago. Ver moseguillo' i *moseguillo* 'monaguillo'.

Ja més al nord, Gulsoy (2024, s.v.) inventaria de la Canal de Navarrés: *moceguillo* a Énguera, *morseguillo* a Navarrés, *morceguillo* a Quesa i a Bicorp; altres llocs de la comarca van amb el català *rata penada* (v. *infra* la nota 16). A la Vall d'Aiora tenim *morceguillo* (Martínez Sevilla, 1993, s.v.). Una mica més al nord, a Requena-Utiel, Briz (1991: 138 i 139) arreplegava *morceguillo*, *morciguillo* i *mostiguillo*; en la mateixa contrada, Yeves (20082) recull *morciguillo* 'Nombre popular que se da al murciélago' i *mostiguillo* 'Así suelen llamar en Utiel al murciélago o morciguillo'. Gargallo (2004: 216) explica com, al Racó d'Ademús, *murciélago* i *murciégalo*, conviuen amb diverses variants en *-illo*: *morciguillo* («la más habitual»), *murcieguillo* i *murciguillo*. El *Nomenclàtor Toponímic Valencià* (*NTV*) situa *La Partida* i *La Peña de los Morceguillos* a Dos Aigües (la Foia de Bunyol), *La Partida del Morceguillo* a Tuéjar (la Serrania), i *La Senda del Morceguillo* a Oriola (el Baix Segura).

3.2. *Morceguello* en català

Com s'ha avançat, la denominació *ratapenada* (o variants) és predominat en les comarques valencianes catalanoparlants.[17] El tipus *morceguello*, *~illo* apareix en localitats interiors, com les reflectides en les taules 2 i 3, majoritàriament en contacte amb l'àrea del castellà *morceguillo* (del murcià, de Castella-la Manxa o de les comarques no catalanoparlants on es fa servir aquesta denominació). Vegem-ho.

Com ja vam mostrar en Martines (2012b: 190-191), les atestacions documentals disponibles del tipus *morceguello*, *~illo* no van més enllà del segle XIX.[18] El *DPla* (c. 1870) inclou en la versió C de les tres en què ens ha pervingut el text:

> *mosiguéllo ó rata pená* 'murciélago' {*C*}

16. No hem d'oblidar que *rata penada*, la denominació més antiga i estesa en el català del País Valencià, arriba també a comarques no catalanoparlants, particularment septentrionals: p. ex., dins la mateixa Canal de Navarrés, *rata pená* es diu a Anna, Chelva i Bolbaite (Gulsoy, 2024); més al nord, Nebot (1994: 190) recull les variants *ratapena* i *ratapená* per l'Alt Millars i l'Alta Palància. *Rata peñada*, a Fuente la Reina (l'Alt Millars; Moliner / Vázquez, 2012: 113). L'*ALEANR* (IV, m. 467) ho confirma: *rata pená* i *rata pelá* a Arañuel (l'Alt Millars), *rata pená* a Sogorb i Bejís (l'Alt Palància). Llatas (1959: s.v.) situava *rata-pená* i *rata-pelá* al Villar del Arzobispo (la Serrania).

17. V. variants de *rata penada* i altres denominacions en la bibliografia aplegada com a base per a les taules 2-5.

18. Com ja havíem observat en Martines (2012b: 191), s'hi ha volgut vincular el topònim *el mas del Borreguello* (Carcaixent, s. XVI; Oroval, 1986: 182 i 186), atesa la variant *borreguillo* (v. la taula 3).

L'autor, Josep Pla i Costa, nat a l'Olleria (la Vall d'Albaida) dona preferència a la denominació que devia conèixer del seu propi parlar (v. taula 2); el primer esborrany (ms. A) del *DPla* incloïa només:

> *ratapenada* 'murcielago' {*A*}

Cal entendre que elimina aquest article de la versió {*A*} del diccionari i inclou *rata penada* en un article nou, com veiem, encapçalat per *mossiguello*.

Segons el *TLV*, apareix en el *DLlombart* (1887), edició ampliada del *DEscrig* (1851), amb la indicació de *pr. Alic*. 'provincia de Alicante' i amb remissió a *rata penada*; el reprèn el *DMartíGadea* (1891): observem que encapçala l'article amb una variant sense *-o* final (*moseguéll*) i amb remissió a *rat penat*:

> *moseguello* 'm. pr. Alic. Murciélago. Lo mismo que rata pená, da, y rat-penat' (*DLlombart*, 1887)
> *moseguéll*, *llo* 'V. *rat penat*' (*DMartíGadea*, 1891)

El reprenen els diccionaris posteriors:

> *mosseguello*. 'm. Rata penada. *murciélago*'
> *muceguello* 'm. Rata penada. *murciélago*' (*DFerrerPastor* 1985)
> *mosseguello* 'm. zool. Rata penada' (*DIIFV*, 1995)
> *mosseguello* '[moseɣéʎo] m. Zool. Rata penada' (*DNV*)[19]

Sanchis Guarner (1956b: 96) reproduïa una citació del setmanari il·licità *El Bou* (1885, III, 14), presa de Barnils (1913: 95): «Una casulla verda tota pintá de cabres y *mosiguellos*». Però certament no ha tingut gaire accés a la literatura; pot servir-nos d'indici el fet que totes les atestacions del *CIVAL* són metalingüístiques. Sense eixir del tot d'un ús metalingüístic, vet ací aquest fragment d'una novel·la de Juli Alandes; observem que es tracta d'una citació de geosinònims:

> —Ací hi havia més merda que en el pal d'un galliner. / —Que és un excel·lent hàbitat per a les rates penades, el ratot, o *mosseguello*, pardal nacional (Juli Alandes, *Crònica negra*, 2012, p. 108)

L'escriptor de l'Olleria, Francesc Mompó (2009: 167) explica que «Alguns aragonesismes medievals [!] vius encara al meu poble, l'Olleria, esguiten ocasionalment les meues pàgines. És el cas de *uendos*, *mosseguello*, *pando*, *llanda*».

El trobarem en algun topònim meridional: el *NTV* ofereix *la cova dels Mosseguellos* a Elx (el Baix Vinalopó) i a Vallada (la Costera), és clar, dins l'àrea en què aquesta denominació és viva.[20]

19. El *DGLV* inclou: *a) moceguello*, *-os* '(Del llatí *mūre caecu*, mat. sign., en el sufix diminutiu *-ello*, per via mossàrap.) s. m. dialect. Rata penada' i *b) mosseguello*, *-os* '(Del llatí *mūre caecu*, mat. sign., en el sufix diminutiu *–ello*, per via mossàrap.) s. m. var. ort. V. *moceguello*, *rata penada*'.

Mosseguello dona nom a una editorial valenciana que es defineix com a «L'editorial que escriu en Llengua Valenciana» (https://www.facebook.com/edicionsmosseguello/; 03-11-2024).

20. Cf. al *NTV*, *la cova de les Rates Penades* (Almenara, a la Plana Baixa; Ròtova, a la Safor).

A les dades aportades per Sanchis Guarner (1956b) amb les variants *borreguillo*, *moceguello*, *moceguillo* i *mociguello* (i fins i tot, *almorcígol*) hi podem afegir informacions posteriors que permeten traçar amb més precisió i amplitud l'àrea d'aquest tipus lèxic; v. la taula 2:

Territoris[21] (N → S)	**Variants de la denominació del tipus *morceguello*, *~illo* (1)**											
	morce-guello	***morce-guillo***	***morze-guillo***	***morci-guello***	***moce-guello***	***moce-guillo***	***mose-guillo***	***moça-guillo***	***moci-guello***	***murci-guello***	***mucegue-llo***	***muciguello***
LdRanes					*x*							
Torrella					*x*							*x*
Alcúdia					*x*							
Canals					*x*							
L'Olleria									*x*	*x*	*x*	*x*
Alfarrassí					*x*						*x*	
Vallada					*x*							
Aielo											*x*	
Moixent					*x*							
Fontanars											*x*	
FFiguera			*x*									
Alacant (sud)	*x*			*x*	*x*	*x*			*x*			
Petrer		*x*										
Novelda			*x*									
FFrares							*x*					
La Romana							*x*					
L'Altet									*x*	*x*		*x*
Torrel.					*x*				*x*			
Elx	*x*			*x*		*x*			*x*			*x*
MPinet	*x*								*x*			
SPola		*x*				*x*						
Crevillent					*x*							
Guard.		*x*				*x*		*x*				

Taula 2: Extensió del tipus *morceguello, ~illo*, amb dades extretes d'*ALDC* (m. 1620), Bataller (2017), Beltran (2008), Beltran / Segura (20224), *DIVA* (2015), *PALDC* (m.1059), Sanchis Guarner (1956b), Segura (2003), Tormo (1999), *TValMerid* (2011). Elaboració pròpia.

21. Observacions sobre les taules 2, 3 i 4: a) les localitzacions van ordenades de nord a sud; 2) topònims escurçats: *Aielo*: Aielo de Malferit; *AlcúdiaC*: l'Alcúdia de Crespins; *Banyeres*: Banyeres de Mariola; *CdMirra*: el Camp de Mirra; *FFiguera*: la Font de la Figuera; *FFrares*: el Fondó dels Frares; *Torrel.*: Torrellano; *Fontanars*: Fontanars dels Alforins; *LdRanes*: Llanera de Ranes; *MPinet*: la Marina de Pinet; *SPola*: Santa Pola; *Guard.*: Guardamar.

Com reflecteix la taula 2, les variants afecten:

a) Les vocals pretòniques de la primera ([o] - [u]) i de la segona síl·laba ([i] - [e], amb un cas de [a]); hi deuen influir la labial, en el primer cas, i l'assimilació o dissimilació respecte de tònica, en el segon. Una variació molt semblant s'ha pogut observar en castellà en la taula 1 i també dins el territori no catalanoparlant del País Valencià.

b) la realització del grup de ròtica i sibilant (/ɾs/), que presenta quatre solucions diferents: 1) manteniment de [ɾs]); 2) elisió de la ròtica: [ɾs] > [s];[22] 3) sonorització de la sibilant: [ɾs] > [ɾz]; 4) elisió de la ròtica: [ɾz] > [z] o potser directament la sonorització de la sibilant [s] (< [ɾs]).[23]

c) els sufixos *-ell* o *-ill*. Tots dos poden conviure en una mateixa comarca i fins i tot en una mateixa localitat. El primer presenta una freqüència més alta; el segon va de la Font de la Figuera cap al sud.

Hi ha encara un grapat de variants del tipus *morceguello*, *~illo* que poden explicar-se per l'influx d'altres paraules; concretament, del cast. *monaguillo* i de *monesillo* (val. merid.) 'escolanet', i de *borrego* o *morro*; v. la taula 3:

Territoris (N → S)	**Altres variants de la denominació del tipus *morceguello*, *~illo* (i II)**				
	monaguillo	*monesillo*	*mossenillo*	*borreguillo*	*morreguillo*
FFiguera		*x*			
Alacant		*x*	*x*		
Agost		*x*			
Petrer					*x*
Novelda	*x*	*x*			
Monòver				*x*	
Pinós				*x*	
La Romana					
L'Alguenya	*x*				
FFrares		*x*			
FNeus	*x*	*x*			*x*
Barba-roja		*x*			
El Carxe				*x*	
Guardamar	*x*				

Taula 3: Extensió de les variants del tipus *morceguello*, *~illo* per influència d'altres mots; amb dades extretes d'*ALDC* (m. 1620), Bataller (2017), Beltran (2008), Beltran / Segura (2022[4]), *DIVA* (2015), *PALDC* (m.1059), Sanchis Guarner (1956b), Segura (2003), Tormo (1999), *TValMerid* (2011). Elaboració pròpia.

22. Recordem casos com ara: 1) en posició final, molt corrents, p. ex., *diners* (*dine*[ɾs] > *dine*[s]); 2) en posició interior de mot: *farcir* (*fa*[ɾs]*ir* > *fa*[s]*ir*; *sàrcia* 'xarxa' (*sàr*[s]*ia*). V. Recasens (1991: 330, 2017: 346 i ss.).

23. Cf., darrere consonant sonora, en el parlar tradicional, *cansella* (*can*[s]*ella* > *can*[z]*ella*); *calciner*, *encalcinar* (*cal*[s]*iner* > *cal*[z]*iner*; *encal*[s]*inar* > *encal*[z]*inar*), *falcillot* (> *fal*[s]*illot* > *fal*[z]*illot*). V. Recasens (1991: 330, 2017: 276).

El primitiu castellà *morciego*[24] vist adés pot explicar altres denominacions observables en part del mateix àmbit.

Territoris (N → S)	**Variants de la denominació del tipus *murciego***						
	murciego	*muciego*	*muixego*	*a(l)morzígol, ~gor*	*morzígol*	*mocègol*	*moixégol*
Ontinyent				*x*	*x*		
Bocairent			*x*				*x*
Fontanars					*x*		
La Safra					*x*		
Alfafara			*x*				*x*
Banyeres		*x*				*x*	
Beneixama	*x*						
CdMirra	*x*						
Onil		*x*					
Biar	*x*	*x*					

Taula 4: Extensió de les variants del tipus *murciego* amb dades extretes de *ALDC* (m. 1620), Bataller (2017), Beltran (2008), Beltran / Segura (2022[4]), *DIVA* (2015), *PALDC* (m.1059), Sanchis Guarner (1956b), Segura (2003), Tormo (1999), *TValMerid* (2011). Elaboració pròpia.

Com reflecteix la taula 4, les variants afecten:

a) la vocal pretònica [o] - [u],
b) el grup de la ròtica i la sibilant (/ɾs/), que presenta cinc solucions diferents: 1) manteniment de [ɾs]); 2) elisió de la ròtica: [ɾs] > [s]; 3) sonorització de la sibilant: [ɾs] > [ɾz]; 4) palatalització de la sibilant, afavorida per la /j/ del diftong /ˈje/: [s] > [ʃ].
c) el tractament del diftong castellà /ˈje/, que va des del manteniment fins a la reducció a [ˈe] o [ˈi].
d) paragoge de [l] a la dreta de l'àtona final [o], com en *bonítol*, *bàndol*, *cérvol*; aquesta lateral pot assimilar-se a la ròtica de *mor~*, i
e) algun cas de prefixació amb *a-* o *al-*.

La variant ontinyentina es fa trobadora en algun text literari. Vet-la en aquest fragment d'una peça teatral de Vicent Pla Mompó:

> D'una banda a l'atra els *morsígols*, segallosos i atontats, revolaven furients com si escrigueren estranyes lletres en l'aire. En el chop que creixia al costat del pou, un núbol de teulains cantaven suavet per a dormir-se (Vicent Pla Mompó, *¿A miches? Ni en la dona*, 1930, p. 21)

Com ja havíem mostrat en Martines (2013: 191), Josep Maria Ortolà empra aquesta mateixa variant també en un text teatral:

> Eliseta. Sólo despierta de noche. / Gostino. (*Apart*) Com els *morsígols*. (Josep Maria Ortolà, *El tio del Canadà*, 1970 [1994], p. 121)

24. ¿Podríem pensar que el tipus *murcec* o *muricec* (com hem vist adés), atestat des d'antic i actualment viu en part del català nord-occidental), podria haver-se conservat esparsament en aquestes contrades valencianes i que podria haver rebut l'influx de *cego* (s. xv) o *ciego*?

Per acabar de copsar la continuïtat de les denominacions castellanes per aquestes contrades, convé que tinguem presents les variants de la taula 5, explicables si atenem el tipus *murciélago, ~galo*:

Territoris (N → S)	**Variants de la denominació del tipus *murciélago, ~galo***					
	murciégalo	*murciàlago*	*muciàgalo*	*muciégalo*	*mocegaló*	*mocigaló*
FFiguera	*x*					
Castalla					*x*	*x*
Beneixama	*x*					
Safra			*x*			
Onil				*x*		
Novelda		*x*				

Taula 5: Extensió de les variants del tipus *murciélago, ~galo*, amb dades extretes de l'*ALDC* (m. 1620), Bataller (2017), Beltran (2008), Beltran / Segura (20224), *DIVA* (2015), *PALDC* (m.1059), Sanchis Guarner (1956b), Segura (2003), Tormo (1999), *TValMerid* (2011). Elaboració pròpia.

Observem de bell nou variants que afecten:

a) la vocal pretònica [o] - [u],
b) el grup de la ròtica i la sibilant (/ɾs/), que presenta dues solucions diferents: 1) manteniment de [ɾs]); 2) elisió de la ròtica: [ɾs] > [s],
c) el tractament del diftong castellà /ˈje/, que va des del manteniment (amb d'obertura en [ˈja]) fins a la reducció a [ˈe] o [ˈi].
d) la reinterpretació com a derivat diminutiu en *-ó*.

Enric Valor ha fet servir la variant de la seua Castalla d'origen en l'obra literària:

> Com a resposta, dalt al cel la tronada va redobla la seua fúria, un llamp esqueixà des del piscs negres com ales de *mocigaló* de les penyes de Camara (Enric Valor, *El jugador de Petrer*, 1980, p. 199; Martines Llinares, 2024)

3.3. *Morceguello* en aragonès?

Els atles lingüístics i la lexicografia ofereixen dades que cal atendre sobre les denominacions de la Rata Penada a l'Aragó no catalanoparlant. S'hi poden distingir quatre formes bàsiques: *murciélago/ ~galo*, *muriciego* (o *murc~*), *rata penada* i *chudiguel*.[25] Podem avançar que no hi compareixen denominacions del tipus *morceguello, ~illo*. Vegem-ho amb una mica de detall.

La primera, la més estesa i paral·lela de la castellana *murciélago*, *~galo*, presenta variants que afecten, fonamentalment, el vocalisme, la variació sonora / sorda de la consonant velar i l'accentuació proparoxítona o paroxítona; aquestes denominacions abasten la major part del territori, com mostra clarament l'*ALEANR* (iv, m. 467): des del Pirineu occidental fins al sud-oest, en la fita amb Caste-

25. Alguna altra denominació d'abast més limitat és *borrachet* (Hu 204), *cuquín* (Z 201), *matacandil* (Z 101) (*ALEANR*, iv, m. 467); v. propostes per a la motivació d'aquestes denominacions en García Mouton (2004: 329).

lla-la Manxa (províncies de Guadalajara i Conca) i l'interior del País Valencià (el Racó d'Ademús), on s'atura davant les denominacions del tipus *morceguillo*, que ja hem vist. Heus ací la distribució que n'ofereix l'*Aragonario* en el sector pirinenc: *morziagalo*, *morziacalo*, *murziacalo* (Alt Gàllego; tensino),[26] *murziácalo* (Alt Gàllego, tensino panticuto); *morziégalo*, *murzílago* (Jacetània; ansotano), *murziegalo*, *murzieralo* (Jacetània, cheso), *murzialago* (Sobrepuerto), *morziagalo* i *murziagalo* (Somontanos). En la resta de l'àrea assenyada, en direcció sud-oest, tenim *murciélago*, *~galo* amb les variacions que ja hem descrit; hi ha, a més, algun punt de *murciegano* al centre i oest de Terol (*ALEANR*, IV, m. 467; García Mouton, 2004: 329).

La segona denominació observable és del tipus *muriciego* (o *murc~*): es concentra en punts del nord-est, concretament, a la Vall de Benasc i la Baixa Ribagorça. L'*Aragonario* dona *moriziego* (Ribagorça, bajorribagorzano; i Sobrarbe, chistabín), *morisiego* (benasquès); ho confirma l'*ALEANR*: *morisiego* (Hu 201), *moriciego* (Hu 400, 401, 406). Aquestes denominacions fan continuïtat amb *muricec* i variants del català nord-occidental, incloses les comarques la Franja d'Aragó (Ribagorça, Llitera, Baix Cinca i Baix Aragó); en aquestes comarques hi ha: *muriac*, *murisec*, *murcegot*, *moricec*, *muriciego*, *moriciego*, *muixiret*, *muixiricec*, *moreixec*, *moraixec* (*ALDC*, mapa 1620; *PALDC*, mapa 1059, «La ratapinyada»; *CatAragonario*).

El tipus *ratapenada*, la tercera denominació, apareix en punts del sud-est, en continuïtat amb el català de la Franja meridional (Baix Aragó i Matarranya: *rata empanada* (o *~nà*), *ratampanà* (o *~nà*), *ratapenà*; *ALDC*, mapa 1620; *PALDC*, mapa 1059, «La ratapinyada»; *CatAragonario*) i amb les comarques interiors valencianes, tant catalanoparlants com no catalanoparlants. En poblacions no catalanoparlants, l'*ALEANR* aplega les variants *rata penada* (Te 404, Te 600), *rata penata* (Te 503), *penarta* (Te 405) i *rata pelada* (Te 401, Te 406).

El mateix *ALEANR* localitza a Bielsa *chodiguel* (*chu~* en l'*Aragonario*). Seguint el *REW* (8100; < llatí *sōrice* 'rata'), García Mouton (2004: 329) ha vinculat, encertadament a parer nostre, aquesta denominació amb **sōrĭcārĭu*. El *Dizionario* de Vidaller (1989: 92) permet eixamplar una mica l'àrea d'aquest tipus lèxic: a més d'aquest *chudiguel* de la Vall de Bielsa, recull *chirigüelo* a Borrés (dins el municipi de Sabiñánigo, Alto Gàllego) i *chiquerete* a Sigüés (dins la comarca de la Jacetània). Aquestes denominacions fan continuïtat amb derivats del llatí *sōrice* gascons (p. ex., [eʃu'rik], *Atlas linguistique et ethnographique de la Gacogne*, mapa 25, dins *Thesoc*, Q2172),[27] present així mateix en francès estàndard (*chauve-souris*). Cf. també *chorigué* 'ratolí' (a Ansó, *DAndolz*; *chorigué* i *xo~*, *Endize*), *xorigué* (s.v. *ratón*, *Aragonario* (castellà-aragonès)), *churi* 'ídem' i *zorz* 'ídem' (a Echo; *DAndolz*, Vidaller 1989: 89; *Aragonario*); recordem *eixoreac* 'ratapenada' de Maella (*DCVB*; Sanchis Guarner, 1956b: 115; *DECat*, s.v. *xoriguer*, 587b: 57) i el català general *soriguer* o *xor~* 'Ocell de la família dels falcònids, espècie *Falco tinnunculus*'.

No es disposa de gaire documentació de les denominacions antigues d'aquest mamífer volador a l'Aragó no catalanoparlant; sense voluntat d'exhaustivitat n'oferim alguna referència interessant. Tro-

26. Mantenim les denominacions de les varietats territorials aragoneses que trobem en aquesta font.

27. Cf. [asu'rit], per punts diversos de la Gascunya *ALG*

bem al *DiCCA-xv* 12 ocurrències de *murciégalo* (5 de *morçiegalo*, 1 de *morçiegalos* i 6 de *murçiegalo*) i 1 de *murciélago* (*morçielagos*) entre 1471 i 1489; d'aquestes ocurrències n'hi ha 7, totes del tipus *~galo*, que provenen del *Recetario de Gilberto* (ms. de 1471), segons s'explica en l'apartat de «Corpus» del mateix *DiCCA-xv*, «probable adaptació del *Thesaurum pauperum*, de Petrus Hispanus» (cf. *supra*). Recordem els testimonis d'aquesta font (en castellà, català, anglo-normand, llatí) que hem vist adés, testimonis en què havíem trobat *morçieguillo*, *rata penada* i *murcec*, *chavçoris*, *uespertilionis*, respectivament, i comparem-los amb el següent pres d'aquest *Recetario*:

> Capitulo .ij. de·los cabellos que nunca rrenascan e los nasçidos se cayan ecetera. § Para que los cabellos nunca rrenascan e los nasçidos cayan rrae los pelos do quisieres que non nascan e vnta el lugar con sangre de *murçiegalo* o de rranjllas verdes: cosa prouada. § Item toma sangre de *murçiegalo* e çumo de jusquiamo e simjente de jusquiamo papauer negro e amasa·lo con la dicha sangre e vnta el lugar: prouado es. (*Recetario de Gilberto*, ms. de 1471, f. 3*v*; *DiCCA-xv*)

El mateix *DiCCA-xv* ens forneix dues valuoses atestacions de *rata penada*. La primera prové de *Vida de los sanctos religiosos de Egipto*: és una traducció de la *Historia monachorum* feta per Gonzalo García de Santa María i impresa a Saragossa cap a 1488. L'autor d'aquesta traducció, com adverteix Ana Mateo Palacios (2015: 22), bé per estratègia comercial bé per convenciment ideològic, fa una defensa expressa del castellà i «desechó por groseros los dialectalismos o lenguas antiguas que solo eran comprendidas por un número reducido de persones»; tot i així, són molts els elements aragonesos, sobretot lèxics, sovint coincidents amb el català, que conté la traducció. Mateo Palacios (2014: 108) havia inclòs *rata penada* dins l'important inventari d'aragonesismes i catalanismes que extrau d'aquesta obra:

> las cosas de Dios sea qual es el ojo de la lechuza o *rata penada* al rayo del sol empero todos estos cuyas vidas milagrosas e historias (*Vida de los sanctos religiosos de Egipto*, ca. 1488; *DiCCA-xv*)

La segona és presa de l'*Exemplario*, traducció anònima del *Directorium vitae humanae*, versió en llatí dels relats perses del *Kalila e Dimna* publicada a Saragossa el 1493. Pensado (1961-1962: 266) considerava que aquest text havia estat traduït «en la región aragonesa por algún autor cuyo léxico estaba impregnado de catalanismos»; Lacarra (2007: 21) recull aquesta consideració:

> sol que a quantos animales tienen ojos acrescienta la vista y a la| *rata penada* sola la quita y le çiega (*Exemplario contra los engaños y peligros del mundo*, 1493, f. 26*r*; *DiCCA-xv*)

4. Anàlisi de les dades i conclusions

1) La geolingüística, la documentació i la lexicografia ens han permès de dibuixar la distribució dels derivats de MŪS CAECUS com a noms de la RATA PENADA a la península Ibèrica. Hem parat atenció particularment en la història i en l'extensió de la denominació del tipus *morceguillo*. Hem mostrat que ocupa la major part del castellà oriental: des de punts esparsos de l'est de Castella, fins a bona part de les províncies orientals de Castella-la Manxa (és a dir, Guadalajara, Conca i Albacete), l'Andalusia oriental (nord de Jaén, Granada i Almeria) i la regió de Múrcia; ja dins el País Valencià, pren part de les comarques no catalanoparlants que toquen amb Castella-la Manxa i Múrcia.

   No deu ser casual que les localitats valencianes catalanoparlants on apareixen denominacions del tipus *morceguello*, *~illo* siguen aquelles que fiten també amb Castella-la Manxa i Múrcia o amb les comarques valencianes no catalanoparlants on hi ha denominacions d'aquest tipus lèxic.

   No hem trobat fins ara denominacions d'aquesta mena a Aragó, ni contemporàniament ni en la documentació medieval. Allà hi ha a) una gran àrea majoritària al centre i sud-oest del tipus *murciélago*, *~galo*, que s'atura precisament amb el límit amb el *morceguillo* de Castella-la Manxa; b) al nord-est, variants paral·lels amb el tipus *muricec* del català nord-occidental; c) més cap al sud-est, variants que fan continuïtat amb *rata penada*, també del català; i d) al nord pirinenc alguna variant que enllaça amb solucions gascones.
2) També fins a les hores d'ara, no disposem de documentació del tipus *morceguello*, *~illo* en textos en català anteriors al segle XIX. En canvi, segons els testimonis que hem aportat ací, *morceguillo* és denominació antiga en castellà (s. XIV) i amb tradició en la lexicografia normativa d'aquesta llengua (des de la primera edició del *DLE* fins a l'actualitat).
3) En les localitats catalanoparlants en què trobem aquesta denominació de la RATA PENADA, n'hi ha variants en *-illo* i variants en *-ello* (v. adés la taula 2). Les primeres eren vistes per Sanchis Guarner (1956b: 96) com a producte de la continuïtat amb el murcià, tot i que, en darrer extrem, les considerava també d'origen romandalusí.

   Recordem que era en el sufix diminutiu *-ello* i en el manteniment d'aquesta *-o* final on s'havia parat l'atenció per considerar aquesta variant, inicialment, com a recialla del romandalusí i, més tard, com a manlleu de l'aragonès. Convindria tenir present que pròpiament és *-ell* el sufix derivatiu diminutiu i que *-o* és el morfema de gènere masculí.

   Aquest sufix *-ell* (< llatí -ĕllum), gens productiu actualment, és present en català en el lèxic corrent i en topònims, sol o combinat amb altres afixos: *aixadella*, *cordell*, *pinatell* 'pi jove', *porcell*, *portella*, *puntelló* 'colp amb el peu', *de puntelletes*, *Serrella*, *Ullastrell*, *ventrell*... Sovinteja lexicalitzat sense rastre del valor de diminutiu originari: *agrella*, *anell*, *anyell*, *asprella*, *cartell*, *fumadell*, *panxell*, *passerell*.

   Convé tenir present que en lexemes compartits pel català i el castellà, més d'una vegada allà on hi ha *-ell* en català, en castellà, hi ha *-ill*. La llista d'exemples il·lustratius pot ser llarga; vet ací només una mostra de paraules generals i també de conegudes en bona part de l'àrea del País Valencià

que ens ha ocupat ací: *anell*, *anella* (cat.) / *anillo*, *anilla* (cast.); *barcella* (cat.) / *barchilla* (cast.); *barrella* 'fitònim (*Salsola soda*)' (cat.) / *barrilla* (cast.); *capella* (cat.) / *capilla* (cast.); *castell* (cat.) / *castillo* (cast.); *costella* (cat.) / *costilla* (cast.); *gavella* (cat.) / *gabilla* (cast.); *llibrell* (cat.) / *lebrillo* (cast.); *martell* (cat.) / *martillo* (cast.)... Si afegim a això l'escassa presència de *-ill* en català, particularment al País Valencià, no deu sobtar aquesta adaptació del tipus *morceguillo* en *-ello*.[28]

El nombre de mots en *-o* àtona final en català ha anat augmentant al llarg de la història de la llengua. Ja fa temps, ho vam descriure amb un cert detall en Martines (2000: 294-306); partíem llavors de l'estudi fonamental de Coromines (1983[3]: 197-119) sobre la presència de *-o* en mots patrimonials i des d'antic, presència condicionada per factors fonètics i morfològics. Posàvem atenció, per exemple, en l'augment, amb variacions segons els territoris, de la freqüència de *-o* en paraules que expressen defecte físic, ja observable en exemples medievals i accentuada més tardanament; l'extensió de *-o* com a morfema de gènere en el llenguatge col·loquial (masculinització de malnoms; mots de caràcter connotat; llenguatge infantil...); la incorporació de sufixos com *-er(o)* (gentilicis, malnoms, professions, aficions, eines...), *-eri(o)* de valor col·lectiu, paral·lel de *-eri(a)*; fins i tot, en la generació de derivats verbals (*enterro*, *cobro*, *conreo*, *romesco*...). I encara en el manteniment de *-o* en mots presos del castellà o d'altres llengües (*barato*, *bocadillo*, *cerdo*, *chaleco*, *globo*, *hombro*, *manyaco*, *monyo*, *quarto*, *sello*, *tocino*, *vano*...). ¿Pot sobtar el manteniment de *-o* en aquestes denominacions de la Rata Penada que ens ha ocupat ací?

4) La llista de mots acabats en *-ello* que s'ha anat adduint (recordem els exemples vists més amunt en § 2) com a prova de recialles lèxiques del romandalusí ha de sotmetre's a anàlisi diacrònica, fonològica i morfològica. Una part considerable manca de documentació medieval i són testimoniats tardanament; n'hi ha que presenten formes paral·leles en castellà en *-illo*;[29] en algun cas, no inclouen pròpiament un sufix diminutiu en origen i mostren una evolució fonètica esperable en castellà, sense que calga invocar el romandalusí; n'hi ha que són clarament adaptacions d'aragonesismes, d'italianismes... Tot açò afecta la majoria del lèxic del català que s'ha volgut explicar com a romandalusí. Probablement s'han elaborar moltes llistes (per ventura massa!) sense parar prou atenció a la història de cada mot, a la documentació, a la geolingüística, als trets morfològics i fonètics i al context cultural que pogué afavorir-ne l'extensió. Cal estudis monogràfics de cada cas.
5) Tot i que no ha estat l'objectiu central d'aquest article, hem considerat que convenia tenir presents altres denominacions de la Rata Penada que il·lustren la continuïtat amb tipus lèxics del castellà. Les hem aplegades en les taules 2-5 i molt succintament hem descrit les variants que poden ser explicades com a derivades dels tipus *murciélago*, *~galo* i *murciego*.
6) El contacte de llengües i de cultures és un fet universal i tan antic com la mateixa humanitat. El lèxic és un dels components que pot reflectir de manera més palesa aquest contacte. La lexicologia i la semàntica diacròniques han de fonamentar-se en dades: en les dades fornides per la geolin-

28. En una altra ocasió tractarem els presumptes mossarabismes o aragonesismes assenyalats al País Valencià, si més no en algunes localitats, com ara *fondello*, *govanella*, *llomello* (*llomillo* al Principat), *rabello*, *tomello*; cf. en castellà: *fondillo* o *fundillo*, *gobanilla*, *lomillo*, *rabillo*, *tomillo*.

29. V. la nota anterior.

güística (contemporània i històrica), la documentació i l'anàlisi contrastiva, particularment, dels sistemes fonològics i morfològics de les llengües.

La presència d'aragonesos i la seua llengua al País Valencià és remunta al període de la conquesta i el poblament de l'antic Regne de València i s'ha mantingut al llarg de la història per mitjà del veïnatge, l'activitat econòmica (la ramaderia, el comerç) i les migracions. Progressivament hem anat descobrint la importància d'aquesta presència per a entendre l'origen de segons quins mots. Això no ens ha de fer oblidar altres focus d'irradiació. En altres ocasions hem posat l'atenció sobre el contacte amb Occitània o amb Itàlia. Ara hem provat de mostrat que no podem menystenir que l'interior del País Valencià ha estat, des de fa molt de temps, en contacte directe amb Múrcia i amb Castella-la Manxa. Els manlleus lingüístics i culturals des d'aquells territoris cap al valencià i, recíprocament, des d'ací cap a migjorn i cap a ponent mereixen i esperen la nostra atenció.

Referències bibliogràfiques

Acuña del Adarve, Juan de (1637): *Discursos de las efigies*. Villanueva de Andújar: Juan Furgella de la Cuesta.

Alandes, Juli (2012): *Crònica negra*. Alzira: Editorial Bromera.

ALCyL = Alvar, Manuel (1999): *Atlas lingüístico de Castilla y León*, 3 vols. Madrid: Arco Libros.

ALDC = Veny, Joan; Pons, Lídia (2014-2023): *Atles lingüístic del domini català*, 9 vols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <https://aldc.espais.iec.cat/> [consulta: 15.11.2024]

ALEA = Alvar, Manuel *et al.* (1961-1973): *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía*, 6 vols. Granada: Universidad de Granada / CSIC.

ALEANR = Alvar, Manuel *et al.* (1979-1983): *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, 12 vols. Madrid: Departamento de Geografía Lingüística del CSIC-Zaragoza (IFC).

ALECant = Alvar, Manuel (1995): *Atlas lingüístico* y etnográfico de Cantabria, 2 vols. Madrid: Arco Libros.

ALECMAN = García Mouton, Pilar; Moreno Fernández, Francisco (2003-): *Altas lingüística y etnográfico de Castilla-la Mancha*. <https://alecman.web.uah.es/> [consulta: 15.11.2024]

ALEICan = Alvar, Manuel (1975-1978): *Atlas lingüístico* y etnográfico de las Islas Canarias, 3 vols. Las Palmas de Gran Canaria: Publicaciones del Excmo. Cabildo Insular.

Alfonso x (c. 1275): *General Estoria*. Ed. de Pedro Sánchez Prieto-Borja. Madrid: Fundación José Antonio de Castro, 2002.

ALGa = Sousa Fernández, Xulio (dir.): *Atlas Lingüístico Gallego*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <https://ilg.usc.gal/es/proxectos/atlas-linguistico-gallego-alga/> [consulta: 15.11.2024]

Anglo-Norman Medicine = Hunt, Tony (1997): *Anglo-Norman Medicine: II. Shorter Treatises*. Suffolk: Boydell & Brewer.

Aragonario = Gobierno de Aragón. *Diccionario castellano / aragonés. Aragonés / castellano*. <https://aragonario.aragon.es> [consulta: 15.11.2024]

AVA = Alcalá Venceslada, Antonio (1934): *Vocabulario andaluz.* Andújar: Imp. La Puritana.

Balari, Josep (1892): *Tresor de pobres compilat per Pere Hispano (Papa Joan xxi), versió catalana del segle xiv*. Barcelona: Impr. Fidel Giró.

Barnils, Pere (1913): *Die Mundart von Alacant. Beitrag zur Kenntnis des Valencianischen*. Barcelona: Palau de la Diputació.

Bataller, Vicent (2017): *El parlar del «tinguem». El valencià de Xàtiva i la seua àrea d'influència*, 2 vols. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva.

Baudet, Louis (1845): *Preceptes médicaux de Serenus Sammonicus traduits pour la 1ère fois en français*. Paris: Edité par Panckoucke.

Beltran, Vicent (2008): *El parlar de les Valls del Vinalopó i del Carxe*. Petrer: Centre d'Estudis Locals del Vinalopó.

Beltran, Vicent; Segura, Carles (20224): *Els parlars valencians*. València: Universitat de València.

Briz, Antonio (1991): *El habla de la comarca de Requena-Utiel*. València: Generalitat Valenciana.

Burgos, Fray Vicente se (1494): *Traducción de «El Libro de Propietatibus Rerum» de Bartolomé Anglicus*. Ed. de M. Teresa Herrera i M. Nieves Sánchez. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1999.

Cabrera, Ramón (1837): *Diccionario de etimologías de la lengua castellana*, 2 vols. Madrid: Imprenta de Marcelino Calero.

Cacho Blecua, José M.; Lacarra, María Jesús (ed.) (1993): *Calila e Dimna*. Madrid: Castalia.

Calero López de Ayala, José Luis (1987): *Léxico alcarreño conquense*. Conca: Diputación Provincial.

Calero López de Ayala, José Luis (1995): *Vocabulario dialectal de la Mancha conquense*. Conca: Diputación Provincial.

Cañas Murillo, Jesús (*ed.*) (1988): *Libro de Alexandre.* Madrid: Cátedra.

Casanova, Emili (2001): «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al regne de València: el cas de l'aragonés i del castellà». En Cano, Maria Antònia *et al*. (eds.): *Les claus del canvi lingüístic*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 135-160.

Casanova, Emili (2011): «Influencia histórica del aragonés sobre el valenciano». *Archivo de Filología Aragonesa*, 67, 201-235.

CatAragonario = Gobierno de Aragón. *Diccionario dialectal del catalán de Aragón*. <https://cataragonario.aragon.es/> [consulta: 15.11.2024]

CDH = Real Academia Española (2013): *Corpus del Diccionario histórico de la lengua española*. <https://apps.rae.es/CNDHE> [consulta:15.11.2024]

CGLO = Goetz, Georg: *Corpus Glossariorum Latinorum* <https://publikationen.badw.de/en/cglo/index?s=corpus> [consulta: 15.11.2024]

Chico Rico, Francisco; Herrero, María Ángeles (2005): *Diccionario sajeño. El léxico del habla de Sax*. Alacant: Universitat d'Alacant.

CIVAL = Acadèmia Valenciana de la Llengua: *Corpus informatitzat del valencià*. <http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp> [consulta: 15.11.2024]

Colomina, Jordi (ed.) (1995): *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles xiii-xiv)*. Alacant: Universitat d'Alacant.

Colomina, Jordi; Ponsoda, Joan (1995): «Català(ns) i aragonè(os) en contacte al sud del regne de València segons el *Llibre d'Extravagants* (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi». En Colomina, Jordi (ed.): *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles xiii-xiv)*. Alacant: Universitat d'Alacant, 145-173.

Colón, Germà (1955): «El valenciano». En Badia, Antoni *et al*. (eds.): *vii Congrès International de Linguistique Romane, 1953. Actes et Mémoires*, 1. Barcelona: Fidel Rodríguez, 137-149.

Colón, Germà (1958): «Observacions al *Diccionari de la rima*». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 34, 290-305.

Colón, Germà (1989): *Español y catalán, juntos y en contraste*. Barcelona: Ariel.

Colón, Germà (1993): *El lèxic català dins de la Romània*. Valencia: Universitat València.

Colón, Germà (1998): «La antigua área aragonesa y valenciana de *escaliar* 'roturar'. En *Festschrift Peter Wunderli*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 253-258.

Colón, Germà (2002): «Castellano-aragonés en el antiguo Reino de Valencia». En Echenique, María Teresa; Sánchez, Juan Pedro (eds.): *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española: Valencia, 31 de enero-4 de febrero 2000*. Madrid: Gredos, 572-59

Coromines, Joan (19833): *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor.

Corriente, Federico (1997): *A Dictionary of Andalusi Arabic*. Leiden / Nova York / Colònia: Brill

Cruz Herrera, M. del Pilar (1997): *La formación de gentilicios, seudogentilicios y otros dictados tópicos en las comunidades de Madrid y Castilla-La Mancha*. Tesi doctoral. Universidad Autónoma de Madrid.

DALLA = Academia de la Llingua Asturiana (2000): *Diccionariu de la Llingua Asturiana*. <https://diccionariu.alladixital.org/> [consulta: 15.11.2024]

Dameto, Joan (1632): *La historia general del Reyno Balearico*. Mallorca: Gabriel Guasp.

DAndolz = Andolz, Rafael (19842): *Diccionario aragonés*. Saragossa: Editorial Librería General.

DCECH = Coromines, Joan; Pascual, José A. (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols. Madrid: Editorial Gredos.

DCELC = Coromines, Joan (1954): *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, 4 vols. Madrid: Editorial Gredos.

DCVB = Alcover, Antoni. M.; Moll, Francesc de Borja (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*, Moll, Palma <https://dcvb.iec.cat/> [consulta: 15.11.2024]

DECat = Coromines, Joan (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols. Barcelona: Curial Edicions Catalanes <https://decat.iec.cat/> [consulta: 15.11.2024]

DEscrig (1851) = Escrig, Josep (1851): *Diccionario valenciano-castellano*. València: Imprenta de J. Ferrer de Orga.

DFerrerPastor = Ferrer Pastor, Francesc (1985): *Diccionari general*. València: Impremta Fermar.

DGLV = Real Acadèmia de Cultura Valenciana (2010): *Diccionari general de la llengua valenciana*. <https://diccionari.llenguavalenciana.com/general/> [consulta: 15.11.2024]

DiCCA-xv = Lleal, Coloma (dir.) (2023): *Diccionari del castellà del segle xv a la Corona d'Aragó*. <ghcl.diccaxv@gmail.com> [consulta: 15.11.2024]

Diéguez, Maria Àngels (2002): *Clams i crims en la València medieval segons el «Llibre de Cort de Justícia» (1279-1321)*. Alacant: Universitat d'Alacant.

Diéguez, Maria Àngels; Ferragut, Concha (eds.) (2011): *El Llibre de la Cort del Justícia d'Alcoi (1263- 1265)*. València: Universitat de València.

DIIFV = Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (1995): *Diccionari valencià*. València: Generalitat Valenciana / Editorial Bromera.

DIVA = *Diccionari de la Vall d'Albaida*. 2015 <https://ieva.info/diva/index.php?title=P%C3%A0gina_d%27inici._Punxa_sobre_la_lletra_o_busca_la_paraula> [consulta: 15.11.2024]

DLE = Real Academia Española (2014): *Diccionario de la lengua española*, Madrid. <https://dle.rae.es/> [consulta: 15.11.2024]

DLlombart = Llombart, Constantí (1887): *Diccionario valenciano-castellano*. València: Librería de Pascual Aguilar.

DMartíGadea = Martí Gadea, Joaquim (1891): *Novísimo diccionario general valenciano-castellano*. València: Imprenta de José Canales Roma.

DNV = Acadèmia Valenciana de la Llengua (2014): *Diccionari Normatiu Valencià*, València. <https: //www.avl.gva.es/lexicval/> [consulta: 15.11.2024]

DPla = Martines, Josep (1998): *El «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa (1817-1890). Descripció i edició*. Alacant: Diputació d'Alacant.

DPLP = *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*. <https://dicionario.priberam.org/> [consulta: 15.11.2024]

DRAG = González González, Manuel (dir.): *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://academia.gal/dicionario> [consulta: 15.11.2024]

El Bou = Pérez Sánchez, Josep (1885-1886): *El Bou. Semanari semanari satíric, polític, independent*. Elx.

Endize = Nagore, Francho (dir.) (1999): *Endize de bocables de l'aragonés seguntes os repertorios lesicos de lugars y redoladas de l'Alto Aragón. «Tresoro d'a Luenga Aragonesa»*. 4 vols. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.

Escobedo Rodríguez, Antonio (2003): *Vocabulario almeriense*. Almeria: Intituto de Estudios Almeriensies.

Exemplario: Traducció castellana, anònima, del *Directorium vitae humanae*, versió prèvia al llatí dels relats perses del *Kalila e Dimna* realitzada per Giovanni de Capua (segle xiii). Editada a Saragossa per Paulo Hurus, el 1493. Biblioteca Nacional de Madrid, i-1994. *DiCCA-xv*.

Ferrando Francés, Antoni (1986): «La configuració lingüística del País Valencià després de la conquesta jaumina». En Corriente, Federico *et al.* (eds.): *Las lenguas prevalencianas*. Alacant: Universitat d'Alacant, 81-91.

Ferrando Francés, Antoni (1989): «La formació històrica del valencià». En Ferrando, Antoni (ed.): *Actes del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986), viii. Àrea 7. Història de la Llengua*. València: Institut de Filologia Valenciana, 399-442.

Ferrando Francés, Antoni (2010): «De Xarq al-Andalus a Regne de València. La situació lingüística i sociolingüística de les terres valencianes al segle xiii». En Colón, Germà; Gimeno, Lluís (eds.): *La llengua catalana en temps de Jaume* I. Castelló: Fundació Germà Colón, 97-144.

Ferrando Francés, Antoni (2023): «Els orígens històrics del valencià». *Revista Valenciana de Filologia*, 7, 89-175.

Ferrando Francés, Antoni; Nicolàs Amorós, Miquel (2011): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editorial UOC.

fuertescusa.org. *Diccionario*. <https://fuertescusa.org/0306.php?selcat=210> [consulta: 15.11.2024]

Funes Mendoza, Jorge (1621): *Historia general de aues y animales de Aristoteles Estagerita. Traduzida de latin en romance*. València: Juan Bautista Marçal Impressor.

Galvañ, José A.; Sala, Francisco P. (2002): *Aspe: isla lingüística* Alacant: Diputació d'Alacant.

García de Diego, Vicente (1955): «Contribución al diccionario etimológico e histórico hispánico». *Revista de Filología Española*, 39, 1-4, 105-133.

García Mouton, Pilar (2003): «Los nombres del murciélago en los atlas regionales». *Quaderni di semantica: rivista internazionale di semantica teorica e applicata*, 27, 1-2, 289-300.

García Mouton, Pilar (2006): «Mapas y textos: algunos zoónimos en el ALEANR». En Enguita Utrilla, José Mª (ed.): *Jornadas sobre la variación lingüistica en Aragón a través de los textos*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 319-330.

García Soriano, Justo (1932): *Vocabulario del dialecto murciano: con un estudio preliminar y un apéndice de documentos regionales*. Madrid: C. Bermejo, impresor.

Gargallo Gil, José Enrique (2004): *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*. Madrid: Editorial CSIC.

Gavidia Murcia, Amparo *(2011): Diccionario Munerense*. Albacete: Diputación de Albacete.

Gesner, Johann Matthias (17742): *Scriptores rei rusticae veteres latini*. Leipzig: Sumtibus Caspari Fritsch.

Gimeno, Lluís (1995): «L'adstrat aragonès en un document castellonenc del segle xiv». En Colomina, Jordi (ed.): *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles xiii-xiv)*. Alacant: Universitat d'Alacant, 79-98

Gómez Ortín, Francisco (1991): *Vocabulario del noroeste murciano*. Múrcia: Academia Alfonso x el Sabio.

Guillén, José (1974): *El habla de Orihuela*. Oriola: Caja Rural Central.

Guinot, Enric (1999): *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: Eliseu Climent.

Guinot, Enric (2002): «El repoblament aragonés: colonització i llengües (segles xii-xiii)». *Caplletra*, 32, 85-94.

Guinot, Enric (2022): «El mite de l'indígena primitiu. Història enfront de ficció entorn de la colonització feudal del regne de València en el segle xiii». *Imago Temporis. Medium Aevum*, 16, 489-517.

Gulsoy, Joseph (1989): «La contribució del *Diccionari Etimològic Català* (*DECat*) de Joan Coromines a la història del lèxic romànic». En Kremer, Dieter (ed.): *Actes du xviiie Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*, 4. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 385-392. Reeditat en Gulsoy, Joseph (2001): *Estudis de filologia valenciana: escrits seleccionats*, ed. d'Antoni Ferrando. València: Universitat de València.

Gulsoy, Joseph (2024): *El vocabulario de Enguera y la Canal de Navarrés*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Hernández Carrión, Emiliano (2004): *Palabra de calle. El léxico de Jumilla*. Múrcia: Academia Alfonso x el Sabio.

Herrera, María Teresa; González de Fauve, María Estela (eds.) (1997): *Traducción del «Libro de recetas» de Gilberto*. Madrid: Biblioteca Palacio.

Huerta Tejadas, Félix (1956): *Vocabulario de las obras de Don Juan Manuel*. Madrid: Real Academia Española.

Ibarra, Antonia (1996): *Materiales para el habla de Lorca*. Murcia, Universidad de Murcia.

IECAJA = Instituto de Estadística y Cartografía de Andalucía. *Nomenclátor Geográfico de Andalucía*. <http: //www.ideandalucia.es/nomenclator/buscador.jsp?lang=esp> [consulta: 15.11.2024]

Isaies = Weber, Robert; Gryson, Roger (eds.) (2007): *Biblia sacra vulgata*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaf.

Lacarra, María Jesús (2004): «El *Exemplario contra los engaños y peligros del mundo* y la imprenta zaragozana». *Archivo de Filología Aragonesa*, 59-60, 2, 2003-2020.

Lazar, Moshe *et al.* (1994): *Biblia Romanceada. Ms. Real Academia de la Historia 87. Edition, study and notes*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.

Lemus Rubio, Pedro (1933): *Aportaciones para la formación del vocabulario panocho, o del dialecto de la huerta de Murcia.* Murcia: Imprenta provincial.

LLAct = Men Loyer, Jeannick Le (2002-2009): *Léxico del leonés actual*. León: Centro de Estudios e Investigación «San Isidoro». < https://lla.unileon.es/> [consulta: 15.11.2024]

Llatas, Vicent (1959): *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca*. València: Institució Alfons el Magnànim.

Lommatzsch, Ernestus (ed.) (1903): *Flavius Vegetius Renatus. Digestorum artis mulomedicinae libri*. Leipzig: Bibliotheca Teubneriana. <https://digiliblt.uniupo.it/> [consulta: 15.11.2024]

Malkiel, Yakov (1951a): «Some Names on the Bat in Ibero-Romance». *Hispanic Review*, 19, 3, 238-263.

Malkiel, Yakov (1951b): «Some Names on the Bat in Ibero-Romance». *Hispanic Review*, 19, 4, 323-340.

Mantecón Sáez, Gonzalo (2000-2024): *Villar de Cañas.* Vocabulario. <https://www.villardecanas.es/gonz1/voab.htm> [consulta: 15.11.2024]

Martines Llinares, Joan de Déu (2024): *El lèxic de la natura en les narracions d'Enric Valor*. Berlín: Peter Lang.

Martines, Josep (2000): *El Valencià del segle xix: estudi lingüístic del «Diccionario valenciano» de Josep Pla i Costa*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Martines, Josep (2011): «*Punxar* i família, mossarabismes del català». *Caplletra*, 51, 204-235.

Martines, Josep (2012a): «Història del lèxic i contacte de llengües. El català i l'aragonès al País Valencià a l'edat mitjana: un tast lèxic". En Clavería Nadal, Glòria *et al.* (eds.): *Historia del léxico: perspectivas de investigación*. Madrid / Frankfurt: Iberoamericana / Vervuert Verlag, 127-166.

Martines, Josep (2012b): *El valencià del segle xix: el lèxic. L'aportació del «Diccionario valenciano» de Josep Pla i Costa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Martines, Josep (2022): «Lexical borrowings on the table and in the dictionary: *figatell*, from Italy to Valencia, passing through Mallorca (?)». En Freixa, Judit *et al.* (eds.): *Dictionarization of Catalan neologisms*. New York / Berlin: Series Catalan Studies of Peter Lang International Academic Publishers, 249-292.

Martines, Josep (2024. «History of the Catalan Lexicon». En Loporcaro, Michele (ed.): *Oxford Encyclopedia of Romance Linguistics (part of Oxford Research Encyclopedia of Linguistics* ed. by M. Aronoff). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.465> [consulta: 15.11.2024]

Martínez Sevilla, José (1993): *¡Ira chacha! Segunda parte. El lenguaje de Ayora y su anécdota*. Ayora.

Mateo Palacios, Ana (2014): *Estudio y edición de «Las vidas de los santos religiosos de Egipto» traducidas por Micer Gonzalo García de Santa María*. Tesi doctoral. Universitat de Saragossa.

Mateo Palacios, Ana (2015): *Las vidas de los sanctos religiosos de Egipto traducidas por micer Gonzalo García de Santa María. Estudio y edición*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

Milán, Luis (1561 [1874]): *El cortesano*. Madrid: Aribau.

Miquel i Planas, Ramon (ed.) (1917): *Trotula de Mestre Johan. Speculum. Flos del tresor de beutat. Thesaurus pauperum (Manuscrit de València)*. Barcelona: Miquel-Rius (Recull de Textes Catalans Antichs).

Moliner, Juan Carlos; Vázquez, Ignacio (2012): «La confluencia de aragonés, castellano y catalán en el habla de Fuente la Reina, comarca del Alto Mijares (Castellón)». *Alazet*, 24, 107-140.

Mompó, Francesc (2009): «El llenguatge col·loquial en la meua obra». En Casanova, Emili; Garcia Frasquet, Gabriel: *Els escriptors valencians i la llengua literària*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.

Mora, Ángel; Fedorowick, Larry; Reyes, Joaquín (2024): *El Bienhablao. Repertorio de vocablos (La Manchuela)*. <http://www.elbienhablao.es/diccionario.php> [consulta: 15.11.2024]

Nebot Calpe, Natividad (1994): «Nombres de animales en el habla del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón) artrópodos, gusanos y moluscos; anfibios y reptiles; alimañas y otros mamíferos silvestres». *Archivo de Filología Aragonesa*, 50, 155-197.

Nieto Ballester, Emilio (2010): «Las Udrias: cuestiones metodológicas y prácticas sobre zoonimia en la toponimia a partir de algunos ejemplos de la provincia de Palencia». En Cano González, Ana María (coord.): *Homenaxe al profesor Xosé Lluis García Arias Xosé Lluís García Arias*. Oviedo: Academia de la Llingua Asturiana, 689-700.

NTLLE = Real Academia Española (2001): *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. Madrid: Espasa Calpe. <https://apps.rae.es/ntlle/SrvltGUISalirNtlle> [consulta: 15.11.2024]

NTV = *Nomenclàtor Toponímic Valencià*. Acadèmia Valenciana de la Llengua / Institut Cartogràfic Valencià. <https://geontv.gva.es/?locale=ca> [consulta: 15.11.2024]

OnCat = Coromines, Joan (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*, 8 vols. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. <https://oncat.iec.cat/> [consulta: 15.11.2024]

Oroval Tomàs, Víctor (1986): «Onomàstica de Carcaixent». En Rosselló, Vicenç M.; Casanova, Emili (eds.): *Xé Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica. 1r d'Onomàstica Valenciana (València, 29 i 30, iii, 1985)*. València: Universitat de València, 177-209.

Ortolà, Josep Maria (1970): *El tio del Canadà*. Ed. de Josep Marian de Déu i Josep Sanchis Carbonell, *Sainets de Josep Maria Ortolà*, 1994, 85-164.

Ortuño Palao, Miguel; Ortín Marco, Carmen (1999): *Diccionario del habla de Yecla*. Iecla: Ayuntamiento de Yecla.

PALDC = Veny, Joan (2007-2023): *Petit Atles Lingüístic del domini català*, 9 vols. Barcelona, Publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans. <https://aldc.espais.iec.cat/mapes/volum-i/petit-atles-linguistic-del-domini-catala/> [consulta: 15.11.2024]

Pensado Figueiras, Jesús (2012): *El códice Zabálburu de medicina medieval: edición crítica y estudio de fuentes*. Tesi doctoral. Universidade da Coruña.

Pensado, José Luis 81961-1962): «Aportaciones lexicográficas al *Exemplario contra los engaños y peligros del mundo*». *Archivo de Filología Aragonesa*, 12-13, 265-69

Pépin, Roger (ed.) (1950): *Quintus Serenus (Serenus Sammonicus). Liber medicinalis*. Paris: Presses universitaires de France

Pérez de Valdivia, Diego (1585): *Aviso de gente recogida*. Barcelona: Jerónimo Genovés.

Pineda Galindo, Dora María (2018): *Quintus serenus sammonicus. Introducción, traducción, estudio y notas del «Liber medicinalis»*. Tesi doctoral. Facultad de Filosofía y Letras, UNAM.

Pla Mompó, Vicent (1930): ¿A miches? *Ni en la dona*. València: Nostra Novela.

Ponsoda, Joan (1996): *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el* Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina *(1269-1295)*. Alcoi: Editorial Marfil.

Quijano Resta, Emilio (2003): *Lexicario paleteño*. Villapalacios.

RATRM = González Blanco, Antonino; García García, Inmaculada (1998): *Repertorio alfabético de la toponimia de la región de Murcia*. Múrcia: Editum.

Real Academia Española (1726-1739): *Diccionario de autoridades*. Madrid. <https://apps2.rae.es/DA.html> [consulta: 15.11.2024]

Recasens, Daniel (1991): *Fonètica descriptiva del català: assaig de caracterització de la pronúncia del vocalisme i consonantisme del català al segle xx*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Recasens, Daniel (2017): *Fonètica històrica del català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Recetario de Gilberto, còpia de 1471, probable adaptació del *Thesaurum pauperum*, de Petrus Hispanus. Manuscrit de la Biblioteca de Palacio de Madrid, mss. II3063. *DiCCA-XV*.

REW = Diez, Friedrich (1887): *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*. Bonn: Bei Adolph Marcus.

Rocha Pereira, M. Helena da (ed.): *Obras médicas de Pedro Hispano*. Coimbra: Acta Universitatis Conimbrigensis.

Rubio Vela, Agustín (1985): *Epistolari de la València medieval*, I. València: Institut de Filologia Valenciana.

Rubio Vela, Agustín (1998): *Epistolari de la València medieval*, II. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Rubio, Agustín; Rodrigo, Mateu (1997): *Antroponímia valenciana del segle XIV. Nòmines de la ciutat de València (1368-1369 i 1373)*. València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Ruíz Marín, Diego (2007): *Vocabulario de las hablas murcianas. El español hablado en Murcia*. Murcia: Diego Marín Librero Editor.

Sanchis Guarner, Manuel (1956a): «Els parlars romànics anteriors a la Reconquista de València i Mallorca». En Badia, Antoni *et al*. (eds.): *VII Congrès International de Linguistique Romane, 1953. Actes et Mémoires*, 2. Barcelona: Abadía de San Cugat del Vallès, 447- 482; reproduït en Sanchis Guarner, Manuel (1961).

Sanchis Guarner, Manuel (1956b): «Los nombres del murciélago en el dominio catalán». *Revista de Filología Española*, 40, 91-125.

Sanchis Guarner, Manuel (1960a): «El mozárabe peninsular». En *Enciclopedia lingüística hispánica*, 1. Madrid: CSIC, 293-342.

Sanchis Guarner, Manuel (1960b): *La llengua dels valencians*. [s.n.]

Sanchis Guarner, Manuel (1961): *Els parlars romànics anteriors a la Reconquista de València i Mallorca*. València: Institució Alfons el Magnànim.

Sanchis Guarner, Manuel (1967): *La llengua dels valencians*. València: Lavínia.

Sanchis Guarner, Manuel (1978): *La llengua dels valencians*. València: Eliseu Climent.

Sanchis Guarner, Manuel (1980): *Aproximació a la història de la llengua catalana*. Barcelona: Salvat.

Santonja, Josep Lluís; Cabanes, Vicent (2021): *Llibre de la cort del justícia Pere Penedés (Alcoi, 1320)*. Alcoi: Arxiu Municipal d'Alcoi.

Segura, Carles (2003): *Una cruïlla lingüística. Caracterització del parlar del Baix Vinalopó*. Alacant: Universitat d'Alacant.

Sempere Martinez, Juan Antonio (1995): *Geografía lingüística del murciano con relación al substrato catalán*. Múrcia: Academia Alfonso X el Sabio.

Serna, José S (2006): *Cómo habla La Mancha: diccionario manchego*. Albacete: Grupo Altabán, D.L.

Serrano Botella, Ángel (1986): *El Diccionario Icue. Habla popular de Cartagena*. Múrcia: Mediterráneo.

Silvestre, Aureli (ed.) (2008): *El llibre d cort del Justícia de València (1280-1298)*. València: Universitat de València.

Soler Molina, Abel (2022): «El nom de Moraira». En Acadèmia Valenciana de la Llengua, *Actes de la xiv Jornada d'Onomàstica de l'AVL / 48é Col·loqui de la Societat d'Onomàstica Talassonímia i didàctica de l'onomàstica. Alacant 2021*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 189-201.

Soler, José M. (2003): *Diccionario villenero*. Alacant: Diputació d'Alacant.

Talavera, Fray Hernando de (1487): *Católica impugnación*. Ed. de Francisco Martín Hernández. Barcelona: Juan Flors, Editor, 1961.

Thesoc = Thesaurus occitan (Thesoc). Base de données lingüístiques. Universitat de Niça. <http://thesaurus.unice.fr/> [consulta: 15.11.2024]

TLHA = Alvar Ezquerra, Manuel (2000): *Tesoro léxico de las hablas andaluzas*. Madrid: Arco Libros.

TLV = Guardiola, Maria Isabel. *Tresor lexicogràfic valencià (1543–1915)*. Alacant: Universitat d'Alacant (en elaboració).

Toledo, Abraham de (1250): *Moamín. Libro de los animales que cazan*. Ed. d'Óscar Perez. Madrid: Universidad Complutense, 2003.

Tormo Colomina, Josep (1999): «L'Atles lingüístic del valencià meridional i alacantí (ALVA)». *Caplletra*. 26, 153-70.

Torró Abad, Josep (ed.) (2009): *Llibre de la cort del Justícia de Cocentaina (1269-1290)*. València: Universitat de València.

TValMerid = Carbonell i Cortés, Ovidi; Tormo i Colomina, Josep; Colomina i Castanyer, Jordi (2011): *Tresor del valencià meridional: diccionari temàtic i fraseològic*. Alacant: Diputació d'Alacant.

Veny, Joan (1991): «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals». En Veny, Joan: *Mots d'ahir i mots d'avui*. Barcelona: Empúries, 97-114.

Veny, Joan (2002): «Sobre el valencià *gemecar* 'gemegar'». *Caplletra*, 32, 143-156.

Vida de los sanctos religiosos de Egipto, traducció de Gonzalo García de Santa María de la *Historia monachorum*, atribuïda a Rufino de Aquileia (segle iv), impresa a Saragossa per Juan Hurus, ca. 1488. Incunable de la Hispanic Society of America, Nova York, editat conjuntament amb la traducció del *Vita Patris*, de sant Jeroni. *DiCCA*-xv.

Vidaller Tricas, Rafael (1989): *Dizionario sobre espezies animals y bexetals en o bocabulario altoaragonés*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.

Yeves Descalzo, Feliciano A. (2008[2]): *Diccionario del lenguaje histórico y del habla popular y vulgar de la comarca Requena-Utiel*. Requena: Centro de Estudios Requenenses.

revista de l'academia aragonesa de la lengua 2025 / vol. 1 / 111-132
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.1 • CC BY-NC-ND 4.0

Aspectos de la sintaxis del chistabino

Brian Mott
Universidad de Barcelona / Academia Aragonesa de la Lengua. mott@ateneu.ub.edu
https://orcid.org/0009-0006-3940-2914

Resumen

Lo present articlo estudia cualques aspectos d'a sintaxi d'o chistabín, l'aragonés que se parla en a val de Chistau, Uesca. Si i ha habiu relativament pocos estudios que han indagau esta faceta d'a gramatica chistabina y de l'aragonés en cheneral, ixo se debe a l'influxo nivelador d'o castellano, que ha tendiu a obliterar muitas d'as estructuras distintivas d'as parlas de menor prestichio, como ye lo caso de l'aragonés, u bien perque s'ha pasau per alto construccions con solo una minima diferencia respecto d'as castellanas. Los patrons dialectals aquí investigaus s'han dividiu en dos bloques: (I) los que conciernen a la frase verbal (la sección mas extensa); (II) los que son mas relacionaus con atras categorías gramaticals, como pueden estar l'adverbio u pronombre, l'exclamativo, la conchunción y la preposición.

Parolas clau: aragonés chistabín, sintaxi dialectal, la frase verbal, concordancia d'o participio pasau, imperativo, condicions, subchuntivo.

Resum

El present article estudia alguns aspectes de la sintaxi del *chistabín*, l'aragonès que es parla a la vall de Gistau, Osca. Si hi ha hagut pocs estudis que han indagat aquesta faceta de la gramàtica *chistabina* i de l'aragonès en general, això és per l'influx anivellador del castellà, que ha tendit a obliterar moltes de les estructures distintives dels parlars de menys prestigi, com és el cas de l'aragonès, o bé perquè s'han obviat construccions amb una mínima diferència respecte de les castellanes. Els patrons dialectals aquí investigats s'ha dividit en dos blocs: (I) els que concerneixen la frase verbal (la secció més extensa); (II) els que estan més relacionats amb altres categories gramaticals, com poden ser l'adverbi o el pronom, l'exclamatiu, la conjunció i la preposició.

Mots clau: aragonès *chistabín*, sintaxi dialectal, frase verbal, concordança del participi passat, imperatiu, condicions, subjuntiu.

Abstract

This article studies several aspects of the syntax of *Chistabín*, the Aragonese spoken in the valley of Gistau, Huesca. If there have been relatively few studies on this facet of *Chistabín* grammar and Aragonese in general, this is due to the levelling influence of Castilian, which has tended to

obliterate many of the distinctive structures of less prestigious speech varieties, such as Aragonese, or the fact that constructions with only a minimal difference with respect to Castilian have been overlooked. The dialectal patterns investigated here have been divided into two blocks: (I) those concerning the verb phrase (the most extensive section); (II) those more closely related to other grammatical categories, such as the adverb or pronoun, the exclamation, conjunction and preposition.

Keywords: Chistabino Aragonese, dialectal syntax, verb phrase, past participle agreement, imperative, conditions, subjunctive.

1. Introducción

Desde Kuhn 1960 ha habido pocos estudios que muestren un interés más que tangencial por la sintaxis del aragonés. Son importantes excepciones Saura 2001, 2003 y 2009-2010, además de Lozano y Saludas 2005. Arnal 1998 también facilita información sobre la sintaxis de las modalidades de la Baja Ribagorza Occidental, en el capítulo que la autora dedica a cuestiones morfosintácticas (*III. Nivel Gramatical*), mientras que, para las variedades catalanas de La Litera, disponemos de las investigaciones de Giralt (1998). Cabe agregar, además, que Fernando Romanos me ha facilitado ejemplos de varios de los fenómenos que aquí detallamos.

En cuanto al trabajo sobre el aragonés normativo, promovido por las distintas asociaciones que se ocupan de la lengua aragonesa, debemos citar la gramática de Nagore (1989) y la mucho más completa *Gramatica basica de l'aragonés* (GBA) (2021), coordinada por Juan Pablo Martínez, Santiago J. Paricio y Francho Rodés. Ambas obras incluyen datos de tipo sintáctico.

Naturalmente, los rasgos sintácticos del aragonés que más llaman la atención de los lingüistas se caracterizan por distinguirse de los patrones típicos del castellano. Desde que el aragonés se va subordinando al castellano —proceso que no es reciente, sino que ha durado varios siglos—, seguramente se han perdido muchas construcciones que se habrían mantenido sin tal circunstancia. De ahí que Mendívil (2002: 6-7), al comentar un texto escrito en aragonés por Francho Nagore, señala la ausencia de estructuras sintácticas propias del aragonés y llama la atención sobre su paralelismo con el castellano ("Su *innere Sprachform* es la del español, no la que puedan tener las lenguas aragonesas del norte.").[1]

Es esto último lo que intentamos suplir en el presente artículo, o sea, la carencia de atención dispensada a la sintaxis de las hablas aragonesas sobrevivientes en el norte de Aragón, concretamente la de Gistaín (Huesca), en que es todavía posible oír expresiones cuya composición, en numerosos casos, diverge de la castellana, que la va supliendo.

La sintaxis trata la manera en que los distintos elementos de una oración o frase están dispuestos con relación a los otros. Los cuatro principales tipos de elementos son las categorías gramaticales que

1. *Innere Sprachform* 'forma interna'; término usado por el filósofo alemán Wilhelm von Humboldt (1767-1835). Sostiene que, aunque existe una forma general compartida por todas las lenguas, cada idioma tiene unos principios estructurales distintos.

llamamos sustantivo, adjetivo, verbo y adverbio (que pueden ser el núcleo o *head* de frases sustantivas, adjetivales, verbales y adverbiales).[2] Una oración prototípica contiene un verbo como pivote, y el verbo es el mínimo predicado que coocurre con un sujeto. Si el predicado contiene otros elementos, es el verbo el que, más que cualquier otra unidad, influye en el número y tipo de esos elementos. Por ejemplo, en la oración castellana *Puso la mano en el bolsillo*, vemos que el verbo *poner* requiere tanto un objeto como un adverbio o frase adverbial (No son aceptables ni **Puso la mano* ni **Puso en el bolsillo*). Y es en la expresión de estos componentes donde puede surgir la variación más notable entre distintas modalidades lingüísticas, incluso las relacionadas genealógicamente entre sí, como es el caso del aragonés y el castellano.

La sintaxis chistabina que hemos estudiado en este artículo se divide en los siguientes apartados:

2. Las estructuras sintácticas verbales del chistabino que se diferencian del castellano
   2.1. Uso impersonal de verbos inacusativos
   2.2. *Gosar*
   2.3. *(No) cal que* (obligación); *cal que (no)* (suposición)
   2.4. *Ser nacido de*, *ser casado en*, *casar-se ta* y otras expresiones verbales con preposición
   2.5. *Te* ético
   2.6. *No* expletivo
   2.7. Concordancia del participio pasado
   2.8. El imperativo de los verbos pronominales y el uso del imperfecto de subjuntivo como imperativo
   2.9. Ausencia de *si* en las condiciones
   2.10. Los clíticos *en* e *i* (adverbios pronominales)

3. Estructuras con otras categorías gramaticales
   3.1. *A-saber*, *a-saber-lo*, *a saber-lo cuán*, *quí (el) sabe*
   3.2. *Cosa*, *dengún*, *guaire*, *nunca*: uso y posición sintáctica
   3.3. *Qué* y *ta qué* exclamativos
   3.4. *Manera de (que)* (finalidad)
   3.5. Omisión de la preposición *de*

2. Las estructuras sintácticas verbales del chistabino que se diferencian del castellano

Habiendo comprobado que el verbo constituye el elemento más importante de la oración, estamos en una situación adecuada para considerar varias construcciones predicativas en chistabino cuya composición se diferencia de la del castellano, para comentar a continuación algunos fenómenos diferenciadores de otras partes de la oración.

2. Advertimos que en la gramática generativa la expresión *frase verbal* incluye todo el predicado de una oración, mientras que nosotros aquí hemos decidido estudiar aparte varios de los elementos más periféricos de esta unidad gramatical.

2.1. Uso impersonal de verbos inacusativos

Con frecuencia, los verbos inacusativos (cuyo sujeto juega el papel de paciente, y no de agente) se emplean en función impersonal en chistabino (y en el aragonés en general), o sea, sin flexión plural de tercera persona, pese a tener sujeto plural. Este grupo incluye los verbos de tipo existencial, tales como *quedar*, *vivir*, *faltar*, y la expresión *(en) i hai* 'hay', que suele ser invariable también en las frases equivalentes de las variedades estandarizadas de las otras lenguas peninsulares (castellano *hay*, catalán *hi ha*, portugués *há*), aunque no necesariamente en todas las otras lenguas románicas (cf. el francés *il y a*, aplicable a singular y a plural, frente al italiano *c'è,* singular, *ci sono*, plural).[3]

2.1.1. Ejemplos del chistabino con *quedar*, *vivir*, *faltar* y *(en) i hai*:

No'n queda soque dos.
Solo quedan dos.
Vive gatos aquí.
Viven gatos aquí.
Chabalins per astí no'n falta.
Jabalíes por aquí no faltan.
Caragols per aquí en i hai muchos.
Caracoles por aquí hay muchos.

2.1.2. Con otros verbos, que pueden describir cambio de estado, podemos proporcionar los ejemplos siguientes:

Naix flors per tot.
Brotan flores en todas partes.
Moriciegos en sale muchos.
Murciélagos salen muchos.
Tampoco ha pasau días (irónico).
Ya hace tiempo desde que pasó aquello.
Ta la siega puyaba peons de per abaixo.
Para la siega subían jornaleros de la Tierra Baja.
Te veniba a la memoria mil cosas de tota la vida.
Te venían a la memoria mil cosas de toda la vida.

3. Cf. la situación en occitano: "...*pica tres oras* 'three o'clock strikes', *existís quelques adjectius irregulars* 'there are several irregular adjectives'... *es de causas que vos disètz que non lei diriatz ais autres* ' there are things you say to yourself you wouldn't say to other people' ... *se ditz de causas falsas* 'untrue things are said' "(Wheeler 1988, 269-270).

Este aspecto gramatical del chistabino merecería un estudio más profundo. Ofrece unas ideas para una tipología más completa José Antonio Saura en sus apuntes sobre el benasqués (p. ej. 2009-2010, 80-81). Basta decir de momento que la construcción típica tiene el verbo delante del sujeto e incluye la forma pronominal *en.* Existen también ejemplos con verbos pronominales:

Si t'apuraba un campo, se miraba jornaleros.
Si te agobiaba (el trabajo en) un campo, buscabas jornaleros.

Para más detalles, véanse GBA, §2.4.2 y §16.7.1.3; Lyons 1999, 88-89.

2.1.3. Téngase en cuenta que la construcción que acabamos de ilustrar nada tiene que ver con la expresión impersonal *diz que* 'se dice que, dicen que, se piensa que, parece que, por lo visto', reducción de *se diz que*, de la que hay varios ejemplos en Villa Bruned 2007, como los siguientes:

Diz que es curas yeran es amos de tot.
Por lo visto, los curas eran los amos de todo.
Diz que heban dejau yeuguas per alto, d'agüerro, que no las heban puistas replegar.
Se piensa que habían dejado yeguas arriba, en otoño, que no habían podido recoger.

La expresión *diz que* (benasqués *diu que*) tiene un significado parecido al de *se conoix que* (GBA, §16.2.7e):

Se conoix que viviba per astí un pastor.
Parece que vivía por ahí un pastor.

2.2. Gosar

Cabe mencionar el verbo *gosar* por el hecho de que, junto a su función principal, que es la expresión de suposición (castellano *deber de* o el futuro), parece que se emplea también sin valor semántico[4] —como el *no* expletivo (2.6)— seguramente por su debilitamiento o un blanqueo de significación en determinados contextos. Pese a esta interpretación, a veces se dejan entrever matices que apuntan hacia el castellano *soler*, o incluso *atreverse* o quizá, a veces, *apetecer*, *querer* y *gozar*. Considérense los siguientes ejemplos y la posible ambigüedad o vaguedad de su significado:

Gosan fer la hierba.
Están recogiendo (Deben de estar recogiendo) la hierba.

4. Véase acerca de este punto especialmente Martínez Ruiz (2008: 109): "v[erbo] de escasa sustancia semántica y que cumple de ordinario funciones de acompañamiento del verbo principal, matizándolo".

El programa el va gosar apatrusquear belún d'es caporals del campamento.
El programa lo arregló (lo debió de arreglar) alguno de los caporales del campamento.
Uellas en gosa tener muchas.
Debe de tener muchas ovejas. (Tiene muchas ovejas.)
Una vez le van gosar preguntar que si i heba uerfanos aquí en el lugar.
Una vez le preguntaron que si había huérfanos aquí en el pueblo.
Febrer(e), siete caras gosa fer(e).
Febrero, siete caras suele hacer. (Traducción literal.)
(En febrero el tiempo suele ser imprevisible.)
Aguarda qué mapas gosas manejar tu!
¡Dios sabe qué mapas sueles emplear tú!
He gosau beber un vaso d'augua.
He bebido un vaso de agua. (Me ha apetecido beber... [?] Me he atrevido a beber... [?])
Esta maladía no se gosa pasar.
Esta enfermedad no desaparece. (Esta enfermedad no quiere desaparecer.)

2.3. *(No) cal que* (obligación); *cal que (no)* (suposición)

2.3.1. El verbo *caler* se usa, por un lado, como sinónimo de *fer falta* 'ser necesario' (modalidad deóntica, o sea, que expresa obligación o permiso), a veces acompañado de *minister / menister*:

Las mullers cal que vayan ta la escuela.
Las mujeres deben ir a la escuela.
Cal que i tornes cuan puedas.
Tienes que volver allá cuando puedas.
No cal que viengas / No te cal venir / No fa falta que viengas.
No hace falta que vengas.
No te cal dir guaire lejos ta uscar-lo.
No hace falta que vayas muy lejos para buscarlo.
Cal minister trator ta carrear tanta lenya.
Hace falta un tractor para acarrear tanta leña.
Ixo no cal fer-lo.
No debes hacer eso. (No está bien hacer eso.)
No hace falta hacer eso.

2.3.2. El verbo *caler* también se emplea para expresar una suposición (modalidad epistémica), como lo puede hacer también *gosar* (2.2). Incluida en esta categoría va la expresión de una conclusión lógica, o incluso de incredulidad:

Cal que siaz pasaus de cabeza!
¡Estáis locos! (¡Tenéis que estar locos!)
Cal que en sías farto.
Debes de estar harto.
Cal que veigas de qué son es faixos, sargento; no es levo mica tapaus!
Ya ves de qué son los fajos, sargento; ¡no los llevo tapados!
Cal que se haya trastucau.
Debe de estar loco.
El cabo me va chetar el alto; cal que hese ixolomau las mías galochas!
El cabo me dio el alto; ¡debió de oler mis huellas!
Han charrau mucho rato; cal que tenesen muchas cosas ta contar-se.
Han hablado mucho rato; debían de tener muchas cosas que contarse.
Cal que en ixa casa tenesen la negra.
Debían de tener muy mala suerte en esa casa.
Cal que no sía per ixo.
No creo que sea por eso.
Cal que en abril no nieve.
No tendría que nevar en abril.
Si no teneses cosa, cal que no te dasen pastillas.
Si no estabas enfermo, no te iban a dar pastillas. (... es lógico que no te diesen pastillas.)
A'l seguro que teneban bela fuent en la montanya; cal que no baixasen a brebar las vacas a Chinachinés.
Seguro que tenían alguna fuente en la montaña; no bajarían a abrevar las vacas a Chinachinés.
He perdido las endicions; cal que no se las meta naide.
He perdido las inyecciones, pero no es probable que nadie más las use.
Cal que en meses no comeses.
Cualquiera diría que no has comido en meses.
Cal que no tengaz barra de plegar a estas horas!
¡No vais a tener la caradura de dejar el trabajo a estas horas!
No me digas que tamién en latín paternosteyas! Cal que no!
¡No me digas que también hablas en latín! ¡No puede ser!
Cal que en este mundo no i haiga naide con pior suerte que yo!
¡No puede haber otro en este mundo con peor suerte que yo!
Cal que tos ne haigaz fartau de dar-le a la matraca!
¡Ya estaréis cansados de hablar ya!

2.3.3. Proverbios con *caler*

Por su naturaleza consejera o de advertencia, los proverbios son un contexto propicio para el verbo *caler*. He aquí varios ejemplos:

Fez bien y no fayaz mal, que atro sarmón no tos cal.

Haz bien y no mires a quién. (Literalmente: Haced bien y no miréis a quién.)

Si no puyas guaire, no te caldrá baixar pas tanto.

Si no subes muy arriba, no tendrás que bajar tanto.

(Cf. GBA, 268: *Quanto más alto puyes, mas gran será la tarrastada*.)

(Un aviso a los ambiciosos sobre el peligro de tanta ambición)

Cal que sías repantingau si no comes ni recau.

Debes de pasar el tiempo echado, sin hacer nada, si ni puedes permitirte el lujo de comer *recau*.

(*recau* = potaje de verduras, patatas y chorizo)

2.4. *Ser nacido de*, *ser casado en*, *casar-se ta* y otras expresiones verbales con preposición

2.4.1. Para referirse al hogar familiar de nacimiento y al hogar matrimonial se emplean las expresiones *ser nacido de*, *ser casado en* o *casar-se ta*, respectivamente, en frases del siguiente tipo:

Soi nacida de casa Plana, pero m'he casau ta casa Saila.

Nací en casa Plana (Soy hija de casa Plana), pero me casé con un hombre de casa Saila.

Yera nacido de casa Lucia, y yera casau en casa Sastrecastro.

Había nacido en casa Lucia, y se había casado con una mujer de casa Sastrecastro.

2.4.2. Existen también otras locuciones verbales que rigen una preposición que puede no coincidir con la del castellano. Tal es el caso de *llamar en*, *(a)llegar en*, *tardar a*, *sospechar en*:[5]

Van tardar a venir a comer.

Tardaron en venir a comer.

Como no'l va fer él, van sospechar en l'atro.

Como no lo hizo él, sospecharon del otro.

2.4.3. Asimismo, se dan casos de verbos con preposición en chistabino y sin preposición en castellano, y viceversa, p. ej. *fer goi de*, *tocar de*, *ir / venir bien de*; *tropezar*. Ejemplos de uso:

Con el goi que le feba de dir ta la escuela, la i van sacar.

Con lo que le gustaba ir a la escuela, la quitaron de allí.

L'he tropezau per la plaza.

He tropezado con él por la plaza.

5. La vacilación sobre todo en el uso de las preposiciones locativas *en* y *a* recuerda el caso del catalán, lengua en que *a* se corresponde con algunos usos de *en* en castellano, situación que provoca incertidumbre respecto del uso de cada una de estas formas. Compárense el catalán *estan al calaix* y el castellano *están en el cajón*.

2.5. *Te* ético

Otro aspecto de la frase verbal chistabina que llama la atención es la frecuente inclusión de un pronombre ético, *te*, como complemento indirecto:

Te tiengo 77 anyos.
Tengo 77 años.
Te yera de casa Campolé.
Era de casa Campolé.
Te yera una noche como esta.
Era una noche como esta.
Mientras te yeren sentindo ixes cuentos tant majos, el sol se diba ponendo.
Mientras estábamos escuchando esos cuentos tan majos, el sol se iba poniendo.
Antes leyebe mucho. Aora no te veré una novela.
Antes leía mucho. Ahora no miro una novela.
Entro y te trobo a la mai acorporadeta en la cadiera.
Entro y encuentro a la madre acurrucada en el banco.
En estas, te siento —Pasa, pasa!
En esto, oigo —¡Pasa, pasa!

Queda claro, a partir de los ejemplos aducidos, que el uso de *te* en estos casos no implica ninguna referencia directa personal. Es posible que se agregue un matiz de énfasis o insistencia al enunciado, o quizá tenga un valor simplemente expletivo. Sin embargo, parece que este pronombre sí matiza la frase, por lo menos en algunos contextos, en el sentido de que parece invitar al interlocutor o lector a sentirse partícipe de los hechos que se están contando y a simpatizar con el hablante emisor. (Para un análisis alternativo, véase Smith 2001.)

2.6. *No* expletivo

Otro rasgo de la sintaxis verbal que es más visible en chistabino que en castellano es la inserción del adverbio negativo *no* en función expletiva. Carece de valor negativo —al contrario, más bien afirma de modo irónico y confiere énfasis o expresividad al enunciado;[6] de ahí, su frecuente uso con *menudo*. Considérense los siguientes ejemplos:

Ixa lenya ye más dura que no paix.
Esa leña es más dura de lo que parece.

6. Otro tipo de expletivas son las exclamaciones (*¡huy!*, *¡uf!*, *¡so!*, *¡eh!*), cuya función describe bien la gramática de Alcina/Blecua (1983: 824): "Las expletivas actúan esencialmente como apoyaturas incidentales con las que se trata de reforzar la expresión. Son simples descargas psicológicas del hablante".

Menudas cascajadas no son resonando aquí!
¡Menudas carcajadas se oyen aquí!
Menudo prau no n'i hai!
¡Menudo campo hay allí!
Menudo nevacil no i hai!
¡Menuda nevada ha caído!
Menudo debat no i heba per aquí aquela tarde!
¡Menudo ajetreo había por aquí aquella tarde!
Menudo solimán no se le va meter al cabo!
¡Menuda rabia cogió el cabo!
La guerra, menuda sapia no ha deixau!
¡Qué mal sabor ha dejado la guerra!
No sé si no te fese bel cuento d'el molín.
Igual podría contarte alguna historia del molino.

Para más detalles sobre el uso expletivo de *no* en aragonés, véase GBA, §13.6.3.2.

2.7. Concordancia del participio pasado

En la formación de los tiempos compuestos del verbo en las lenguas románicas, se echa mano de los derivados de dos auxiliares latinos ESSE y HABĒRE, a veces en distribución complementaria, a veces en alternancia según determinadas restricciones gramaticales o semánticas. Andando el tiempo, se generaliza HABĒRE en español y en catalán (con algunas excepciones regionales en el caso de este).

Por otra parte, en la diacronía de las lenguas románicas es bien conocida la concordancia del participio pasado, en ciertos entornos sintácticos, bien con el sujeto, bien con el objeto de la frase. En determinadas lenguas, por ejemplo el francés, el occitano y el italiano, los verbos intransitivos que describen cambio de estado o de ubicación se conjugan con ESSE y exhiben concordancia de participio pasado y sujeto:

Francés: *Les femmes sont arrivées. (femenino plural)*
Las mujeres han llegado.
Occitano: *Quand a agut ausit aquò, es sortida de l'ostal. (femenino singular)* (Wheeler 1988: 265)
Cuando ha oído eso, ha salido de la casa.
Italiano: *Siamo arrivati a Bologna alle otto. (masculino plural)*
Hemos llegado a Bolonia a las ocho.

La concordancia del participio en la voz pasiva es general en las lenguas románicas (español: *la casa está bien hecha*; *los datos han sido destruidos*, etc.).

En cuanto al caso de los verbos transitivos, algunas variedades románicas han conservado la concordancia del participio pasado con el objeto directo, incluso cuando este es sustantivo y se pospone al verbo. Este fenómeno se ha registrado en tiempos modernos en el habla de Bielsa:[7]

¿Te yes minchatas las sopas? (Mott 1993: 129)
¿Te has comido la sopa?

En cambio, en el catalán de Barcelona, en el occitano y en el aragonés en general, la concordancia se ha conservado solo de manera residual en conjunción con los pronombres acusativos, sobre todo los femeninos, que se colocan delante del verbo auxiliar:

Catalán: *Aquelles revistes ja les he llegides*. (Ledgeway 2012: 348).
Aquellas revistas ya las he leído.
Occitano: *L'ai pas poguda trobar*. (Wheeler 1988: 271)
No la he podido encontrar.
Aragonés: *Ya nos la han chugada*. (GBA, 318)
Ya nos la han jugado.

Sin embargo, incluso este tipo de concordancia, con objeto femenino antepuesto, está en pleno retroceso, aunque hemos podido recoger algún ejemplo en Gistaín y en Señes:

La escuela d'Arro la han cerrada y aora es críos van ta l'Aínsa. (Gistaín)
La escuela de Arro la han cerrado y ahora los críos van a Aínsa.
—Obro las galletas? —Ta ixo las he traitas. (Gistaín)
—¿Abro las galletas? —Las he traído para eso.
Las coles las han comidas las vacas. (Señes)
Las coles (se) las han comido las vacas.

Aunque la conjugación con *ser / estar* es normal en el belsetán con verbos que expresan cambio de estado o de ubicación (Lozano/Saludas 2005: 80, 101-102), y también en el cheso, o sea, el aragonés de Hecho,[8] únicamente en un caso en Gistaín hemos percibido este fenómeno, con concordancia entre el participio y sujeto femenino: *astí no yere venida nunca* 'no había estado nunca ahí'. En Blas/Romanos (2008: 262) se registra un ejemplo similar: *son benidas de Franzia*; *ya fa días que no i soi estau*.

Para más ejemplos de verbos intransitivos en tiempos compuestos en las lenguas románicas, véase Bentley 2016.

7. Para un ejemplo del dialecto italiano de Cori, véase Ledgeway (2012: 327).

8. Ejemplos: *Ella ye nata en Ansó*; *El yera baxáu de Carapillas*; *Cuando tú sigas dentrada, dentraré yo*; *Vusotros serez ius ta la Fuen de los Moros* (Lera 2004: 304-306).

2.8. El imperativo de los verbos pronominales y el uso del imperfecto de subjuntivo como imperativo

2.8.1. El imperativo de los verbos pronominales

En lo que concierne al imperativo, llama la atención el hecho de que los verbos reflexivos o pronominales en Gistaín colocan usualmente delante del verbo, no detrás, el pronombre que revierte al sujeto. Compárense:

Se chete vino! / Se deche vino![9]
¡Échese vino!
Se'n chete! / Se'n deche! / Chete-se-ne! / Deche-se-ne![10]
¡Échese! (= ¡Échese vino!)

Al estar una vez con un amigo en la pista que une Gistaín con Serveto, una vaquera que conducía sus animales al campo y que venía de frente nos avisó de este modo: *¡Se pasen ta alto ustés!* '¡Apártense ustedes!'

Semejante ejemplo nos facilitan Bueno/Sanz (2021: 83-84): *Quan saque el pan, se mire tot ixas pequetas oscuras* 'Cuando saque el pan, fíjese en esas pecas oscuras' (traducción de B. Mott). Según los autores, se trata de un "imperativo de cortesía", que se emplea al dirigirse a personas mayores o a extranjeros.

Tampoco es infrecuente en chistabino encontrar delante del verbo, en expresiones imperativas de tipo cortés, pronombres no reflexivos:

Me faya una miqueta de explicativa.
Explíqueme un poco, por favor.

2.8.2. El uso del imperfecto de subjuntivo como imperativo

Otro aspecto del imperativo digno de mención es el uso del imperfecto de subjuntivo en la emisión de órdenes negativas. Este empleo no se limita al chistabino, sino que también se encuentra en otras modalidades aragonesas. Bueno y Sanz (2021: 83) citan el ejemplo *No t'ocurrise de fer-lo*, que recogieron en Fonz, y otro, *No te'n ises*, que Saroïhandy apuntó en Bielsa (Latas 2005: 290).

Este último ejemplo, así como los imperativos *No caiguesses! No ploresses!*, que Bueno y Sanz (2021: 83) indican que Saroïhandy recogió en Estaon (Pallars), ilustra el uso del imperfecto de subjuntivo con el verbo principal de la oración. Si bien esta forma sería más extendida en el chistabino de antes, parece que hoy la estructura se limita más a una utilización en varias frases hechas: *no dises a...*; *no se te ocurrise...*; *cal que no teneses barra de...*:

9. Se recogieron estas dos formas. Hoy en día, se emplea más la segunda por influjo del castellano *echar*.

10. Estas últimas formas con los pronombres pospuestos se deben quizá a influjo del castellano.

No dises a acoladear-lo con nadie!
¡No vayas a delatarlo a nadie!
No dísez a bochar-tos d'aquí!
¡No os atreváis a moveros de aquí!
No se te ocurrise contar esta nueva, que me meterías en un compromís!
¡No se te ocurra contar esta nueva, que me meterías en un compromiso!
Cal que no teneses barra de plegar ahora!
¡No irás a dejar el trabajo ahora!

También aparece a menudo el imperfecto de subjuntivo en oraciones subordinadas de tipo final que expresan una advertencia:

Cuan se mete en el furno, cal estar-ie a'l tanto, no se dise a cremar.
Cuando se mete en el horno, hay que estar al tanto para evitar que se queme.
Ampra-les bestias bien ferradas, no disen a tombar per las callagüeras de La Inclusa.
Alquílales animales bien herrados, no vaya a ser que caigan por los barrancos de la Enclusa.

Es de notar también el hecho de que el imperfecto de subjuntivo se emplea en Gistaín para concertar unos planes provisionales, en contextos gramaticales que engendran el uso del presente de indicativo en castellano:

Qué te'n paix si te gritase manyana?
¿Qué te parece si te llamo mañana?

2.9. Ausencia de *si* en las condiciones

En las grabaciones que hemos hecho en Gistaín a lo largo de los años, hemos podido recoger algún caso de la ausencia de la conjunción *si* en la prótasis de las condiciones formuladas con el pretérito pluscuamperfecto:

Hese vivido güelo Petris... él en sabeba de cuentos, ya.
Si hubiese vivido el abuelo Petris... él sabía muchos cuentos.
En hese feto caso de aquela moceta, otro gallo me habría cantau.
Si hubiese hecho caso de aquella chica, otra habría sido mi suerte.

Dada su infrecuencia, parece tratarse de un fenómeno prácticamente obsoleto. Tenemos noticia de su existencia en algún ejemplo del francés (Rohlfs 1977: 203), en Estadilla (Tomás 2016: 322), en Azanuy (Ajates/Mott 2023: §5.10.2.1), además de en Fonz y Benasque, donde también se dan casos

de la ausencia de *si* con el imperfecto: (Fonz) *Querises creer lo que te dicen*... (Bueno/Sanz 2021: 83); (Benasque) *Venises cuan se te grite*... (Saura 2001: 153). Aunque esta estructura casi haya desaparecido del chistabino, queda claro, por lo que acabamos de señalar, que sobreviven rastros más hacia el este y sureste de Gistaín, donde, no obstante, parece estar igualmente en recesión.

Este uso del verbo en subjuntivo y sin conjunción recuerda el modo optativo que algunas lenguas poseen como forma fosilizada: (italiano) *Venissi in orario una sola volta!* '¡Ojalá llegaras a la hora aunque fuera solo una vez!'; (francés) *Plût à Dieu!*, (inglés) *Would to God!* '¡Ojalá!' (Giurgea/Remberger 2016: 878).

2.10. Los clíticos *en* e *i* (adverbios pronominales)

Como en otras modalidades aragonesas, sobreviven en el chistabino las partículas adverbiales *en* (*ne*, *'n*, *n'*) e *i* (*ie*): *cuántos en quiers?* '¿cuántos quieres?', *le'n doi / les ne doi* 'se lo / los doy', *no n'i hai* 'no hay', *no se i vieba* 'no se veía', *tenén que dir-ie* 'tenemos que ir allí'. Obsérvese sobre todo la variedad de ajustes y reducciones fonológicas provocadas por las posibles combinaciones de estas formas entre sí y en combinación con otros tipos de pronombre.

Dada la gran cantidad de ejemplos de uso de estos pronombres adverbiales que se ha registrado en la literatura sobre las hablas aragonesas, no nos detendremos en este aspecto de la sintaxis, que parece ser uno de los más resistentes a la presión ejercida por el castellano. Únicamente, nos limitaremos a insistir en la marcada redundancia en su empleo y a ofrecer algún interesante ejemplo adicional de ese tipo de pleonasmos, como pueden ser los siguientes:

Me'n ha tocau de vier-ne gordas en la mía vida, pero garra como ixa.

Me ha tocado ver de todo en esta vida, pero nada como eso.

Per mas que haiga quisto fer memoria, no i he puisto acatar-ie de garra mas d'aquelas jotas que le voi sentire. (Villa Aused 2021: 147)

Por más que haya querido hacer memoria, no he podido acordarme de ninguna más de aquellas jotas que oí de él.

No me decibas que a sobén i charrabas con Toñón?

¿No me decías que a menudo charlabas con Toñón?

Este último ejemplo es especialmente interesante por ilustrar el sincretismo que se ha producido entre *i*, cuya función originaria era la de pronominalizar expresiones locativas y otros objetos preposionales, y el pronombre de complemento indirecto, *le*. Wheeler (1988: 271) consigna el ejemplo, sin complemento directo, de *i as donada?* 'se (la) has dado' del occitano, lengua en que se han solapado los contextos de *i* con los de *li* (singular), y con los de *lor* (plural). También en catalán se ha dado esta fusión.

Con algunos verbos pronominales es frecuente el uso de la partícula *en*, que, según el caso, tendrá valor locativo o bien partitivo:

baixar-se-ne 'bajar'
entender-se-ne 'decidir'
(en-)tornar-se-ne 'volver'
fer-se-ne el chonguis / la mofla 'burlarse'
fer-se-ne 'preocuparse'
ir-se-ne 'irse'
joder-se-ne 'ser indiferente'
pagar-se-ne 'pagar las consecuencias'
parar-se-ne 'parar, detenerse'
pasar-se-ne 'ir pasando (el tiempo, el sol, etc.)'
puyar-se-ne 'crecer en exceso'
redir-se-ne 'reírse'

3. Estructuras con otras categorías gramaticales

3.1. *A saber, a-saber-lo, a-saber-lo cuán, quí (el) sabe*

3.1.1. Cuando se quiere enfatizar la enormidad de un hecho o dejar constancia de la profusión de ciertas cosas, en chistabino se recurre al uso de la expresión adverbial *a saber*, *a-saber-lo*, *a-saber-lo cuán,* o *quí el sabe* (ponderativo), todos sinónimos de *mucho / muit* y *abundante*:

A saber las fayenas que i hai en Chistén ta d'hibierno.
En Gistaín en invierno hay muchísimo trabajo.
Esta noche he soniau a-saber-lo.
Esta noche he soñado muchísimo.
Nos fa goi a-saber-lo que haigas venido.
Nos encanta que hayas venido.
Las mullers se yeran mirando a-saber-lo emocionadas.
Las mujeres se estaban mirando muy emocionadas.
Aquela noche va plever a-saber-lo cuán.
Aquella noche llovió a cántaros.
Cuan nos trobán un decumento como este, podén trobar-ie quí el sabe es datos.
Cuando encontramos un documento como este, ¿quién sabe los datos que podemos encontrar allí?
Hoi la chent va de mal en pior, encara que tienga quí el sabe las comodidats.
Hoy la gente va de mal en peor, aunque tenga un sinfin de comodidades.
Quí el sabe es cuentos que me feba!
¡No os podéis imaginar los cuentos que me contaba!

Le'n voi preguntar con quí el sabe la curiosidat.
Se lo pregunté con muchísima curiosidad.

3.1.2. *A-saber-lo* puede reforzarse posponiéndolo y colocando *que* delante:

Aquela mullereta yera guapa que a-saber-lo.
Aquella mujer era la mar de guapa.
Es ritos se aprecisan que a-saber-lo.
Los ritos son muy necesarios.
En aquela mesada yeren fendo cuentos d'antes que a-saber-lo.
En aquella reunión contábamos un montón de historias del pasado.

3.1.3. No nos consta el uso de *a-saber-lo* como adjetivo en el chistabino hablado, pero es fácil que una frase como *a saber* [adv] *las mullers que i hai* se reestructurara como *i hai a-saber-las* [adj] *mullers*, y se encuentran muchos ejemplos de este tipo en la literatura aragonesa y catalana reciente.[11] Cuando *a-saber-lo* precede a un adjetivo, se puede vincular con *lo* o con *de*:[12]

Yera a-saber-lo lo listizo.
Era listísimo.
La hierba s'ha metido a-saber-lo lo rufa.
La hierba ha crecido ufana.
Yera una espresión a-saber-lo lo carinyosa.
Era una expresión enormemente cariñosa.
Toz aquers anyos von estar a-saber-lo de contentos.
Todos aquellos años fuimos muy felices.
Se recoge algún caso de concordancia, tal como:
El lugar tiene a-saber-la mas de vida que antes.
El pueblo tiene mucha más vida que antes.

11. Véanse los ejemplos de Fraga y de Zaidín en Galán/Moret 2011 (1995): 52 y Moret/Sasot 1996: 39 (p. ej. *assabelta gent* 'mucha gente' [Fraga]).

12. Cf. Morella: *Eixe home és a saber, de ric* 'Ese hombre es muy rico' (DCVB: 639b, s. v. *saber*).

3.2. *Cosa*, *dengún*, *guaire*, *nunca*: uso y posición sintáctica

3.2.1. Determinados pronombres o adverbios negativos en chistabino, tales como *cosa* 'nada', *dengún* 'ningún, ninguno', *guaire* 'muy, mucho' y *nunca* 'nunca', se emplean a menudo en contextos interrogativos y condicionales con valor positivo y frecuentemente en posición preverbal.[13] Nosotros podemos ofrecer los ejemplos siguientes:

Si cosa quiers, grita-me.
Si quieres algo, llámame.
Ha venido (veniu) dengún ta la misa?
¿Ha venido alguien a (la) misa?
Guaire comes?
¿Comes mucho?
Si guaire pleve, no i dirén.
Si llueve mucho, no iremos.
No yere guaire tranquilo de deixar las uellas allí, per si nunca se m'escapaban.
No estaba muy tranquilo con dejar las ovejas allí, por si se me escapaban.
Leva-te el batiauguas per si nunca pleve / ta si nunca plevese
Llévate el paraguas por si llueve
No te puedes fiar, si nunca te vienen a cenar en casa.
No te puedes fiar, por si alguna vez te vienen a cenar a casa.
Si nunca te viesen...
Como te vean...
Si nunca te guipasen, te'n penará.
Como te pillen, te arrepentirás.

3.2.2. La doble negación.

El último ejemplo que acabamos de citar es potencialmente ambiguo: ¿el chistabino *nunca* equivale aquí a 'nunca' o a 'alguna vez'? El contexto nos inclina al significado 'nunca', pero el ejemplo se podría desambiguar del todo mediante la inclusión de *no* delante del verbo: *Si nunca no venises...*. Y, de hecho, resulta que la doble negación es casi tan abundante en chistabino como lo es en catalán[14], aunque es una opción y no una norma gramatical fija:

13. Existen construcciones análogas en catalán (véase p. ej. Espinal 2002). Además, es un fenómeno también observado en el occitano (Wheeler 1988: 273): *se jamai i vau, t'avertirai* 'if ever I go there, I'll let you know', Gasc. *cercatz arren?* 'are you looking for anything?', *si'u trobatz enlòc* 'if you find it anywhere...'. La GBA, §2.5.1, da ejemplos con *garra = bel(ún)*, pero en Gistaín solo hemos encontrado ejemplos de este cuantificador en contextos negativos, tales como *en garra cabo / puesto* 'en ningún sitio', *de garra manera, de garra de las maneras* 'de ninguna manera', *no n'i hai garra* 'no hay ninguno'.

14. Véase, por ejemplo, Espinal 2002: 2765-2768.

Nunca (no) l'ha dito / No que no l'ha dito.[15]
No lo ha dicho nunca.
Dengún (no) ha venido (veniu).
Nadie ha venido.

3.2.3. La posición preverbal se ha notado también en el caso de otros adverbios, p. ej. *luego* 'pronto, temprano', y con formas que expresan una mínima cantidad, p. ej. *mica*, expresiones a menudo precedidas de *ni un(a)*:[16]

Tiene que venir ya el pastor; luego se retirará.
Tiene que venir ya el pastor; pronto dejará de trabajar.
Mica goi me faría.
No me haría ninguna gracia.

3.3. *Qué* y *ta qué* exclamativos

3.3.1. En este artículo, resulta oportuno llamar la atención sobre un uso destacado del *qué* exclamativo. Se trata de una interjección con función explicativa o correctiva, como *vamos* en castellano:

El que no teneba que troballar se podeba endormisquear, fer-se bela capuceada, ¡qué!
El que no tenía que trabajar podía dormirse, echarse una siesta, vamos.
El escritor apatrusqueya un texto literario muy bien acotrau, escrito con arte, ¡qué!
El escritor compone un texto literario muy bien trabajado, escrito con estilo, vamos.
Un podre es un pudriminer, cosas podridas, ¡qué!
Un "podre" es un "pudriminer", cosas podridas, vamos.

3.3.2. Este uso de *qué* difiere del de otra expresión, a saber *ta qué*, que, cuando es exclamativa, funciona como confirmación de lo que se acaba de decir. Véanse los siguientes ejemplos:

De l'asunto de la mosica yo no'n sé guaire, ¡ta qué!
Del asunto de la música yo no sé mucho —las cosas como son.
M'ha chocau, ta qué!
Debo reconocer que me ha extrañado. / Me ha extrañado, ¡ya lo creo!
S'ha quedau pensaroso, ¡ta qué!
¡Ha quedado la mar de pensativo!

15. Dicho en una sola frase entonativa y diferente, pues, de *No, que no l'ha dito* (con coma y una posible pausa en su articulación).

16. *Minimitzadors* en catalán (Espinal 2002: 2767). Pensemos que focalizar un complemento circunstancial, tal como *luego*, *allí*, etc., poniéndolo delante del verbo, a menudo al principio de la frase, es recurso también del castellano.

3.4. *Manera de (que)* (finalidad)

Para expresar finalidad, se hace uso de la conjunción compuesta *manera de (que)* 'para (que), a fin de (que)' (gramaticalización del sustantivo *manera*):[17]

Va escribir el artículo, manera de dar a conoixer a la chent la feta.
Escribió el artículo para que la gente se diera cuenta del suceso.
Van chetar plans de montar un cable dende la pista, manera de fer pasar toz es materials ta l'atra man d'el río.
Hicieron planes de montar un cable desde la pista, para pasar todos los materiales hasta el otro lado del río.
Cuan deixaba de cremar la carbonera, i heba que esperar uns días, manera de que se enfriase el carbón ya feto.
Cuando la carbonera dejaba de quemar, había que esperar unos días, para que el carbón ya hecho se enfriara.
Trayeban contrabando de Francia, manera de ayudar a's pobres.
Traían contrabando de Francia para ayudar a los pobres.
Nos ne von puyar ta Viadós, manera de dar una gambeada.
Subimos a Viadós para dar un paseo.
Verás tremeneras de chent dindo cara San Fabián, manera de fer rogativas ta que pleva.
Verás filas de gente yendo hacia San Fabián para hacer rogativas para que llueva.
Se le va escapar un brutido, manera d'acoquinar-me.
Se le escapó un rugido para asustarme.

3.5. Omisión de la preposición *de*

Respecto de las preposiciones, obsérvese la frecuente omisión del nexo *de* cuando la precede una vocal: *la puerta (de) el furno* 'la puerta del horno', *la suelta (de) la folla* 'el levantamiento de la veda para recoger hojas'. Un buen ejemplo nos lo facilita Quino Villa (2007: 174) en sus conversaciones con la señora mayor de casa Pedresón, Gistaín:

Apechaben a sembrar ta que nos ensistise el pan ta el gasto la casa.
Hacíamos un esfuerzo por sembrar para tener pan para el consumo doméstico.

Además, existen numerosos ejemplos en los nombres de personas asociadas a una casa determinada de Gistaín: *Pepe Saila*, *Carolina Zueras* (nombres terminados en vocal), frente a *Pilar de Saila*, *Pascual*

17. Esta construcción es conocida también en el benasqués. Saura (2013: 84) ofrece varios ejemplos en que la frase empieza con *manèra de (que)*, p. ej. *Manèra d'arribar a la hòra, llevantar-mos pronto* 'Para llegar a la hora, tendremos que levantarnos pronto' (traducción de B. Mott).

de La Blinguera (nombres terminados en consonante). Otros ejemplos son: *Manolo Ramoné*, *Quinito Ciella*, *María Agustín*, *Begoña Paryagüelo*, *María Picrota* frente a *Rafael de Zueras*, *Quin de Cañau*, *Nieves de Cañau*, *José Luis de Faixán, Carmen de Grotea*.

También es corriente la supresión del nexo *de* en las frases preposicionales derivadas de adverbios: *encima (de) la mesa* 'encima de la mesa', *per debaixo (de) la barrera* 'por debajo de la barrera'.

En las frases preposicionales posmodificadoras del tipo *de buen ver* (*de* + adjetivo + infinitivo) se suele mantener la preposición, incluso tras vocal: *yo soi un hombre de güen invitar* 'me gusta invitar a los demás'; *la yeugua yera de mal replegar* 'la yegua era difícil de recoger', etc.

4. Conclusiones

En este artículo se han ofrecido comentarios y observaciones sobre algunos fenómenos de la sintaxis chistabina poco estudiados, o pasados por alto, hasta el momento actual. Si bien los datos que hemos aducido sobre ciertos aspectos lingüísticos resultan ser fragmentarios o incompletos por tratarse de un habla rural en trance de desaparecer, han sido suficientes para establecer vínculos y hacer comparaciones con las lenguas vecinas, cuyo panorama lingüístico, en caso de ser más conservador, puede permitirnos conjeturar sobre el estado del chistabino en tiempos pasados.

Hemos visto que es la frase verbal, por ser el pivote del enunciado, que más datos presenta sobre la sintaxis chistabina, aunque hemos podido considerar aparte varios aspectos del habla chistabina relacionados con el papel que juegan los adverbios y los pronombres, los exclamativos, las conjunciones y las preposiciones.

A partir del presente estudio, se demuestra que el orden sintáctico del chistabino en su estado prístino, y del aragonés en general, en muchos casos no corre paralelo a la sintaxis del castellano, como es lógico en un código lingüístico ostensiblemente diferente de la lengua nacional, que posee sus propias normas gramaticales.

5. Bibliografía

Ajates, Abel; Mott, Brian (2023): *El habla de Azanuy (Litera Alta): Gramática y textos orales*. Zaragoza: Transiberiano.

Alcina Franch, Juan; Blecua, José Manuel (1983): *Gramática española* (4ª ed.). Barcelona: Ariel.

Arnal Purroy, María Luisa (1998): *El habla de la Baja Ribagorza Occidental: aspectos fónicos y gramaticales*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico».

Bentley, Delia (2016): "Split intransitivity". En Ledgeway, Adam; Maiden, Martin (eds.): *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: OUP, 821-832.

Blas, Fernando; Romanos, Fernando (2008): *Diccionario aragonés: chistabín-castellano (Bal de Chistau)*. Zaragoza: Gara d'Edizions / Institución «Fernando el Católico».

Bueno Chueca, Juan Carlos; Sanz Casasnovas, Gabriel (2021): "El ribagorçano de Fonz: Fonética, Morfosintàxis i Léxico". *Hápax*, 14, 57-98.

DCVB = Alcover, Antoni M.; Moll, Francesc de B. (1985): *Diccionari català-valencià-balear*. Mallorca: Moll. 10 volúmenes.

Espinal, M. Teresa (2002): "La negació". En Solà, Joan; Lloret, Maria-Rosa; Mascaró, Joan; Pérez Saldanya, Manuel (eds.): *Gramàtica del català contemporani*. Barcelona: Editorial Empúries, 2727-2797.

Galan, Josep; Moret, Hèctor (2011, 1995): *Estudi descriptiu de la llengua de Fraga*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca.

GBA = Martínez Cortés, Juan Pablo; Paricio Martín, Santiago J.; Rodés Orquín, Francho (coord.) (2021): *Gramatica basica de l'aragonés*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Giralt Latorre, Javier (1998): *Aspectos gramaticales de las hablas de la Litera (Huesca)*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico».

Giurgea, Ion; Remberger, Eva-Maria (2016). "Illocutionary force". En Ledgeway, Adam; Maiden, Martin (eds.): *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: OUP, 863-878.

Kuhn, Alwin (1960): "Sintaxis dialectal del Alto Aragón". *Miscelánea filológica dedicada a Mons. Griera*, II: 7-22.

Latas Alegre, Óscar (2005): *Jean-Joseph Saroïhandy: Misión lingüística en el Alto Aragón*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza / Xordica Editorial.

Ledgeway, Adam (2012): *From Latin to Romance. Morphosyntactic Typology and Change*. Oxford: OUP.

Lera Alsina, José (2004): *Aplego. Diccionario de resistencia y Gramatica sobre lo cheso (fabla altoaragonesa)*. Barcelona: edición del autor.

Lozano Sierra, Chabier; Saludas Bernad, Ángel Luis (2005): *Aspectos morfosintácticos del belsetán*. Zaragoza: Gara d'Edizions, Institución «Fernando el Católico».

Lyons, Christopher (1999): *Definiteness*. Cambridge: CUP.

Martínez Ruiz, Antonio (2008): *Vocabulario básico bilingüe aragonés-castellano y castellano-aragonés* (3ª ed.). Uesca: Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

Mendívil Giró, José Luis (2002): "Lenguas en peligro y lenguas peligrosas. Lingüística, política lingüística y política a propósito de la llamada lengua aragonesa". *Archivo de Filología Aragonesa*, 59-60, 1429-1445.

Moret, Hèctor; Sasot, Màrio (1996): *Aproximació descriptiva a la llengua de Saidí*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca.

Mott, Brian (1993): "*Ser* y *estar* en el aragonés de Gistaín". *Archivo de Filología Aragonesa*, 48-49, 121-138.

Nagore Laín, Francho (1989): *Gramática de la lengua aragonesa* (5ª ed.). Zaragoza: Mira Editores.

Rohlfs, Gerhard (1977): *Le gascon: études de philologie pyrénéenne* (3ª ed.). Tübingen: Max Niemeyer Verlag. (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 85)

Saura Rami, José Antonio (2001): "Miscellanea syntactica sositana". *Archivo de Filología Aragonesa*, 57-58, 143-161.

Saura Rami, José Antonio (2003): *Elementos de fonética y morfosintaxis benasquesas*. Zaragoza: Gara d'Edizions / Institución «Fernando el Católico».

Saura Rami, José Antonio (2009-2010): "Algunos cabos más de sintaxis benasquesa". *De lingua aragonensi*, 5-6, 77-89.

Smith, John Charles (1993): "La desaparición de la concordancia del participio de pasado en castellano y catalán: aspectos geográficos e históricos". En Penny, Ralph (ed.): *Actas del Primer Congreso Anglo-Hispano (Huelva, marzo de 1992)*, 1, *Lingüística*. Madrid: Castalia, 275-285.

Smith, John Charles (1995): "Agreement between past participle and direct object in Catalan: The hypothesis of Castilian influence revisited". En Fisiak, Jacek (ed.): *Linguistic Change under Contact Conditions*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 271-289.

Smith, John Charles (2001): "Illocutionary Conversion, Bystander Deixis, and Romance 'Ethic' Pronouns". *Working Papers in Functional Grammar* no. 74. Amsterdam.

Tomás Arias, Javier (2016): "Elementos de lingüística contrastiva en aragonés. Estudio de algunas afinidades con gascón, catalán y otros romances". Universidad de Barcelona (tesis doctoral).

Villa Aused, Joaquín (2021): *El serol de las piedras. Una Gambiá per l'Armita de Salvadó*. Zaragoza: Imprenta Germinal SLL.

Villa Bruned, Quino (2007): "Etnotextos. Gisten (Val de Gistau)". *De Lingua Aragonensi*, 3, 171-182.

Wheeler, Max (1988): "Occitan". En Harris, Martin; Vincent, Nigel (eds.): *The Romance Languages*. London: Routledge, 246-278.

revista de l'academia aragonesa de la lengua 2025 / vol. 1 / 133-147
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.5 • CC BY-NC-ND 4.0

La llengua de Jesús Moncada[1]

Artur Quintana i Font
Academia Aragonesa de la Lengua. quintana@mezquin.com

Resumen

La importancia d'a obra de Jesús Moncada pa la narrativa y la novela catalanas ye indudable, pero tamién en ye como modelo, no pas unico, d'una escritura aragonesa d'expresión catalana. En este articlo miramos de seguir lo chuego que se manifiesta entre las formas propias d'o catalán d'as comarcas aragonesas catalanofonas y, mas concretament, de Mequinensa, y las d'a luenga literaria.

Parolas clau: Jesús Moncada, catalán literario, catalán dialectal, Francha d'Aragón.

Resum

La importància de l'obra de Jesús Moncada per a la narrativa i la novel·la catalanes és indubtable, però també ho és com a model, no certament l'únic, d'una escriptura aragonesa d'expressió catalana. En aquest article, hom prova de seguir-ne el joc que s'hi manifesta entre les formes pròpies del català de les comarques aragoneses catalanòfones, i molt concretament de Mequinensa, i les de la llengua literària.

Mots clau: Jesús Moncada, català literari, català dialectal, Franja d'Aragó.

Abstract

The importance of Jesús Moncada's work for the Catalan narrative and novel is unquestionable, but it is also important as a model, though certainly not the only one, of Aragonese writing in Catalan. In this article, an attempt is made to follow the interplay between the Catalan forms used in Catalan-speaking Aragonese areas, and more specifically in Mequinenza, and those of the literary language.

Keywords: Jesús Moncada, literary Catalan, dialectal Catalan, Aragonese *Franja*.

1. Article publicat per primera vegada al *Boletín del Centro de Estudios Bajoaragoneses,* 4-5 (Alcanyís, 1983), 225-238. Ha estat adaptat a les normes de publicació de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* [nota dels editors].

La reforma del català, iniciada a començament de segle, tenia com a objectiu de formar la llengua moderna que hauria sortit del català clàssic, si aquesta llengua no hagués estat sotmesa a la influència del castellà i no hagués patit l'esmicolament dialectal. Calia trobar un compromís entre la llengua clàssica, considerablement unitària i ben representada pels textos cancellerescs i dels escriptors de tot el domini —pensem, per citar només uns exemples, en Ausiàs March de Gandia, Bernat Metge de Barcelona, Ramon Llull de Palma i Guillem Nicolau de Maella—, i la llengua viva, amb freqüents castellanismes, especialment a les ciutats, i escindida en diversos dialectes. Per a això es proposava, a partir d'una ortografia unitària basada en el català clàssic, que cada gran regió de llengua catalana fes una obra d'acostament als seus clàssics medievals, bandejant els castellanismes i buscant les solucions més genuïnes mantingudes en una o altra part de la seva àrea.

La fixació en detall de la reforma fou l'obra de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, divulgada a través dels tractats gramaticals i diccionaris de Pompeu Fabra, el seu director.[2] En la reforma ortogràfica no era difícil d'aconseguir la normalització segons el model de la llengua clàssica, i on aquest mancava, segons el dels dialectes més conservadors, especialment els parlars catalans occidentals.[3] La reforma ortogràfica fou aviat acceptada pels escriptors de totes les comarques de la llengua —recordem entre nosaltres l'obra de Joan Cabré de Calaceit i la de Maties Pallarés de Pena-roja. En el camp de la morfologia, però, la llengua viva s'havia apartat massa de la clàssica i l'acceptació d'aquesta hauria estat, en l'opinió de Fabra, massa violenta.

En la seva gramàtica Fabra presenta una fórmula de compromís entre el català clàssic i el català central, és a dir el català parlat dins el triangle Reus-Solsona-Figueres, però sense pretendre imposar-lo als escriptors de les altres zones de la llengua. «Aquells escriptors —declarava Fabra (1932: 125)—, que en llur parlar usen altres formes tenen la llibertat d'emprar-les en la llengua escrita, sempre, però, que aquestes formes siguin formes importants dins llur dialecte i sobretot si són formes pertanyents a l'antiga llengua escrita». Això dugué a l'aparició de gramàtiques i manuals on, al costat de les formes estàndard del català central, es registraven les del propi parlar. Aquest tipus d'obres és especialment abundós per al català meridional i insular[4] però falta per al català nord-occidental i, en conseqüència, per als parlars catalans de l'Aragó, on la seva redacció és urgent i necessària. Quant al lèxic, el *Diccionari General* fou concebut, recordem-ho, no pas com una obra definitiva, sinó només com el canemàs del futur Diccionari de l'Institut, el fons sobre el qual aquest s'hauria de desenvolupar. El *Diccionari General,* al costat de les formes comunes a tot el domini de la llengua, recull massivament el lèxic del parlar central, és a dir el parlar que en el moment de redacció de l'obra —la dècada dels vint d'aquest segle— disposava d'una més abundant literatura, així com també un cert nombre ben

2. Promulgació de les *Normes Ortogràfiques* el 1913, de la gramàtica «oficial» el 1918 i del *Diccionari General* el 1932. Ací seguim Fabra, 1956 i 1979 (citat com a *Diccionari General).* La *Gran Enciclopèdia Catalana* (Barcelona: 1969-1980) completa el lèxic del *Diccionari General* en molts aspectes del llenguatge de la ciència i de la cultura.

3. Vegeu, per exemple, el cas del parlant de Barcelona —català oriental—, el qual, a l'hora d'escriure, ha d'aprendre si correspon una *a* o una *e* a allò que ell sempre pronuncia amb la vocal neutra, i una *o* o una *u* a allò que ell sempre pronuncia *u* àtona. El parlant de Calaceit —català occidental— en té prou de reproduir en aquests casos la seva pronunciació espontània de *e* o *a,* de *o* o *u.*

4. Vegeu a tall de mostra: Francesc de B. Moll, *Gramàtica catalana referida especialment a les Illes Balears* (Palma de Mallorca, 1968), i Enric Valor, *Curs mitjà de gramàtica catalana referida especialment al País Valencià* (València, 1977).

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.5 • CC BY-NC-ND 4.0

triat d'arcaismes i una selecció, més aviat curta, de mots exclusius dels parlars occidentals i insulars. Al *Diccionari General* Fabra defuig el castellanisme quasi sempre que pot; tanmateix l'accepta en alguns, pocs, casos. La solució adoptada per al lèxic era prou semblant a la presa en relació amb la morfologia: compromís entre la llengua clàssica i el català central, i, a més, una certa obertura enfront dels altres parlars. Fabra era conscient, ja ho hem vist, del caràcter provisional del seu diccionari i deixava ben clar que en tot moment es podria ampliar amb l'aportació de mots de qualsevol comarca de la llengua. En aquest sentit dedarava al pròleg del *Diccionari General:*

> Segurament algú no trobarà bé que no sigui inclòs en el Diccionari General tal o tal mot peculiar de la seva contrada; però que pensi que, si aquest mot ha de figurar un dia en el diccionari general de la llengua literària, ha d'ésser perquè un escriptor d'aquella contrada l'elevi, ell que el coneix bé, a la categoria de mot literari.

La publicació en la postguerra del *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Antoni Maria Alcover i Francesc de Borja Moll —que cito *DCVB*—, que recull àmpliament el lèxic de tot el domini de la llengua en el temps i en l'espai, així com també la renovació literària a les Balears i al País Valencià, fan que sigui sentida cada vegada més necessària i urgent l'ampliació del *Diccionari General* amb aportacions de tots els diferents parlars catalans.[5] Tot plegat porta a una considerable praxi en aquest sentit per part d'escriptors, lingüistes i pedagogs de tots els territoris de la llengua.[6]

Un exemple d'aquesta praxi entre nosaltres ens l'ofereix l'obra literària de Jesús Moncada. Aquest autor va néixer a Mequinensa, el 1941, on va viure fins als vint anys. Va residir una temporada a Lleida i també a Saragossa i des de fa disset o divuit anys viu a Barcelona. De tota manera el contacte amb la seva vila natal no s'ha interromput mai, amb estades curtes, però sovintejades al llarg dels ja més de vint anys que n'és fora. Estimulat per Edmon Vallès, també mequinensà, Moncada va començar a escriure, sembla, cap al 1970. En tot cas aquest any va guanyar el premi Bruguers amb el conte *La lluna, la pruna* que no s'editaria, però, fins al 1981. La primera publicació que li'n conec és la *Crònica del darrer rom,* apareguda al número de març de 1971 de *Serra d'Or,* reportatge al·lucinant sobre la destrucció contemporània de Mequinensa. El 1971 va guanyar el premi Joan Santamaria amb les *Històries de la mà esquerra,* publicades a Barcelona el 1973, i amb uns altres contes, *La pell del riu,* guanyava el 1980 el premi Jacme March.

El 1981 l'editorial barcelonina La Magrana li ha publicat un recull de la seva obra narrativa, en gran part inèdita, les *Històries de la mà esquerra i altres narracions,* centrat en el record del món mequinensà de minaires i llaguters i en les quals la crítica ha vist «com l'esquema genial d'una gran

5. Vegeu les declaracions de l'*Ambit: La producció literària* en el segon volum de les *Actes del Congrés de Cultura Catalana* (Països Catalans: 1978, 329-330).

6. Davant d'aquests fets sorprèn que encara hi hagi algú que declari que el català literari és, no pas l'obra comuna de tota la geografia i la història de la llengua, sinó la imposició de la llengua de la burgesia de les quatre províncies catalanes, i més concretament de la de Barcelona, a la resta del domini. Declaracions com les de Juan A. Frago (1981: 357), titllant el procés de planificació lingüística del català a l'Aragó d'«implantación de la lengua de la burguesía catalana, más concretamente de la barcelonesa, dentro de nuestra región», mancades de fonament científic, només poden obeir a motivacions ideològiques i/o demagògiques.

novel·la modernista... la novel·la de la terra colgada» (Riera 1982: 37), de la Mequinensa perduda i dolorosament enyorada.

Al marge de la seva importància per a la narrativa i la novel·la catalanes, l'obra de Moncada ens interessa ací com a model, no certament l'únic, d'una escriptura aragonesa d'expressió catalana i provarem de seguir-ne el joc que s'hi manifesta entre les formes pròpies del català de les nostres comarques, i molt concretament de Mequinensa, i les de la llengua literària. Però abans de continuar ens cal saber, ni que sigui molt de passada, quins són els trets principals pels quals el català de Mequinensa, la llengua col·loquial de Jesús Moncada, difereix del català literari.

No sé de cap estudi monogràfic sobre el català de Mequinensa.[7] Per a conèixer-lo disposem dels pocs materials de *l'Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (citat ALPI) i dels molts, però malauradament poc fiables, de *l'Atlas lingüístic de Catalunya* (citat ALC). El *Vocabulari dels vells oficis de transport i de llurs derivats* de Joan Amades (1934), recull materials procedents de Mequinensa, especialment per al lèxic, dels llaguters. El *DCVB* recull aquests materials i d'altres fets en enquesta pròpia a Mequinensa, però, en general, resulten difícilment localitzables. Especialment per a qüestions de lèxic aprofito també una enquesta de quatre hores que Jaume Costa, per encàrrec meu, va fer a Jesús Moncada a Barcelona el novembre de 1982. Agraeixo cordialment a tots dos la col·laboració.

El parlar de Mequinensa pertany al català occidental i és de tipus no apitxat, això vol dir, com ja hem vist, que en el camp de la fonètica diferirà poc de la llengua literària. Les diferències es limiten a la pronunciació africada de la *x* en posició inicial i després de consonant (*xinxa* és pronunciat *txintxa*) i a una distribució diferent de les fricatives i africades prepalatals sonores (*fetge* és pronunciat *fege* i *gitar* és pronunciat *dgitar* a Mequinensa). D'acord amb un tipus de pronunciació molt difós en català, el parlar de Mequinensa emmudeix la *r* final en molts casos (*treballar* és pronunciat *treballà*), així com la *t* final després de nasal (*font* és pronunciat *fon*) i confon *v* i *b* en *b* (*vaca* és pronunciat *baca*). Com la quasi totalitat dels parlars catalans a Mequinensa es pronuncien amb *s* sorda les grafies *ce, ci, ç*.[8]

Les diferències són molt més notables en el camp de la morfologia, especialment en les formes del present de subjuntiu:

Català de Mequinensa		
canta	*perda*	*sinta*
cantos	*perdos*	*sintos*
canto	*perdo*	*sinto*
cantéssem	*perdéssem*	*sentíssem*
cantésseu	*perdésseu*	*sentísseu*
cànton	*pèrdon*	*sínton*

7. Certament era així quan el Dr. Quintana publicà aquest article. Per sort, de la mà d'Hèctor Moret aparegueren en 1990 l'article «Aproximació al parlar de Mequinensa» (*Alazet*, 2, 83-112), i en 1994 el llibre *Sobre la llengua de Mequinensa* (Fraga, Institut d'Estudis del Baix Cinca) [nota dels editors].

8. Val la pena d'indicar ací que només alguns parlars catalans de les nostres comarques, concretament els de la Codonyera, la Torre de Vilella, la Ginebrosa i Aiguaviva de Bergantes, junt amb alguns pocs punts de la Ribagorça, distingeixen en la pronunciació les grafies *ce, ci* (amb pronunciació interdental fricativa sorda), de les grafies *s-, -ss-, -s,* etc. (amb pronunciació apicodental fricativa sorda) a què respon l'ortografia del català literari.

Català literari

canti	*perdi*	*senti*
cantis	*perdis*	*sentis*
canti	*perdi*	*senti*
cantem	*perdem*	*sentim*
canteu	*perdeu*	*sentiu*
cantin	*perdin*	*sentin*

I en els verbs de tipus incoatiu:

Català de Mequinensa

Pres. d'indc.	Pres. de subj.	Impr.
seguisco	*seguisca*	
seguisses	*seguiscos*	*seguís*
seguís	*seguisco*	
seguim	*seguim*	
seguiu	*seguiu*	
seguissen	*seguíscon*	

Català literari

Pres. d'indc.	Pres. de subj.	Impr.
segueixo	*segueixi*	
segueixes	*segueixis*	*segueix*
segueix	*segueixi*	
seguim	*seguim*	
seguiu	*seguiu*	
segueixen	*segueixin*	

La tercera persona del singular del present d'indicatiu, segons l'ALC, és en *-e,* és a dir *trone, neve* i no *trona, neva.* És desconegut el perfet simple substituït pel perifràstic. En els verbs irregulars observem la manca d'imperfets forts, és a dir *caïa, dia, fia, ria, creïa, via,* etc. i no els *queia, deia, feia, reia, creia, veia,* de la llengua literària. El parlar de Mequinensa té tendència a fer incoatius molts verbs que no ho són en la llengua literària. En alguns casos coexisteixen en el parlar de Mequinensa tant la forma amb l'infix incoatiu com la que n'està mancada, així tenim *cuso, tussa* al costat de *cosisco* i *tossisco,* però només *collisco, aurisco* i *omplisco* per *cuso, tusso, cullo, obro, omplo* de la llengua literària. *Sàpiga* i *càpiga* són a Mequinensa *sàpia* i *càpia. Ésser* és sempre *ser; tu ets* i *ell és* són a Mequinensa *tu és*, *ell é*; el participi d'*ésser* és *set* no *estat.* L'imperatiu de *dir* és *dis,* no *digues.*

El parlar de Mequinensa ignora les formes reforçades dels pronoms febles; *et dona* de la llengua literària és ací *te done.* L'article masculí és *lo, los,* general en català nord-occidental i en la part sud del

català central, però desconegut de la llengua literària. En els proparoxítons llatins es manté el grup *-ns* en el plural, com en el català clàssic, però el català literari hi renuncia: *homes, joves* és doncs *hòmens, jóvens* a Mequinensa. El possessiu de tercera persona del plural de la llengua literària, *llur,* així com l'impersonal *hom* i l'article personal *en, na* són desconeguts del parlar de Mequinensa.

En relació amb el lèxic, el parlar de Mequinensa posseeix, evidentment, un gran nombre de mots en comú amb la resta dels altres parlars catalans i que no ens cal esmentar. Altres mots, però, es retroben només en el català nord-occidental, sovint també en el català meridional, però són desconeguts del català central. La llengua literària dona entrada en el *Diccionari General* a una part d'aquest lèxic, però no a tot, ni de bon tros; una gran part ha estat recollida en el *DCVB.* Ja en veurem exemples, d'uns i altres, en parlar de la llengua de Jesús Moncada. Allà indicaré també alguns mots que aquest autor fa servir i que fins ara havien passat desapercebuts als lexicògrafs. Totes les característiques esmentades fins ací no són exclusives del parlar de Mequinensa; es retroben també en una gran àrea del català nord-occidental.

Hi són també freqüents els castellanismes —*centeno, mantel, topo, làvio, otonyo, pàrpados, cutxillo, quarto, agüelo, calbo, bavero, barreno, sombrero, pendientes, lego, pato, raio, cuajo, majo,* aquests dos darrers amb pronunciació velar fricativa sorda de la *j,* etc.—, la majoria d'àmplia difusió en el català col·loquial. La llengua literària els rebutja quasi tots.

També cal tenir en compte que el parlar de Mequinensa, en tot cas en l'actualitat, ignora molts mots de la llengua literària. D'entre aquests uns són vius en altres parlars —*atot, atabuixar, atzucac, avi, betzol, ca, capell, cercar, clasta, empegueir, entotsolar, mirall, romandre, semblar, sortir, sota, vermell,* etc.—, d'altres són obsolets, o quasi, en els parlars vius —*hom, àdhuc, miratge, tanmateix, cec, bústia, vídua, milió, cigar, dempeus, esdevenir, esmentar,* etc.

La llengua literària, pel seu cantó, no es presenta tampoc, ni de bon tros, com una estructura monolítica, sinó que permet un joc força ric entre diverses formes, especialment interessant per a l'estilística: pensem en l'ús del perfet simple o del perifràstic, dels quantitatius amb *de* o sense, de l'impersonal amb *hom, es, un*, etc., i en el lèxic en les distincions entre mots arcaitzants, vulgars, populars, obsolets, irònics, poètics, etc.

Arribats ací cal preguntar-nos quin ús fa Moncada de les possibilitats que li ofereix la llengua i com resol, a més, la qüestió entre el parlar col·loquial mequinensà i la llengua literària. En l'ortografia Moncada escriu d'acord amb la normativa. De fet ni n'hauríem de parlar, d'això, si no fos perquè a les nostres comarques, ací a l'Aragó, per l'absència d'un ensenyament en català a l'escola, encara hi ha qui creu que aquesta llengua s'hauria d'escriure, no en l'ortografia pròpia, sinó en una altra imitada de la castellana.[9] Una qüestió diferent fora la reproducció dels trets fonètics del parlar local amb ortografia catalana, cosa evidentment correcta i que veiem usada per alguns autors, especialment en els diàlegs. Moncada renuncia a aquesta possibilitat, com renuncia també, pràcticament, als trets morfològics específics del parlar de Mequinensa. Manté només la forma *dis* de l'imperatiu pel *digues* de la normativa i alguns plurals del tipus *hòmens* al costat de la forma *homes* de la normativa. Això és la tendència

9. Vegeu Carpi y Zaidín (1981), especialment la nota de la pàgina 14.

general entre els autors del català nord-occidental, però hi ha alguna excepció important. Vegeu per exemple aquest text de *Miracles i espectres,* de Joan Barceló (1981: 67): «... ho van comprovar quan llaurant lo tros va ferí's la pota dreta del radera. Com la hi curarem? die el meu home tot desesperat i jo m'esglaiae de vere com li rajae la sang», on trobem reproduïts trets fonètics i morfològics del català nord-occidental no admesos per la normativa —*lo tros, va ferí's, radera, die, esglaiae, vere, rajae* per *el tros, va ferir-se, darrera, deia, esglaiava, veure, rajava* de la llengua literària. L'obra de Barceló n'és plena, de casos semblants.

Entre les diferents opcions que li ofereix la llengua literària mateixa Moncada es decideix —i em refereixo ara quasi només a trets morfològics— per una posició eclèctica, fent servir en general totes o quasi totes aquestes opcions, però amb una tendència al predomini de les que són més usuals en el llenguatge parlat a Mequinensa i/o a Barcelona. Vegem-ne ara amb detall els casos més importants:

Ús de l'article personal. La llengua parlada fa servir l'article davant els noms de persona, si bé en alguns llocs és poc usual i aquest sembla ésser el cas a Mequinensa, on diuen més aviat *Maria, Joan, Josep* que no *la Maria, lo Joan,* etc. En general, però, s'usa l'article davant del nom; les formes són *el/ lo, la* al català occidental, *en, el/lo, la,* amb alguns punts de *na* al català central i *en/na* a l'insular. La normativa no prescriu la presència o l'absència de l'article personal *en/na* o *el/ la,* però la tendència generalment establerta és de prescindir-ne, si bé es fa servir prou a la novel·la i al teatre. Moncada té predomini de casos sense article, és a dir la solució mequinensana, que en aquest cas coincideix amb l'estil més corrent en el llenguatge escrit, però les altres solucions no són desconegudes. Fa servir amb una certa freqüència *el/la* i alguns cops *en,* però mai davant vocal, és a dir, d'acord amb l'ús col·loquial barceloní, on *na* és també desconegut, forma que Moncada tampoc no utilitza mai.

Els adverbis de lloc *dalt, davall, darrera,* etc. es poden construir amb la preposició *de* o sense. La normativa recomana l'ús sense *de,* però no condemna la construcció amb aquesta preposició. Moncada presenta les dues variants amb predomini de les formes amb *de,* situació que coincideix en general amb la llengua parlada. Quant als quantitatius —el tipus *molt de temps* enfront de *molt temps*— només fa servir el segon.

Per a l'expressió de l'impersonal el català disposa, a més del verb en tercera persona del plural i sense subjecte explícit, de *es, hom, un.* Moncada només fa servir el primer i l'últim d'aquesta sèrie, i també sovint la segona persona del singular, forma molt viva en el llenguatge familiar. Es tracta, doncs, d'una clara preferència per les formes més acostades al llenguatge parlat i on *hom* és inusitat.

Els possessius presenten al costat de les formes tòniques *meu, teu, seu* unes formes àtones *mon, ton, son* com a possibles variants, si bé actualment ben poc usades en el català literari i limitades, en la llengua parlada, i també de Mequinensa, a l'ús davant alguns pocs noms de parentesc —*ma mare, ton pare*— i a alguna frase feta —*en ma vida.* Moncada, però, les fa servir i no solament en els mateixos casos que en la llengua parlada, *mon cunyat, mon pare,* sinó també, ocasionalment, amb altres substantius —*sa mort, sa carota, son cervell, a son lloc*—, fins i tot en el diàleg, on el caràcter inusitat d'aquestes formes encara es fa sentir més. Quant a l'ús de *llur* o *seu* per al possessiu de tercera persona plural la normativa admet les dues formes per un igual, si bé en la pràctica *llur* és poc usat, tret de textos científics, i encara; a la llengua parlada *llur* quasi només es fa servir en el català septentrional. Moncada presenta només algun cas aïllat de *llur,* en general fa servir *seu.*

En la morfologia verbal la llengua literària admet *ésser* al costat de *ser, seria* al costat de *fora* i *haig* enfront de *he* en les formes d'obligació. Moncada fa servir només *seria, haig* al costat de *he* i *ésser* enfront de *ser,* si bé en aquest darrer cas, curiosament, i fins i tot en el diàleg, amb predomini d'*ésser*, la forma preferida per la normativa, però francament inusitada en el parlar. Per a l'expressió del perfet la llengua literària disposa de dues formes: una de simple i una altra de perifràstica. La primera ha desaparegut de la llengua parlada, tret dels parlars d'Eivissa, de Mallorca —on es troba però en retrocés—, i d'una part considerable del País Valencià. A totes aquestes comarques alterna també amb la forma perifràstica. Els escriptors de les comarques on la forma simple no és habitual en el llenguatge parlat fan servir, malgrat tot, les dues formes segons uns esquemes molt característics de cada escriptor, si bé gairebé tots coincideixen en no fer servir mai la primera persona del singular del perfet simple. Moncada utilitza el perfet simple amb molta menys freqüència que el perifràstic. Només en fa servir les terceres persones i en algunes narracions en prescindeix del tot en profit del perifràstic.

Les fórmules de tractament responen en aquest autor a les recomanades per la normativa, és a dir *tu-vós-vostè,* que en la llengua parlada han desaparegut, com a Mequinensa (si bé ací es conserva la forma mixta de tipus *Com us trobeu vusté?),*o estan en franc retrocés, com a Barcelona, enfront de *tu-vostè.*

Passem ara a considerar el lèxic. Si en fonètica i morfologia Moncada accepta la llengua literària i rebutja el parlar mequinensà, veurem que en examinar el lèxic la situació canvia. Ara hi ha una forta obertura cap al lèxic específic del català nord-occidental o fins i tot mequinensà. En part es tracta de mots que han entrat en el *Diccionari General* com són ara *agranar* (= escombrar), *ahucar, aidar, aladre, alcovat, bajoca, bancal, baralla* (de naips), *cerç, contalla, cartró* (= cartre), *cobertora* (= tapadora), *corpenta* (= còrpora), *davall, despús-ahir, eixir, escopinar, espellotar, espill, estalzí, fumeral, gaiata, gatell, gitar-se* (= ajeure's), *glera, granera* (= escombra), *guerxo* (= borni), *navalla, noguer, olier* (= setrill), *oliver, quera, querar, riada, roí, saforós, sàssola, selló, somera, xop* (= pollancre). D'altres però no hi consten encara, si bé estan registrats al *DCVB.* Com que en aquest darrer diccionari la documentació utilitzada procedeix sovint de la llengua parlada, és interessant de fer-ne ací, en tal cas, una citació, sense que amb això vulgui dir que Moncada és el primer que hagi usat aquests mots en la llengua escrita, encara que deu ésser així en bastants casos.[10]

Ablair: fer molt de mal, reduir violentament a inutilitat. *Mossèn Bartomeu m'ablaïa a cops de canya,* p. 87.

Afanyós: cuitós, pressós, cobejós. El substantiu és *afanyosia.* p. 17.

Ajocar-se: ajupir-se. *El miner es va ajocar... agafà una pota del matxo i provà d'aixecar-la,* p. 23.

Apanar: fènyer, p. 97.

Baixador: camí inclinat en descens. *Va remuntar el baixador del molló de la mina*, p. 146.

De camí: de seguida. *Em direu que l'Hèctor era rabiüt, manaire, que de caminet s'enravenxinava,* p. 151.

Capçal: rotllo de roba que es posen les dones a damunt del cap per portar-hi coses. Al *Diccionari General* s'indica s.v. *capçal* 'nom de diferents objectes que fan de suport o coixí', significat que implica el que ací té capçal. *Ara, fes-me un capçal,* p. 98.

10. Cito segons el text de Jesús Moncada, *Històries de la mà esquerra i altres narracions,* Barcelona: Edicions La Magrana, 1981.

Cosco: closca de nou. Moncada només el fa servir en la frase superlativa següent: *Tot allo va ésser de cosco!*, és a dir sonat, extraordinari, p. 147.

Embotir: pitjar dins un lloc estret, p. 35.

Esbargir, esbargir-se: espargir, escampar. *Les foscors de la nit s'esbargien com fums per les negres teulades,* p. 26.

Esbategar: donar cops, picar, batre. Té més extensió que al *Diccionari General* on només significa 'agitar violentament (les ales, els alots, etc.) un ocell sense, per això, volar, un peix fora de l'aigua, etc.'. Moncada usa la frase: *una calor que esbategava,* p. 89, és a dir, que picava, forta; es diu també de les onades violentes. Segons *DCVB* és mot conegut també del català central.

Escarabitxa: escarabat. *Uns altres es decantaven per la infusió d'escarabitxes torrades,* p. 143.

Escurina: fosca. *Uns llums vermells d'allò més escarransits que no mataven l'escurina ni res,* p. 79.

Esquitllévit, mirar d': mirar d'esquitllentes, de cua d'ull. El *DCVB* el registra també per al català central i l'escriu amb *b,* p. 71.

Estomagar: pair en sentit figurat. Segons el *DCVB* és també conegut del català central. *Sap que mai no l'he pogut estomagar,* p. 48.

Ferrolla: pala de ferro per a recollir la cendra de la llar, d'ací el sentit figurat de persona deixada, bruta. *Vas fet una ferrolla,* p. 34.

Fumarrina: molt de fum, fumera. *Quina fumarrina és aquesta? Deu ésser Tastaboires que crema les escombraries,* p. 30.

En galls: «en onades encrespades, com crestes de galls», afegí Jesús Moncada a l'enquesta. L'exemple que dona el *DCVB* és lleugerament diferent: 'bombolles d'un líquid bullent i onades que es rompen enmig de la mar'. *L'aigua s'aixecava en galls en topar amb les roques,* p. 59.

Garganxó: úvula. *El renec enganxat al garganxó,* p. 27.

Gorgoll: raig o broll d'un líquid, p. 30.

Malura: mal, nafra. *Deixant de banda la malura que s'ha fet,* p. 99.

Menar: moure's, valdre's, p. 99.

Mitjana: illa al mig del riu. *L'aigua clara del Segre... feia torna i cobria gleres i mitjanes,* p. 54. El mot fou usat per Edmon Vallès a la seva traducció de l'obra de Carlo Levi *Crist s'ha aturat a Eboli*, Barcelona, 1964.

Nyagol: udol, grinyol. *Li va engegar una puntada de peu i l'animal, adolorit, va fugir entre nyagols,* p. 47.

Nyagotar: udolar, grinyolar. *Per què no para de nyagolar aquest gos maleït?,* p. 24.

Peladussa: pell, escorça, especialment la separada de la fruita. *Peladussa de patata,* p. 28.

Pepet: enze, xitxarel·lo. És mot també conegut del català central. *I nosaltres ens estem aquí igual que una colla de pepets,* p. 80.

Personal: gent. *Els mollons... van quedar atapeïts de personal,* p. 64.

Perxis: porxo, lloc cobert, amb columnes o pilars de sosteniment. El *DCVB* dona *perxi. A l'ombra fresca dels perxis de la plaça,* p. 27.

Premso: pinso. El *DCVB* escriu *prenso. Sagarra donava el premso a la «Baldada», la nostra mula,* p. 55.

Regallat: solcat, ple de regalls. *Una horrible mómia regallada d'arrugues,* p. 14.

Roncar: fer manifestacions excessives o inoportunes de poder, de força, de riquesa, en una forma gairebé amenaçadora. És també conegut en català central, p. 66.

Roquissal: roquetar, p. 58.

Sacre: gens. *A dins no s'hi veia un sacre,* p. 78.

Safareig: crits i soroll, guirigall. *Sense safareig litúrgic,* p. 70. També és conegut en català central.

Sama: compartiment de proa del llagut; el de popa és la *cambra. L'oncle Peris, que sa mare va parir-lo en la sama d'un llagut,* p. 62. El mot ha estat usat també per Edmon Vallès a *Dietari de guerra,* Barcelona, 1980.

Sargantilla: sargantana. *La bassa... on suraven fulles podrides i sargantilles mortes,* p. 155.

Saula: corda de cànem per arrossegar el llagut; es diferencia de la *sirga* per tal com aquella és d'acer trenat i només s'empra en passos de barca, de banda a banda del riu. Va del *tamboret* (o coberta de popa), que és el lloc del patró, a una corriola penjada de la punta de l'arbre i d'aquí als homes o a la cavalleria que arroseguen la nau pel *camí de sirga.* El *DCVB* cita aquest mot segons Joan Amades, *op. cit.,* i aquest autor el dona com a propi de Mequinensa. Vegeu també allà, s. v. *sirga* un text corprenedor sobre la duresa de la feina dels llaguters. *Els homes es deixaven la pell per les vores de l'Ebre a força d'estirar la saula,* p. 54.

Sinada: sina, pitrera plena. Moncada només el fa servir en la frase superlativa següent: *Més enze que una sinada de baldufes,* p. 150.

Tararot: beneit, curt d'enteniment, p. 69.

Tello: tros de teula o de pedra plana que els infants fan servir per a jugar. *Fas una cara com un tello* és a dir, seriosa, inexpressiva. p. 34.

Trossa: feix de llenya. *Sort van tenir d'unes trosses de savina que hi havia a terra, que van esmorteir el cop,* p. 99.

Xiquet: infant, p. 118.

Xuta: ocell nocturn, semblant al mussol. *Vam passar la nit de la xuta* és a dir, molt mala nit, p. 64. La frase no figura al *DCVB.*

Els mots següents, tots ells propis del parlar de Mequinensa, no figuren al *DCVB.* En part han estat registrats en altres obres, la majoria de publicació posterior al *DCVB.* Gairebé tots ells són usats per primera vegada en català literari.

Amallar-se: entre la gent de riu de Mequinensa significa embarrancar-se un llagut en tocar fons; en sentit figurat vol dir entrebancar-se parlant, titubejar, restar esmaperdut. *No vaig passar del Pare Nostre. Quan arribava a allò que diu «dels nostres enemics...» m'amallava sempre,* p. 87.

Bagatge: bestia de càrrega. El mot és conegut també a la Codonyera.[11] *Devia ésser algun bagatge que ha fugit de la quadra,* p. 24.

Baldat: referit a un objecte significa que està desballestat, que balla. *Us heu fixat en les escales de la trona? Hi ha quatre graons baldats,* p. 94.

11. Vegeu Artur Quintana (1986). En esmentar la Codonyera es fa sempre referència a aquesta obra.

Jugar a la botifarra: joc de cartes. Encara que el *DCVB* no el registra amb aquest sentit és un mot molt conegut per gran part del domini. Figura a l'ALC. *Vam posar-nos a jugar a la botifarra,* p. 63.

Bufagateres: tafaner. *Pere Santa Creu, sacristà bufagateres,* p. 116.

Cagabandúrries: poca cosa, xitxarel·lo, persona sense empenta. A Mequinensa diuen: «Hi ha hòmens, homenets i cagabandúrries». *Però ara* és *quan es veu qui és un patró i qui un cagabandúrries que només sap navegar a la tertúlia del cafè,* p. 58.

Caloi: fetus d'una vaca, ovella que ha afollat; es venen com a carn molt fina. En sentit figurat significa persona desvalguda, indefensa. El mot ha estat usat per Joaquín de Carpi, *op. cit. No fara res, pobre caloi,* p. 27.

Carambous: pastís amb un o més ous durs que es fa per a la Pasqua. *A coure coques, magdalenes, pastissets i carambous,* p. 97.

Coll: es diu de l'indret on el riu va estret, amb una inclinació forta; són els llocs més perillosos i es contraposen a *les planes* on l'aigua va lenta. *Saltar un coll*: baixar-lo amb el llagut. *Vam saltar colls i pedrets,* p. 58.

Cruixir: vulgarisme per morir. *Deu anys havia tardat a cruixir el vell Sebastià, i ara, l'endemà del seu enterrament...,* p. 66.

Entreixes: mentrestant. *Entreixes va arribar un missatger a cavall,* p. 66.

Esbatullar-se: Empatollar-se, empescar-se; també esvalotar-se, agitar-se. És un *esbatullat* 'és un esvalotat'. *Que no hem de beure rom aquesta nit? —es va esbatullar Dalmau,* p. 164.

Esbregada: refregada. *Després de donar-li una esbregada a la màniga, es posà l'ull de vidre a la conca buida,* p. 31.

Esbregar: fregar. El *DCVB* registra per a Calaceit el significat de 'rentar sense sabó roba gruixuda'. *S'esbregà les mans a la granota,* p. 88.

Escantellar-se: oscar-se. *Ganivets dels que mai no s'escantellen,* p. 86. És mot conegut a la Codonyera.

Esgraells: arguenell. Es fan servir per al transport de l'aigua amb someres i estan formats per dues taules de fusta amb orificis per a posar-hi els cànters. *I no us dic res de quan veuen una somera amb la sàrria o els esgraells al llom,* p. 87.

Esmolades: desgràcies. *Escombriaire en bo, polit per vents i pluges i esmolades,* p. 26.

Esquelletjar: sonar les esquelles i en sentit figurat dir, cridar, fer soroll. *Que cony, som-hi! Va esquellajar el Blanc,* p. 80.

Fur, -a: violent, feréstec, esquerp, aspre; dit tant de persones com d'animals. *L'Ebre tenia el color de la terra i rosegava la vora igual que una bèstia fura,* p. 54. El mot també és conegut a la *Codonyera, furro* a Benasc.[12]

Glapa: en el llenguatge dels minaires significa la part del sostre d'una mina que cau en un ensorrament; massa compacta de terra. *La glapa que el dilluns havia d'enfonsar-li les costelles a Cosme Santapau,* p. 30. El mot també és conegut a la Codonyera.

Jugaldrina: enjogassament. *La jugaldrina dels nois en els carrers,* p. 71.

12. En citar Benasc es fa sempre referència al diccionari de Ballarín Cornel (1978).

Malastruga: dissort. El contrari, la benaurança, es diu *bonastruga.* Són mots usats a Mequinensa només entre gent vella. *Fer bestieses amb les coses de missa ens portaria la malastruga,* p. 57.

Malfatxat: mal fet, mal vestit, malgirbat. *Els ninots de fusta —la color cridanera i malfatxats,* p. 16. Vegeu *malfarjat* a *DCVB.*

Merdolí: poca cosa, persona insignificant, es diu més aviat de la condició física. *Amb dos merdolins esquifits que no pujaven un pam de terra,* p. 108.

Molló: moll petit. *El llagut estava preparat en el molló des de la tarda abans*, p. 53.

Mortalera: mortandat. És mot conegut a la Codonyera. *Si prou vam tenir els més joves per salvar la pell. El que no entenc és com no hi va haver una mortalera!* p. 145.

Carn mortoïna: carn de bèstia morta; s'usa també en sentit figurat: esmorteïda. *La llum mortoïna de la bombeta polsosa,* p. 14.

Pedret: Amuntegament de pedres en els punts on els barrancs desguassen al riu. Arriben a formar petits deltes i són perillosos per a la navegació. Alguns tenen nom: per exemple *el pedret del Cavaller.* És el significat que li dona Cels Gomis de 'Munió de roques grosses arrossegades pel corrent', citat per Joan Amades, *op. cit. No tinc ni una gana ni mitja de trencar-me els ossos contra un pedret.* p. 55.

Pica: eina dels miners amb dues puntes iguals a banda i banda de mànec curt. *Era fred el ferro de la pica amb què el pare arrencava el carbó de la mina,* p. 159.

Pinta: en el joc de la botifarra cada carta en bases guanyades. *Pintar* o *no pintar* en el mateix joc significa guanyar o perdre. *Tancant dins els punys les pintes que guanyava,* p. 17. *A passeig l'as!... no pintareu,* p. 14.

Revoltim: revoltí. *Un revoltim de cendra emboira «El peix que Juma»,* p. 15.

A roda: portar algú enganxat *a roda* significa no poder treure-se'l del damunt. La *roda* és la peça de fusta (o de ferro) que arrenca de la quilla i es corba per a formar la proa o la popa de la nau. Hi ha la *roda de proa* i *la de popa.* La frase pot venir de *la roda de popa. De camí van tenir dues paies enganxades a roda,* p. 79.

Senyal de coca, pa, etc.: senyal de cada casa que es fa al pa per distingir-lo del de les altres. És mot conegut a la Codonyera. *Dues se les tenen perquè han marcat les coques amb el mateix senyal,* p. 98.

Servar: a més del sentit d'obeir la barca el timó, que figura al *Diccionari General,* té el sentit figurat de no estar bé del cap. *No servava prou bé,* p. 62.

Sissenyor: cosa fabulosa que es diu per evitar allargs. *Què hi has ficat dins el cafè, Bartomeu del dimoni? —Sense veure-ho, ho endevino— crida un altre. Els mitjons del capellà! —Al meu hi havia un pollastre amb ulleres!— I al meu un sissenyor amb butxaques!,* p. 160. També es diu *un sissenyor amb barret!*

Tossar: no difereix a Mequinensa del significat general. En el text l'autor l'amplia amb el sentit de donar cops en general i no només amb el cap o el tos. *Els seus dits van tossar amb una cosa ovalada,* p. 25.

Tartir: usat sempre precedit de *sense.* Significa no dir res, no dir ni piu. El mot ha estat usat per Joaquín de Carpi, *op, cit.,* i és conegut també a Benasc. *Només li diré que em vaig empassar aquella humiliació sense tartir,* p. 108.

Trencacolls: en els jocs d'infants, parany format per un clot tapat amb branquetes: *el riu n'és ple de paranys per l'estil. El riu, Manel... és com ara un camí cobert, tot planet per damunt, però ple de trencacolls per sota,* p. 54.

Xombar una cosa significa posar-la dreta. Moncada fa servir aquest mot només en la frase superlativa següent: *Es va quedar xombat com una bitlla al mig de l'establiment,* p. 88.

És interessant d'esmentar el ric lèxic dels llaguters que fa servir Moncada, que si bé no inclou ètims nous, sol donar-los unes connotacions específiques. El llagut té *patró, peó* i *minyó* (= grumet), que són *navegants, homes de riu.* La seva ciència són *les coses del navegar.* Per a ells el fons del riu és un camí que no es veu i que cal endevinar; aquest camí, *el camí cobert,* és una ratlleta molt prima. *El llaguter se solta* amb el llagut i *s'avia. Fa viatge.* Li cal *servar* bé el llagut, saltant *colls i pedrets* i evitant *les gleres, mitjanes* i *trencacolls* del riu. Quan, en *les riades, l'aigua fa torna,* és a dir que recula per haver trobat un obstacle, es fa dificil *el navegar.*

Molt típic de l'estil de Jesús Moncada és la gran abundància de frases fetes, moltes de les quals són ben característiques de Mequinensa. Vegeu, per exemple: *O cinc o cinquanta* és a dir, o tot o res. *Si no ho aclarim, festa!* es diu per a una cosa que no té importància, que tal dia fara un any. *A França esmolen!* per a remarcar que una cosa fa de mal creure, que és impossible que sigui així. *Arribar a les tres pedretes* és atènyer el punt crític en què ja no es pot més. *Qui s'ha penjat avui?* exclamació davant d'un fet insòlit. *Guaita que té ronyons la càrrega del sucre!* exclamació davant el desvergonyiment o la barra d'algú. *Ésser a les més altes* a punt de rebentar, i moltes altres més que junt amb les freqüents frases de tipus superlatiu —a més de les ja esmentades, vegeu: *ésser més bast que l'espart mascle, més sord que una espardenya, xerrar més que fetge en brases,* etc.— es troben gairebé a cada pàgina.

On potser es manifesta més clarament l'especial preferència de Jesús Moncada pel lèxic del català nord-occidental és en aquells casos en què el *Diccionari General* presenta parelles de mots, l'un propi del català occidental —*davall, eixir, espill, parèixer,* etc.— i l'altre del català oriental —*sota, sortir, mirall, semblar,* etc. Moncada fa servir molt més les primeres que no pas les segones, si bé aquestes, d'acord amb el típic eclecticisme de l'autor, no són rebutjades tampoc del tot.

Els castellanismes del parlar mequinensà són evitats gairebé sempre. Entre els no admesos en el *Diccionari General* Moncada només fa servir *matxo, sereno, paia* i *perrot* (= moneda de deu cèntims) i posa *carajillo* en cursiva. Els altres castellanismes són substituïts per mots de la llengua literària, exclusius d'aquesta —no escriu *assera, busson, cego, lego, menos, retrato, sèrio,* etc., sinó *vorera* o *voravia, bústia, cec, després, menys, retrat, seriós*—, o vius en part en altres comarques de la llengua —no escriu *bassura, hasta, nòvio, otonyo, pues, rato,* etc., sinó *escombraries, fins a, nuvi, tardor, doncs, estona.*

Però no són aquests els únics casos en què Moncada fa servir el lèxic exclusiu de la llengua literària o propi de parlars no occidentals. L'autor en cap moment de la seva obra no es limita al lèxic del propi parlar mequinensà, sinó que aprofita també tots els altres recursos que li ofereix la llengua literària —vegeu, a més dels mots ja citats, d'altres com *àdhuc, dempeus, embolcall, esdevenir, fermall*, *lluentó, perbocar, tanmateix, vidu,* etc.—, especialment les formes vives en el parlar barceloní que coneix molt bé —mots com *aclaparar*, *a correcuita*, *aviat*, *deixatat*, *doll*, *fer fonedís*, *gresca*, *llefiscós*,

murri, *nen*, *pòtol*, *prestatge*, *terrabastall*, *tràngol*, etc.— i de la qual no dubta en fer servir fins i tot els vulgarismes i les formes argòtiques —*clissar, coi, ferm* (= excel·lent), *fúmer, ésser un llepa, meuca, maco, sòmines,* etc.—[13] o la més castissa fraseologia —*engegar a dida, beneit del cabàs, bona nit i tapa't, a tres quarts de quinze, a can seixanta,* etc. També assaja algunes, poques, innovacions: *a hores cautes* a hores en què hom no pot ésser vist, *estremidor* que estremeix, *pinzellar* per pintar (amb el pinzell), *(gat) voltateulades, la pell del riu, la pell del poble, la descarnada* per a la mort.

En certes ocasions per a aconseguir efectes de distanciació Moncada fa explícit el caràcter local dels mots usats: en una carta d'un de Cantalaigua, és a dir de Mequinensa, a un altre de Barcelona aquell diu «es veu que no tenim la lluna al recte del fumeral» i suposant que l'altre potser no ho entendrà afegeix «que estem de pega», p. 97. Unes pàgines més enllà li parla de «carambous, que són les mones», explica, «que fem aquí per Pasqua Florida», p. 101. En una altra narració discuteixen dues imatges dins de l'església i l'una pregunta «Què ha dit que hi té, a l'orella, Pasqual?» L'altra li contesta «Una quera» i la primera imatge, que no ho entén, insisteix «I que és això?». «Un corc», li responen, p. 114. En tots tres casos la forma local, nord-occidental, no és aparentment entesa. Són, però, casos excepcionals. Només aquests tres que esmento. Tots els mots citats surten amb absoluta normalitat dins del text, en altres punts.

En l'actitud de l'escriptor entre la llengua literària i el parlar col·loquial, que ací hem anat observant, hi ha dues posicions extremes, representades entre els escriptors en català a l'Aragó per exemples com Edmon Vallès, per una part, i per l'altra per Joaquín de Carpi. El primer prescindeix gairebé del tot de les formes exclusives del propi parlar mequinensà, llevat d'alguna paraula escadussera de la terminologia dels llaguters, mentre l'altre se cinyeix estrictament al català local tamarità en quasi tots els aspectes; només en l'ortografia se sotmet curiosament al castellà literari. Moncada defuig ambdues posicions. Ell no vol renunciar a moltes de les possibilitats expressives del propi parlar —o fins i tot d'altres parlars ni tampoc a les del llenguatge literari. La seva fórmula consisteix, ja ho hem vist, en reproduir els nivells de menor càrrega semàntica —la fonètica, morfologia i sintaxi— segons la llengua literària, reservant per al nivell de major càrrega semàntica —el lèxic— una actitud eclèctica entre la llengua literària i la col·loquial. El resultat és un model força vàlid i especialment apte per a la incorporació del lèxic local a la llengua literària, però no és l'únic, evidentment. Abans n'hem vist un altre, el d'algun llibre de Joan Barceló, on sense caure en solucions castellanitzants per l'estil de Joaquín de Carpi, s'aprofiten més que no fa Jesús Moncada les possibilitats d'escriptura que ofereix el parlar local. Amb això no pretenc fer cap retret a la solució adoptada per Jesús Moncada, perfectament lícita i que per a molts serà segurament la més escaient, sinó senzillament recordar també l'existencia de l'opció límit representada per Joan Barceló, opció sovint oblidada i fins i tot menystinguda per la crítica dins el ventall de possibilitats —per dir-ho amb frase de Vallverdú— de què disposa l'escriptor.

13. Moncada usa profusament molts altres vulgarismes comuns a tots els parlars catalans però que el *Diccionari General,* pels prejudicis de l'època, no ha registrat. Tots ells consten al *DCVB* i a la *Gran Enciclopèdia Catalana.* Són mots com *collons, cony, conya, emprenyar, fotre, hòstia, malparit, punyetes, rehòstia* i frases com *sa mare, 'on déu* (= me cago'n déu), *la mar salada, el déu que la va sacsar,* etc. El seu ús obeeix possiblement als tocs de tremendisme que Pere Calders fa notar també en l'entrallat argumental de les *Històries de la mà esquerra i altres narracions*; vegeu el pròleg a aquest llibre.

Bibliografia

ALC = Griera, Antoni (1926-1964): *Atlas lingüístic de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

ALPI = Navarro Tomás, Tomás (dir.) (1962): *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*, vol. 1. Madrid: CSIC.

Amades, Joan (1934): «Vocabulari dels vells oficis de transport i de llurs derivats». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 22, 59-239.

Ballarín Cornel, Ángel (1978): *Diccionario del benasqués*. Saragossa: La Editorial.

Barceló, Joan (1981): *Miracles i espectres*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.

Carpi y Zaidín, Joaquín (1981): *El dialecto de Tamarite de Litera*. Tamarite de Litera: Ayuntamiento de Tamarite de Litera.

DCVB = Alcover, Antoni M.; Moll, Francesc de B. (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.

Fabra, Pompeu (1932): *El català literari.* Barcelona: Editorial Barcino.

Fabra, Pompeu (1956): *Gramàtica catalana*. Barcelona: Editorial Teide.

Fabra, Pompeu (1979): *Diccionari General de la Llengua Catalana*. Barcelona: EDHASA.

Frago, Juan Antonio (1981): «Reseña de *Tomás Buesa Oliver, "Estado actual de los estudios del dialecto aragonés", II Jornadas sobre el estado actual de los estudios sobre Aragón, Zaragoza, 1980, t. I, pp. 357-400*». *Archivo de Filología Aragonesa*, 28-29, p. 356-358.

Quintana, Artur (1986): «El parlar de la Codonyera». *Estudis Romànics*, 17, 1-253.

Riera, Ignasi (1982): «Balanç del segon semestre de 1981. Novel·les i novel·listes», *Serra d'Or,* 270 (març), 35-38.

revista DE L'ACADEMIA ARAGONESA DE LA LENGUA 2025 / vol. 1 / 148-172
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.6 • CC BY-NC-ND 4.0

La transmissió de la llengua popular entre el segle xv i el segle xx. Testimoni d'un inventari del 1423[1]

Javier Terrado Pablo
Universitat de Lleida. javier.terrado@udl.cat
https://orcid.org/0000-0001-8126-5331

Resumen

La luenga de finals d'a Edat Meya refleixada en os inventarios ribagorzanos d'a zona de Roda d'Isabena s'amuestra en cualques aspectos muit cercana a la que manifiestan los testimonios orals en l'actualidat. Ixo demuestra que ha existiu una transmisión intercheneracional exitosa y sin solución de continuidat. En este treballo estudiamos un documento que, en a nuestra opinión, ye bien representativo tanto d'a fonetica como d'a morfolochía y, especialment, d'o lexico populars. Lo parlar d'a Ribagorza central en o sieglo xv, establiu sobre una crucillada cheografica entre luengas y como estrato evolutivo entre las formas medievals y las d'a modernidat, puet ilustrar las condicions que permiten la transmisión d'os medios d'expresión y aseguran la permanencia d'una luenga.

Parolas clau: inventarios, luenga medieval, luenga actual.

Resum

La llengua de finals de l'Edat Mitjana reflectida en els inventaris ribagorçans de la zona de Roda d'Isàvena es mostra en alguns aspectes molt propera de la que manifesten els testimonis orals en l'actualitat. Això demostra que ha existit una transmissió intergeneracional ben reeixida i sense solució de continuïtat. En aquest treball estudiem un document que, en la nostra opinió, és força representatiu tant de la fonètica com de la morfologia i, especialment, del lèxic populars. El parlar de la Ribagorça central al segle xv, establert sobre una cruïlla geogràfica entre llengües i com a estrat evolutiu entre les formes medievals i les de la modernitat, pot il·lustrar les condicions que permeten la transmissió dels mitjans d'expressió i asseguren la permanència d'una llengua.

Mots clau: inventaris, llengua medieval, llengua actual.

1. Aquest treball ha estat redactat l'estiu de 2024 per Javier Terrado, investigador del projecte *Toponimia de Aragón, Cantabria y La Rioja* (PID2020-114216RB-C63), finançat per l' Agencia Estatal de Investigación (Ministeri de Ciència i Innovació); dintre del projecte coordinat *Toponomasticon Hispaniae* finançat per MCIN/ AEI/10.13039/501100011033/ (https://toponhisp.org/).

Abstract

The language of the late Middle Ages reflected in the Ribagorzan inventories of the Roda de Isábena area is in some respects very close to the language shown in the oral testimonies of the present day. This proves that there has been a very successful and uninterrupted intergenerational transmission. In this paper we study a document that we believe is quite representative of both phonetics and morphology and, especially, of the popular lexicon. The speech of central Ribagorza in the 15th century, established on a geographical crossroads between languages and as an evolutionary stratum between medieval and modern forms, can illustrate the conditions that allow the transmission of means of expression and ensure the permanence of a language.

Keywords: inventories, medieval language, modern-day language.

Introducció

La llengua escrita, i més la que mostra una pretensió literària, està exposada a influències molt variades. Pot estar sotmesa a criteris estètics aliens a la parla quotidiana. I pot reflectir les preferències de grups socials minoritaris, que no estiguin en armonia amb el parlar de les classes populars. Un exemple n'és l'Aragó, on la llengua castellana, que mostra bona part de la producció literària i no literària, fa palès un divorci entre la llengua del poble i la llengua escrita per la classe econòmicament més afavorida. Però creiem que un inventari és un tipus de text que pot esdevenir com un mirall que, si no reflecteix fidelment, pot almenys aproximar-nos a allò que constituïa el dia a dia d'una casa i també del llenguatge que expressava el seu viure quotidià.

Hem elegit un inventari, el de la casa de Ramon de Seix, per aproximar-nos al parlar popular en un punt de la Ribagorça central al primer quart del segle XV. Està redactat a la vila de Roda i hi constatem una gran afinitat amb la llengua parlada avui a la zona col·lindant, la de Sopeira i Areny, de la qual nosaltres mateixos n'hem estat testimonis des dels anys 70 del segle passat.

No és el nostre objectiu esbrinar quina era la llengua parlada a Roda al segle XV. El que pretenem és saber en quina mesura s'ha produït la transmissió a les generacions actuals dels vells mots i formes. Coincidim amb el tarannà de la investigadora Amàlia Ensenyat, que ha estudiat bé el parlar de Roda, quan diu que la seva intenció és conèixer com es parla, "dejando un poco de lado la preocupación (casi obsesión) por la adscripción lingüística" (Ensenyat 2006: 15). De fet, altres autores, com Maria Luisa Arnal, s'han mostrat escèptiques respecte de la possibilitat de classificar aquestes varietats lingüístiques de transició (Arnal 1997: 55). Joan Coromines avisava ja que tota adscripció d'aquestes varietats mixtes de la vall de l'Isàvena a un domini o un altre pot resultar discutible. Si una assignació no era possible per a la llengua del segle XX, menys ho serà per a una llengua que solament coneixem pel testimoni indirecte de l'escriptura.

Com es parlava a Roda al segle XV no ho podem saber. Un text reflecteix el compromís entre unes formes comprensibles pels oients o lectors i unes pautes escripturàries rebudes de la tradició. Un do-

cument escrit dona fe dels hàbits d'escriptura, que no sempre coincideixen amb l'oralitat. En el nostre cas, l'inventari que estudiem és interpretable des de la llengua catalana, però manifesta trets que mostren ja una transició cap a l'aragonès de les poblacions de la Ribagorça occidental.

El document forma part d'un llibre de protocols notarials que es trobava a l'Arxiu Capitular de Lleida. El vam treballar a finals del segle passat, un moment en què aquest arxiu eclesiàstic no disposava encara dels recursos que avui ja té. Quan ara hi hem tornat per revisar la nostra transcripció, hem constatat que no hi ha constància del llibre. Per sort disposàvem d'una fotocòpia del temps en què vam fer una transcripció estricta del document, amb resolució de les abreviatures. Afegim en appèndix la imatge, perquè el lector pugui comprovar si n'hem fet una lectura correcta. La transcripció que tot seguit presentem no és estricta, hi afegim els accents i separem les paraules segons la nostra interpretació.

A fi de contrastar la llengua del document amb la del segle xx i l'actual, hem acudit a l'*ALDC*, que inclou les poblacions de la Pobla de Roda i de Sopeira. Menys informació, però també útil, ens ha donat l'*ALEANR*, que té com a punt d'enquesta la localitat d'Areny. Per valorar el grau de manteniment del lèxic en l'actualitat, hem tornat a fer enquesta a Areny i a Sopeira.[2] Endemés hem acudit a una investigació inèdita i que considerem molt valuosa: *Repertorio y análisis lingüístico del léxico de Roda (Huesca)*, treball de DEA (UdL, 2004) d'Amàlia Ensenyat Brun. També ens han estat d'utilitat *La llengua de Castigaleu* (2008) de Jordi Moners i Sinyol i el recull *L'enraonar d'Areny* (2024) d'Inès Bergua i Anna Puyal. De molt recent aparició és l'estudi de Javier Giralt titulat "Léxico de la vida cotidiana en inventarios del siglo xv de Roda de Isábena (Huesca)". Revisa 19 inventaris de la mateixa època i el mateix lloc que aquest de 1423, que treballem tot seguit. Giralt dona ja raó de bona part del lèxic que nosaltres estudiarem. El nostre treball pot considerar-se complementari del seu.

La proximitat de la llengua actual al llenguatge de l'inventari comença ja per l'antroponímia i la toponímia. Noms com Pere de Ferrús o Berenguer de las Llanas responen a una estructura onomàstica que ens és ben familiar. I topònims com *la Cerullia*, *la Concissa* o *Seix* són coneguts i localitzables amb facilitat. Pel que fa al lèxic, l'inventari diu que a l'entrada de la casa de Ramon de Seix hi havia una *ganxa*. Avui és ben usual que, si hi ha vells, també en trobem una a qualsevol casa ribagorçana. I a les llars ribagorçanes la sopa es continua servint amb una *llossa*.

2. Trancripció del document

1423. Roda d'Isàvena. Notari: Pere Guerau de Lena. Arxiu Capitular de Lleida

Inventari dels béns de Ramon de Seix, veí de Roda, a petició de Pere Ferrús de la mateixa població

/[1](9v) Nouerint vniuersi que digous a xxiiii del mes de febrer anno a natiuitate domini /[2] mcccxxiii, a requesta d'en Pere Feruz, vey de la vila de Roda, per mana-/[3]-ment d'en Berenguer de las Lanas, preuere, loctinent de juge del priorat de Roda, fonch /[4] feyt enbentari dels béns mobles de la cassa de Ramon de Sex alias de /[5] Riaçoll, vey de Roda, segons que segex:

2. Per l'enquesta a Areny hem tingut la col·laboració de Cristina Jovellar i M. Cristina Rourera. A la de Sopeira ha respost Glòria Francino. Amàlia Ensenyat ens ha permès fer ús del seu treball sobre Roda. A totes elles expressem el nostre agraïment.

Primerament fou trobat en la en-/[6]-trada tres axats, la hu sancer, dos tranquats. Item dos astralls veinllias, una reilla /[7] un tasquó de fere: solia star destrall. Item dos exats altres la una streta/[8] l'altra puntagut sencera & una ganxa. Item una falç de podar atarquinada/[9] & tres falz de segar. Item una albera & un com de fust, /[10] a la hun cap & un troz de cadena de fere per fermar cans. Item altre exat /[11] trenquat chic. Item un aradre ab la reilla ferat a tots obs. En la coyna /[12] fou trobat:

Primerament sobre lo fogar dos cremaills. Item en lo stinller una loça, una /[13] bromadera de fere, una paella, una rasera, un coruell de fere, un feroll pera tirar/[14] foc larc, un ast de fere. Item tres armellas de fera per aradre, la vna /[15] trenquada, & una rodeta de fere launada per a broquer. Item uns feros de tres peus/[16] & una pala de fere trenquada. Item unas cremaillas & unas gleuas, una co-/[17]-bertora, tot de fere. Item dos caldés d'aram, la hu migà, l'altre poc, & altras /[18] cremanllias trenquadas. Item vna pastera sencera chiqua, dos cantas de tera. Item quatre /[19] talliadós de fust & tres scudellas de terra & dos grealls de terra/[20] & dos grealls de fust. Item altra cobertora de fere & duas exollas amplas veillas, /[21] una falç podadera veilla ataquinada. Item un exartell & una tribana poqua. Item una /[22] arqueta poqua ab una grealla ab sall. Item duas falz de segar. Item una pastera de pastar/[23] trenquada. Item un poçall de fust, altra rassera sencera. Item altres dos tanlladors. Item un pareill/[24] de cardas de cardar & un arall criuell. Item un paneret de sarga. Item una huxa am /[25] cinc truxos.

Item prop lo fogar una cadira largua & dos banx per aseure. Item un com /[26] de fust trenquat. Item una arqua gran per a tenir blat. Item unas tessoras. Item un tallian poca/[27] & un raill & un anap de fust nou nouent. Item un breç ab pellons squiçats & un sac /[28] squiçat de cànam.

En la cassa dell olii fou trobat:

Primerament XXV madexas de fill de cànem/[29] lo qual staua en una cistella. Item vuyt tanlliadors, un gran, set poc migancés. /[30] Item VIIII scudellas, VII grealls tot de fust & un morter de fust, dos boxos & un cullier /[31] de fust. Item una loça de fere & un coruell trenquat de fere, stà ab las tananllias del olii. Item una /[32] tanallia sens oli, té qualque un quintell & mig, & dos cantas d'oli buyts. Item una pastera /[33] trenquada per a salar carn. Item en cantas ollas de tera XV peçças malas ab bonas & /[34] auiay una ola de tera ab qualque un almut forment. Altra ola ab peras /[35] sequas.

En la cambra a la exida del porche, al cap de la scalla trobam:

Primerament un baquó /[36] de porc salat sencer & un lart salat am las menueias del porc. Item un paner gran /[37] per tenir pa ab son tanquador: era buyt. Item altra panera am son cobertor per tenir alçat. /[38]Item duas virageras de porgar blat & dos sedaços & dos aralls de acriuar blat. Item /[39] dos capceras de lit de las antigas veillas. Item un lit de barras ab una flaçada blanqua /[40] ab listas negras als caps & un quadrat veill squiçat & un troz d'estrall squiçat.

Item /[1](fol. 10r) una cartre plena de lana sutzia. Item una arqua am dos touanllias, las unas senceras, altra /[2] rota & uns touallions de taula sencés. Item tres madexas de stopa de cànam am sus ceios /[3] de cànam. Item una arqua gran ab qualsque III quartells de nous. Item dos cabaços veills, hun /[4] poc, l'altre gran. Item altre lit de baras buyt & una banqua amb IIIIe peus. Item altro banc/[5] & una taulla. Item altra arqueta poqua: no auia sol ni cobertor.

En lo porche fou trobat /[6]:

Primerament lana blanqua & negra qualsque XV belons, poc més poc menys, & una puha de /[7] torn. Item una dotzena de pells lanudas malas am bonas. Item un quartell de me-/[8]-surar blat. Item altra arqua trenquada buyda, sens cobertor, & una gonella squiçada /[9] de dona. Item vuyt latas de fust mundadas per a pengar robas al ayre. Item /[10] un cressoll.

En la cambra sobre la porta forana fou trobat:

Primerament un lit de baras/[11] buyt & una roda de torn de filar lana. Item unas balanças d'aram miganceras des-/[12]-marquadas <sic>. Altras balanças poquas desmarxadas. Item altra falç podadera cominall & una /[13] destrall trenquada & un capell de sol de palma. Item un arquibanc dauant lo lit ab /[14] amellas & una capssa ab seu. Item un dobler ple de cartas & unas tanaças de /[15] fere. Item taulas venllias per la dita cambra.

En lo celler fou trobat:

Primerament una/[16] cuba ab vinda, qualque un nietro poc més poc menyts <sic>.Item altra cuba plena/[17] de vino most suficient: pot esser qualque III nietros poc més poc menys. Item /[18] altra cuba buyda tinent vy qualque III nietros. Item un barill buyt tinent vy /[19] qualsque XII cantes. Item una canada veilla per a portar vino. Item una scala de fust /[20] am set scalons veilla. Item dos cartres veillas. Item en lo trull trobam rama /[21] d'albar. Item en hun racó del celer fou trobat qualsque XX quartells oliuas poc /[22] més poc menyts. Item un embut trenquat on stà hun odre veill ab vinagre.

En los /[23]coralls fou trobat en lo galiner VIII baras. En lo pallier qualsque III exàuegas /[24] de pallia. En altre trillar trobam erba & un cub desmarxat.

Feyt fonc & pres en /[25] lo dia & mes & any damont scrit. Presens testimonis foren a veure a totes las cosas/[26] en lo present enbentari los honrats en Pere de la Cerullia & Berenguer de la Concissa, veyns de /[27] Roda. E pres lo dit enbentari en Pere de Gerau de Lena, axí com a loctinent de balle /[28] de la villa de Roda. & de continent, complit lo manament a ell feyt per lo dit en /[29] Berenguer de las Lanas, dit loctinent de juge lo dit en Pere de Feruz aixi com a fermança etcetera /[30] & a requesta sua fos fet enbentari dels dits béns de la sobre dita cassa de Riaçoll &/[31] alí stant altra vegada requerí al dit loctinent de balle que de aquells béns li donàs /[32] acompliment de aquella cantitat per la qual era fermança etcetera. & foren pressos las robas /[34] que's seguexen: primerament tot lo baquó del porc sencer. Item vna flaçada blanqua ab /[35] listas negras. Item los dos caldés, la hu migà, l'altre poc. Item vna paella. &/[36] tot açò fou mes en poder del dit Pere de Feruz, los quals s'en portà a sa cassa. /[37] Presens testimonis foren los qui damont etcetera. Et en continent lo dit loctinent de /[38] balle anà dauant lo dit en Berenguer loctinent & feu relaçon de las cossas en lo /[39] present contracte, que auia complit aquellas segons li era stat manat. Testes quibus /40 vt supra.

3. Transmissió de l'onomàstica

L'antropònim *Pere de la Cerullia* és explicable com un nom d'origen, per al·lusió a un antic llogaret avui deshabitat, a la zona del Montsec. Pertanyia al nucli més important de l'Estall, en l'actual municipi de Viacamp i Lliterà (Terrado 2008: 22). Més propera de Roda es troba la casa a la qual al·ludeix

el nom de l'altre testimoni: *Berenguer de la Concissa*. El topònim té avui la forma *la Concia*. Es troba baixant per la pista que porta des de Quixigar a Sant Esteve del Mall i després a la Pobla de Roda (Terrado 2005: 48). És un nom transparent, motivat per la roca tallada en la qual es recolzava. La grafia <ss> revel·la una pronunciació ensordida de la sibilant, però a la part alta de la vall, on es troba la casa, devia mantenir-se sonora i es va perdre, seguint una llei fonètica que hem constatat en el català d'aquestes contrades.

Pel que fa al nom de *Ramon de Sex*, el personatge afectat per l'inventari, es tracta d'un detoponímic. Amb tota probabilitat el topònim que el va motivar era el llogaret de *Seix*, que cal inferir a partir de la informació donada pels *Focs* i els *Morabatins* del segle XIV i que podem ubicar en un lloc molt precís del terme d'Areny. L'antropònim *Seix* es troba dues vegades al llibre dels *Focs de Ribagorça* de l'any 1381: *Ramonet de Seix*, entre les cases que valen quatre mil sous (Camarena 1966: 28) i *Bernat de Seix*, al·ludint a les cases que valen entre mil y quatre mil sous (Camarena 1966: 28). *Bernat de Sex* torna a sortir com a habitant d'Areny als *Morabatins* de l'any 1385 (Camarena 1966: 65).

Si la de Ramonet de Seix era una bona casa l'any 1381, és versemblant que algú provinent d'aquí posés casa a Riaçol, per tal com el nostre inventari fa esment de "Ramon de Sex, alias de Riaçoll", i endemés el document es clou amb els béns incautats a la "cassa de Riaçoll". Podem pensar que després aquest mateix Ramon s'establís a Roda i que contragués deutes impagats amb Pere Ferrús, cosa que podia ser motiu de la petició d'inventari.

Encara que avui no hi ha un lloc habitat al qual pugui fer referència el nom, el fet que les cases recollides als *Focs* i als *Morabatins* siguin d'Areny fa pensar en un nucli situat a la partida del *Seix d'Areny*. A vista del poble, de la part dellà del *barranc de la Font Vella* i per damunt de *Fondarriba*, hi ha una successió de camps i petites boscúries de roures que pugen esglaonadament cap a la serra de Sant Salvador. És l'anomenat *el Seix*. A mig aire s'hi pot veure una pardina. És un racó bastant boscat, amb restes de terrasses de factura ben sòlida, camins i parets de pedra picada. Degué de situar-se aquí l'antic llogaret. Més amunt s'hi troba la font anomenada *la font del Seix*, amb una volta de pedra i una gran bassa. Uns 200 metres cap al sud de la font hi ha encara les restes d'una altra casa. I, seguint el vell camí que menava de Seix a Berganui, ja als caps de la partida, on ara en diuen *la Serreta*, és encara visible la solera del que podia haver estat una església que es podria pensar que coincideix amb el que antics documents anomenen *Sancta Candida*. Camps de cultiu, camins, font i serveis religiosos eren els ingredients que permetien l'establiment d'un nucli de població.

No és aquest l'únic lloc que rep el nom d'*el Seix*. El topònim és ben conegut en la latitud on es troben Roda i Tremp. Imaginem que sortim caminant de la població de Talarn, sobre el marge dret de la Noguera Pallaresa, i avancem cap a ponent. Haurem de recórrer un parell de quilòmetres sobre l'altiplà anomenat *el Seix de Talarn*, fins arribar al peu de la serra de Gurb. Transposem ara la serra i davallem cap a la Noguera Ribagorçana passant per Sapeira. Al peu de la vila haurem de caminar també un parell de quilòmetres sobre un altre planell que baixa en suau pendent. És el *Seix de Sapeira*. Davallarem fins al pont d'Orrit, que ens permetrà de superar la Noguera Ribagorçana. Passarem sota la roca del castell d'Areny i sortint en direcció cap a ponent pel camí de *la Font Vella*, caminarem sobre un paratge simètric al del Seix de Sapeira. És *el Seix d'Areny*. D'aquí podríem continuar cap a Santa

Llúcia, Iscles, Sant Esteve del Mall i Roda. Aquest és el paisatge toponímic on s'integra el nom de la persona afectada per l'inventari de 1423.

4. Qüestions de grafies i fonètica

Observem vacil·lació entre les grafies <a> i <e> en síl·laba àtona: *fere* (9v7) ~ *fera* (9v15) < ll. FĔRRŬM), *destrall* (9v6) ~ *astralls* (9v7), *tranquats* (9v6) ~ *trenquat* (9v11). Aquest fet seria esperable en documents del català oriental (Rasico 2006: 127), però en un text escrit en els límits occidentals de la llengua no deixa de ser remarcable.

La fonètica vocàlica està més prop de les solucions del català que de l'aragonès. Tenim, sense diftongació, *peçças* 'peces', *feros* 'ferros', *peus*, *pells, scudellas*, *set*, *terra*, *vella*, *crivell*, no *piezas, fierros, piez, pieles, escudiellas, siete, tierra, viella* o *cribiello*. També *bonas*, *porta*, *exollas* 'eixoles', *nou*, *sol,*[3] *porc*, no *buenas, puerta, ixuelas, nuevo, suelo, puerco*. Però és cert que, si hem llegit bé, també hi ha *nietros*, amb diftong, un mot que pertany a una esfera més tècnica.

La grafia duplicada <ss> on esperaríem una <s> simple és mostra evident de l'ensordiment de la sibilant sonora i la conseqüent pèrdua de l'oposició /s/~/z/: *cassa* (9v4), *tessores* (9v26), *cressoll* (10r10). Es comprensible que el manuscrit mostri també vacil·lació, perquè estem en una zona d'entrecreuament d'isoglosses: *rasera* (9v13) ~ *rassera* (9v23). Pel que veiem, Roda es situava ja el 1423 en la zona d'ensordiment de la sonora /z/, fet que va impedir la pèrdua de la consonant que manifesta la toponímia de les terres situades a llevant i a partir del marge esquerre del riu Isàvena, per exemple en els casos del sufixos *-osa*, *-isa*. El nom que el document escriu *Berenguer de la Concissa*, manté la consonant, mentre la toponímia viva ens ha transmès el nom con *la Concia*. Els *Focs* mostren que ja el 1381 la pèrdua de la sonora era una realitat: el nom de casa que apareix escrit *Ciroha* marca encara amb la grafia <h> un hiatus produït per l'evolució de *Cirosa*. Avui la introducció d'una consonant epentètica li ha donat la forma *Ciroga*.

No sabem en quina fase evolutiva es trobaven a Roda les antigues africades /dz/ y /ts/ reflectides per grafies com <z>, <tz>, <c> o <ç>. Avui el resultat és el fonema interdentalitzat /θ/ (Ensenyat 2004: 456). La grafia <tz> pot reflectir una articulació africada: "dotzena" (10r,7), "lana sutzia" (10r,1). No cal veure necessàriament en aquest darrer mot un aragonesisme. Sembla ser la forma femenina corresponent a *sutze* < ll. SŪCĬDUS, adjectiu català ben estudiat per Coromines (*DECat* VIII, 163a58), que va ser aplicat a la llana suada de les ovelles i, per tant, 'bruta'. En els dos exemples anteriors l'africada ve després de la vocal tònica. En el cas de *veí*, "vey de Roda" (9v,5), la consonant precedeix a la vocal accentuada i s'ha perdut. Hem de suposar una evolució VĬCĪNU > bedzí > bezí > beí. Contrasta això amb la forma usual avui a Areny, que es manté en la fase /bezí/. Fins i tot es conserva a Areny la consonant en un mot com /tisó/ corresponent al normatiu *tió* < ll. TITĬONE. En el mot *peça* apareix la grafia duplicada <çç>: "en cantas ollas de tera, XX *peçças* malas ab bonas" (9v33). Això podria inter-

3. En el sentit de 'part baixa': "no auia sol ne cobertor" (10r5).

pretar-se com un intent de reflectir l'articulació africada. Però un sol exemple no té caràcter provatiu. En posició final s'observa l'alternança <ç>/<z> en el mateix mot: *falz* (9v,9) ~ *falç* (10r,12) que podria ser símptoma de la pèrdua de la correlació de sonoritat.

Per expressar els fonemes laterals el notari utilitza les grafies <l>, <ll> <lli> i <ill> d'una manera que no coincideix amb l'actual assignació de <ll> per al fonema palatal i de <l> per a l'alveolar. La grafia <ll> reflecteix el fonema /l/ en casos com *sall* (9v22) 'sal', *exollas* (9v20) 'eixoles', *poçall* (9v23) 'poal' o *arall* (9v24) 'aral'. En canvi, la grafia simple <l> expressa la consonant /ʎ/ en casos com *lart* (9v36), *latas* (10r9), *launada* (9v15), *loça* (9v12). Roda és zona de palatalització de la consonant l- inicial.

Un fenòmen característic de la parla d'Areny, i que trobem reflectit també en el nostre document, és l'epèntesi de la nasal /n/ precedint una lateral palatal: "dos astralls *veinllias*" (9v6), "en lo *stinller* una loça" (9v12), "altras *cremainllas* trenquadas" (9v18), "vuyt *tanlliadors*, un gran" (9v29), "Item una arqua am dos *touanllias*" (10r1). En alguns casos trobem en el mateix document l'alternança amb la forma normal: *veillas* (9v38), *cremaillas* (9v16), *talladors* (9v23). Aquest fet és constatable actualment:[4] *espanlla* 'espatlla', *venllar* 'vetllar', *anmenlla* formen part de la parla arenyesa quotidiana.

5. Qüestions de morfologia

Els masculins acabats en *-r* perdien ja aquest fonema vibrant en el plural: "quatre *talliad*ós" (9v19), "dos *caldés*" (9v17). És ben cert que aquestes formes alternen amb les que mantenen la consonant: "altres dos *talladors*" (9v23).

Avui la parla de Roda mostra en els plurals masculins acabats en *-ts* l'articulació interdental /θ/ que els és característica. L'inventari no dona indicis que la transformació s'hagués ja produït i manté la grafia doble de l'articulació africada: "Un aradre ab la reilla ferat a *tots* obs" (9v11), "tres *axats*" (9v6). Creiem que també els inventaris estudiats per Javier Giralt volen reflectir la sibilant com una marca morfològica del plural: *exaçs, ferraçs* (Giralt 2024: 116), *forrollats* (Giralt 2024: 118).

Els plurals femenins es fan en *-as*, tal com és encara normal avui a la zona. Es tracta d'un arcaisme ben conservat (potser per la proximitat de l'aragonès) en aquesta latitud intermèdia del català d'Aragó. La uniformitat d'aquest fet es trenca en un sol cas: "totes las cosas" (10r25), expressió que apareix en el protocol final del document, que diu: "Presens foren a veure a *totes las cosas* en lo present enbentari los honrats...". Val a dir que en dos casos de terminacions abreujades hem dubtat si transcriure *-as* o bé *-es*: "cardas" (9v24) i "tessoras" (9v26). En els dos casos hem decidit resoldre l'abreviatura "card~s" i "tessor~s" amb una *-a-*, però hagués estat possible també l'altra solució. Poc més al nord de Roda, a Noals, Castanesa i Benasc, els plurals són ja coincidents amb el que és normal en català. Més al sud els plurals en *-es* tornen a aparèixer. El tema ha estat ben estudiat per Philip Rasico (Rasico 2006: 119-126).

En el segon numeral trobem la diferenciació amb el masculí i s'estableix l'oposició *dos/duas*: "*duas* exollas amplas" (9v20), "*duas* virageras" (9v28).

4. Confirmen la vigència del fenomen les autores del recull *L'enraonar d'Areny*: "El grup de consonants *-tll-* acostuma a pronunciar *-nll*. Exemples: *anmenlla / almenlla* (ametlla); *espanlla* (espatlla); *espanllar* (espatllar); *venlla* (vetlla)..." (Bergua 2024).

Observem també diferenciació semàntica associada a la diferenciació genèrica: "una arqueta poqua ab una *grealla* ab sall" (9v22) ~ "dos *grealls* de terra & dos *grealls* de fust" (9v19). És provable que la diferència estigui en les menors dimensions de la *greala*, per tal com s'assenyala que es troba dintre d'una arqueta petita. En la llengua general hi ha també diferència entre *ganxa* 'mangala' 'bastó de mà' i *ganxo*, si bé en el document el masculí no es recull. Trobem encara al document la distinció entre *banc*, probablement aplicat al banc llarg de les cuines tradicionals, i *banca*, que potser seria més curt i d'ús individual: "una *banqua* am quatre peus" (20r4). El fet de ser inventariat a la vora d'un llit fa pensar que la *banca* pugui ser un moble de dormitori.

6. Qüestions de sintaxi

Ens ha cridat l'atenció la construcció distributiva [*la un ... l'altre*], els precedents de la qual trobem ja en el llatí medieval romanitzat i que es manté sense solució de continuïtat fins al dia d'avui. Vejam els exemples de l'inventari: "Dos caldés d'aram, la hu migà, l'altre poc" (9v17), "tres axats, la hu sancer, dos tranquats" (9v6), "dos touallias, las vnas senceras, altra rota" (10r1). I comparem-los ara amb la construcció [*illa una...illa alia*] d'un pergamí ribagorçà[5] datat al primer quart del segle XI: "Bernard Mir de duas uineas que sunt ad illa Plana de la Serua, *illa una* conparauit [...] de Arasan et *illa alia* qui fuit de Ramio decima debet dare."

Un recurs contrari al de la distribució és el de l'agregació d'objectes sense distinció entre ells: "XX peçças malas ab bonas" (9v23), és a dir vint peces sumant males i bones. Crida també l'atenció la repetició emfàtica "nou novent" (9v27), per referir-se a un objecte que no ha estat encara usat. I per fi cal assenyalar una expressió molt usual encara: "als caps" (9v40), per assenyalar la part alta d'un lloc o l'extrem d'un objecte. Tot plegat, trobem una llengua amb molts recursos expressius i gens improvisada.

7. Qüestions de lèxic

En un territori de contacte amb l'aragonès és normal que hi trobem aragonesismes clars. El mot *arall* l'hem d'interpretar com l'aragonès *aral*. Constatem també l'alternança de l'aragonès *vino* (10r,17) i el català *vi* (10r,18). Pertanyent a la cultura del vi trobem, si hem encertat en la lectura del document, l'aragonès *nietro* 'mesura equivalent a uns 160 litres', amb diftongació aragonesa (ll. MĔTRŬM 'mesura'), mot que no trobem en els diccionaris catalans però sí en els aragonesos. El substantiu *rall* ha de ser l'equivalent de l'aragonès *rallo* 'càntir'. A la vora de l'adjectiu català *trencat*, trobem en el document l'aragonès *rota*. El sufix *-era*, que trobem a *bromadera*, *podadera*, *rasera* i *viraguera* ens adverteix del possible origen aragonès d'aquests mots. Precisament aquest darrer, documentat en la forma "duas virageras" (9v38), no trobem altra manera d'explicar-lo si no és partint de l'aragonès *biraga* 'planta

5. Vam fer notar això, amb al·lusió a l'inventari de 1423, en l'article que vam publicar l'any 2000 juntament amb Moisès Selfa i Jesús Martín (veg. Terrado *et alii* 2000: 172).

parásita del trigo, cizaña' (*Endize*, s.v.) i ha de referir-se a algun sedàs especial per garbellar i separar la llavor d'aquesta planta. El document utilitza algun tecnicisme jurídic, com és *requesta*, que ha fet sort i es viu avui a la zona. Es pot dir que, si un producte és molt sol·licitat, "té molta requesta". Trobem també mots avui ja en desús, com els substantius *anap* 'escudella de fang', *obs*, *gonella*, *broquer* o l'adjectiu *fessa* 'esquerdada'.

8. Comentari del lèxic

Comentem tot seguit aquells mots que ens semblen d'una rellevància especial per a la història del lèxic ribagorçà, la seva pervivència o les condicions del seu ús.

Albar 'àlber' *Populus alba* ["rama d'*albar*" (10r)]. El *PALDC* (5, 760) indica que les formes del cat. occidental del tipus *albà* "deuen ser resultat d'un canvi d'accent propi de l'arag., on tenim *albar*". Aquesta és la forma que es recull a Cerler, Senet, Taüll, Les Paüls, Eresué i en general a les altes valls ribagorçanes, anant més cap a llevant i arribant fins i tot a Andorra (Santa Coloma, Ordino). Això marca una àrea conservadora a les altes valls, que s'estendria fins a Roda al segle XV. La seva extensió s'aniria reduïnt, perquè avui no trobem ja *albar* a la zona baixa (Roda, Areny, Sopeira), possiblement per la competència de *trémol* (*Populus tremula*). En aragonès va de les altes valls fins al Somontano de Barbastro: Ansó, Pandicosa, Salas Altas, Bielsa (*Endize*, s.v. *albar*).

Albera 'tascó per esqueixar troncs' ["Item una *albera* & un com de fust" (9v6)]. Mot d'ampla difusió tant a la banda catalana com a l'aragonesa. Roda: *albera* (Ensenyat 2006). Areny: *aubera* (enq. 2024). Castigaleu: *albera* (Moners 2008: 74). Es troba al Pallars Sobirà i a l'Alta Ribagorça (*DCVB*, s.v. *albar*), també a Benasc, Campo i la Vall de Lierp (*Endize*, s.v. *albera*).

Alçat probablement en el sentit de 'massa de pa fermentada' ["altra panera am son cobertor per tenir *alçat*" (9v37)]. Sembla ser el participi substantivat del verb *alçar* 'fer pujar'.

Amellas 'ametlles' ["*amellas*" (9v37)]. Difusió: Roda: *almendra* (Ensenyat 2006: 52) i (*ALDC* V, 1188). Areny: *anménʎa*. Castigaleu: *améʎʎa, ammeʎa, améɲʎa, alméʎʎa* (Moners 2008: 75).

Anap 'vas per beure' ["Item un tallian poca & un raill & un *anap* de fust" (9v27)]. Coromines diu "mot antic molt usat, avui oblidat gairebé pertot" (*DECat* I, 293b51). Era mot d'àmbit general (*DCVB*, s.v. *anap*). Està ben documentat en època medieval, des de les *Vides de Sants Rosselloneses* al *Tirant lo Blanc*. No registrat pels diccionaris aragonesos. No es recull actualment a les enquestes de la zona.

Aradre 'arada' ["Un *aradre* ab la reilla ferat a tots obs" (9v11)]. Paraula patrimonial, prèvia a la forma *aladre*, amb dissimilació de la primera consonant ròtica, general en català occidental i en valencià. Per l'evolució i difusió del ll. ARĀTRŬM, vegeu el *PALDC* (4, 555). Difusió: Roda: *aladro* (*ALDC* IV, 884), *aladro* (Ensenyat 2006: 47). Areny: *aladre*. Sopeira: *aladre* (enqu. 2024) i (*ALDC* IV, 884). Castigaleu: *aladre* (Moners 2008: 74). *Aladre* és general al català occidental, enfront d'*arada*, propi dels dialectes orientals (*DCVB*, s.v. *arada/aladre*). *Aladro* és predo-

minant a bona part de l'Aragó, des de la vall de Gistau a les terres de Terol més conservadores (*Endize*, s.v. *aladro*).

Aral 'garbell de forats amples' ["un *arall* criuell" (9v24), "dos *aralls* de acrivar blat" (9v38)]. Mot inexistent en els diccionaris del català i present, en canvi, en els aragonesos, amb lateral final no palatal: *aral*. El *TLA* (s.v.) diu: "especie de criba con la cual se verifica el primer expurgo del trigo en la era". Difusió: *Aral* està testimoniat des d'Ansó a Benasc i des de la vall de Bió fins a Chasa i Aínsa. Coromines, sempre atent als orígens romànics, assenyala la presència del mot en el cartoral de Fanlo, l'any 1134: "duos novellos *arales*" (*DECat* I, 353b1). L'origen del mot no ha estat encara ben explicat. Podria ser un mot creat per substantivació d'un adjectiu, que al seu torn derivaria d'un altre substantiu. Una sequència possible fora *aro* 'cèrcol' (subst.) > (cedazo) *aral* 'que té un cèrcol' (adj.) > *aral* 'garbell' (subst.). Però es tracta d'una hipòtesi que cal posar a prova.

Arca 'arca, caixa gran' ["*arca* per a tenir blat" (10r)]. Mot conegut arreu, però més propi de l'Aragó. El bon antiquari Jesús Ferrer (Nabriló), d'Areny, comentava: "Això a Catalunya en diuen *caixa*, a l'Aragó *arca* i a la vall d'Aran *huxa*". A la nostra zona és ben conegut: Areny: *arca*. Castigaleu: *arca* (Moners 2008: 76). General a tot el domini català (*DCVB*, s.v. *arca*), es troba també, i encara amb més força, a tot el domini aragonès (*Endize*, s.v. *arca*).

Armellas 'anelles metàliques' ["*armellas* de ferra per aradre" (9v14)]. El *DCVB* el recull una mica per tot el domini català. El mapa corresponent de l'*ALDC* mostra clarament la competència que li fan mots com *argolles* i *anelles*. *Armella* és general en el domini català (*DCVB*, s.v.) i també a la zona que estudiem: Roda: *armella* (Ensenyat 2006: 52; *ALDC* IV, 886). Areny: *armella*. Castigaleu: *armella* (Moners 2008: 78). Sopeira: *armella* (*ALDC* V, 1188).

Arqueta 'arca petita, capseta' ["Item una *arqueta* poqua ab una grealla ab sall" (9v22), "Item altra *arqueta* poqua: no auia sol ni cobertor" (10r5)].

Arquibanc 'arquibanc', 'arca que és usada també per a seure' ["Item un *arquibanc* dauant lo lit ab amellas" (10r13]. És un moble avui obsolet, però a l'enquesta d'Areny coneixien el mot.

Ast 'ast, tija de ferro puntxeguda' ["un feroll pera tirar foc larc, un *ast* de fere." (9v14)]. El mot apareix en els diccionaris normatius del català, però no sembla ser usual avui a la zona.

Astrall Variant de *destral*. Veg. **Destrall**.

Atarquinada 'bruta', 'sutjosa' ["una falç podadera veilla *atarquinada*" (9v21)]. Derivat de *tarquín*. En aquesta accepció és provablement un aragonesisme, llengua en la qual el mot es documenta bé amb l'accepció de 'capa de suciedad fuertemente adherida'. El *DCVB* (s.v.) recull *tarquim* en valencià, però amb un altre significat: 'solatge d'un dipòsit d'aigua'. Al català *tarquim* 'llot' li dedica Coromines un article del seu diccionari (*DECat* VIII, 318b26). Difusió: El *DCVB* localitza *tarquí* a Benavarri i Mequinensa. El mot *tarquín* es troba a la banda oriental del domini aragonès: la vall ribagorçana de Lierp, les terres de Fonz, i arriba fins al Somontano, Salas Altas i Barbastro. Una mica més cap a ponent la seva àrea arriba fins a Ontiñena (*Endize*, s.v. *tarquín*).

Axat 'aixada' ["fou trobat en la entrada tres *axats*" (9v6)]. Veg. **Exat**.

Bacó 'bacó, conjunt de tota la cansalada d'un porc' ["un *baquó* de porc salat sencer & un lart salat am las menueias del porc" (9v35), "primerament tot lo *baquó* del porc sencer" (10r34).]. És mot

català antic, compartit amb l'occità, ben testimoniat arreu del diomini lingüístic i recollit en el diccionari normatiu. No tenim constància de la seva presència a l'espai aragonès.

Balanças 'balances' ["Item unas *balanças* d'aram miganceras desmarquadas <sic>. Altras *balanças* poquas desmarxadas" (10r11)]. Roda: *balánθas* (*ALDC* VII, 1645). Areny: *balánsas*. Castigaleu: *balánsas* (Moners 2008:74). Sopeira: *balánsas* (*ALDC* VII, 1645).

Banc 'banc per seure' ["Item altro *banc* & una taulla" (10r4), "prop lo fogar una cadira largua & dos *banx* per aseure" (9v25)]. El document distingeix el *banc* de la *banca* i de la *cadira llarga*. Observem que el notari no ha trobat altra manera per indicar el plural que l'addició d'una <x> al singular: *banx*, un procediment en part coincident amb l'emprat per altres notaris de Roda: *arquibanxs* (Giralt 2024: 109, lín. 13).

Banca possiblement en el sentit de 'banc sense respatller' ["Item altre lit de baras buyt & una *banqua* amb IIIIe peus" (10r4)]. Vegi's en el *DCVB* (s.v.) la descripció d'alguns tipus de mobles als quals s'aplica el nom.

Barra / Bara 'barra' ["Item un lit de *barras* ab una flaçada blanqua" (9v39), "Item altre lit de *baras* buyt" (10r4), "en lo galiner VIII *baras*" (10r23)]. Vista la no diferenciació sistemàtica de les grafies <r> i <rr> no sempre podem saber si el text es refereix a *vares* o *barres*.

Barill 'barril' ["Item un *barill* buyt tinent vy" (10r18)]. És mot ben documentat en el català medieval. Coromines i Pascual (*DECH* I, 525b20) assenyalen l'aparició temprana del mot en el llatí carolingi i després una penetració temprana, des del segle XII, en el domini català. Sorprèn que no el reculli l'*Endize de bocables de l'aragonés*, per tal com el mot es troba també en occità i en castellà.

Belons 'vellons de llana" ["lana blanqua & negra qualsque XV *belons*" (10r6)]. El mot *velló* és un derivat de *vell* < ll. VELLUS 'llana que es treu d'una ovella en tondre-la' (*DECH* V, 762a45). Suposem aquí una pronunciació [be'ʎons]. Malgrat tot, no es podria descartar una pronunciació [be'ʎons], testimoniada a la vall de Gistau (Mott 2000).

Blat 'blat, cereal en general' ["Item duas virageras de porgar *blat* & dos sedaços & dos aralls de acriuar *blat*" (9v38)]. En alternança amb el mot *forment*, que designaria un tipus de cereal de més qualitat. Vegeu més avall *forment*.

Boxos 'boixos' ["un morter de fust, dos *boxos* & un cullier de fust"]. El boix ha estat molt usat per fer estris de cuina. A l'Aragó és freqüent la forma amb metafonia *buxo* (*Endize*, s.v. *boix*).

Breç 'bressol' ["un *breç* ab pellons squiçats & un sac squiçat de cànam" (9v27)]. El mot *bres* s'estén per tot el català occidental fins a Castelló. El valencià central i meridional fan ús de *cuna*. Aquest castellanisme penetra en alguns llocs d'Aragó, com ara la Pobla de Roda: *kúna* (*ALDC* II, 265; Ensenyat 2006: 47). Areny: *bres*. Sopeira: *bres* (*ALDC* II, 265), Castigaleu: *bres.* Moners: diu "poc usat, substituït pel cast. *cuna*" (Moners 2008: 86).

Bromadera 'bromadora, escumadora' ["una loça, una *bromadera* de fere" (9v13)]. En català antic es documenta *bromadora* (*DCVB*, s.v. *esbromadora*). A la banda d'Aragó és avui més usual *espumadera* (*Endize*, s.v.). Com en el cas de *rasera*, que expliquem més endavant, el sufix *-era*, enfront del pròpiament català *-ora*, pot ser un símptoma d'aragonesisme.

Broquer 'broquer, escut circular' ["una rodeta de fere launada per a *broquer*" (9v15)]. Mot en desús, però ben usual a la fi de l'edat mitjana.

Cabaços 'cabassos' ["dos *cabaços* veills" (10r3)]. Es mot patrimonial en català. Les formes *cabazo, capazo* i *capacho* es reparteixen pel domini aragonès (*Endize*, s.v.).

Cadira llarga 'escó, banc del foc' ["prop lo fogar una *cadira largua* & dos banx per aseure" (9v25)]. Es tracta probablement del que en aragonès s'anomena *cadiera*, un banc amb respatller vora del foc i sobre el qual es podia abatre una taula per menjar. El diccionari Alcover-Moll recull a Massalcoreig i Fraga la denominació *cadira del foc* (*DCVB*, s.v. *cadira*).

Caldés 'calders' ["Item dos *caldés* d'aram" (9v17)]. El substantiu *calder* és comú al català i a l'aragonès. En aquest últim és freqüent que conservi la vocal final etimològica: *caldero* (*Endize*, s.v.)

Canada 'canada, recipient de fusta amb dos brocs, per transortar líquids' ["una *canada* veilla per a portar vino (10r17)]. Paraula i objecte són avui antiquats. El *DCVB* (s.v. *canada*) inclou una imatge d'aquest recipient. Ben prop de Roda es conserva un nom de lloc: el *Brocó de Canada*, una metàfora oronímica de la serra del Cis. El trobem als parlars del Pallars i la Ribagorça catalana, però l'inclou també el vocabulari de Ferraz i Castán, que posa especial atenció al parlar de Benasc.

Cànam / cànem ["un sac squiçat de *cànam*" (9v28), "tres madexas de stopa de *cànam* am sus ceios de *cànam*" (10r3), "XXV madexas de fill de *cànem*" (9v28)]. El nostre document alterna les formes *cànam* i *cànem*, una alternança que no es troba en els atles lingüistics moderns. A la zona que treballem la forma normal és *cànem*. Més al sud, en la línia Àger-Estopanyà-Peralta apareix ja la variant fonètica *cànim*. A la vall de Benasc la forma que recull l'*ALDC* és *káme*. Roda: *kánem* (*ALDC* V, 1007; Ensenyat 2006: 113), Areny: *cànem*. Castigaleu: *cànem* (Moners 2008: 90). Sopeira: *kánem* (*ALDC* V, 1007),

Ca / Cans 'gos, ca' ["un troz de cadena de fere per fermar *cans*" (9v10)]. Solament tenim a l'inventari el terme en plural i això ens impedeix de saber si es mantenia encara la nasal final. El *PALDC* (4, 914) comenta, tot referint-se a la forma *can* de Cerler i Eressué: "amb manteniment arcaic, aragonesitzant, de la nasal final". Avui la forma *ca/cans* ha perdut força en la llengua i solament es manté a la Catalunya Nord i a les Balears. L'atles català (*ALDC* VI, L83) recull la forma *cotxo* a la Pobla de Roda i a Peralta de la Sal i, encara que a Areny el que es pot oir és la forma *gos*, els llogarets situats cap a ponent empren ja *cotxo*.

Capceras 'capçal' ["dos *capceras* de lit de las antigas veillas. Item un lit de barras ab una flaçada blanqua ab listas negras als caps" (9v39)]. No podem saber si es tracta d'una part del llit, la del cap, o bé dels coixins de llit (cf. *DCVB*, s.v. *capçal*).

Capell 'barret rústic' ["un *capell* de sol de palma" (10r13)]. *El DCVB* recull la denominació *capell de pauma* a Mallorca i Menorca i també documenta l'expressió *capell de sol*, que coincideix plenament amb l'objecte inventariat. En l'enquesta de Sopeira de 2024 queda constància que el mot ha estat en ús, però avui és ja totalment obsolet.

Capssa 'capsa' ["Item un arquibanc dauant lo lit ab amellas & una *capssa* ab seu" (10r14)]. Roda: *káiſa* (*ALDC* II, 209), *caixa* (Ensenyat 2006: 103). Areny: *capsa*. Castigaleu: *capsa* (Moners 2008: 91). Sopeira: *kápsa* (*ALDC* II, 209). Vegeu el mapa de l'*ALDC* (II, 209), on queda ben

reflectida la presència de *caxa*, *caixa* a l'Aragó, a les Balears i de la línia de Castelló cap al sud. En canvi *capsa* és omnipresent al Principat i a la part nord del domini valencià. El *PALDC* (2, 151) explica que *capsa* manifesta el resultat culte del llatí CAPSA i *caixa* en manifesta el resultat popular. És provable que a Roda al segle XV la forma *caixa* estigués com avui en ús, però l'inventari no la registra. És justificable la utilització de *capsa* per l'especialització semàntica, que suposa, aplicada a una caixa de petites dimensions.

Cartre 'cove d'arguenells' ["una *cartre* plena de lana sutzia" (10r1)]. Malgrat el que veiem a l'inventari, actualment el nom és masculí. Coromines l'estudia bé en el seu diccionari etimològic català i el qualifica de "mot de les comarques occidentals pirinenques, d'origen incert" (*DECat* II, 600b15). Difusió: Roda: *caltre* (Ensenyat 2006: 108). Areny: *cartre* (enq. 2024), També al recull *L'enraonar d'Areny*: "cartró/cartre. Cove de vímet molt fondo" (Bergua 2024: s.v.). Castigaleu: *cartre* (Moners 2008: 92). La variant amb consonant lateral *caltre* predomina a la part baixa de la Ribagorça occidental: Campo, Juseu, Torres del Bisbe. La forma *cartre* és normal a les altes valls de Boí, Barrravés i Benasc, davalla per la conca de la Noguera Ribagorçana i arriba fins a Tamarit.

Ceios probablement en el sentit de 'centeners' ["tres madexas de stopa de cànam am sus *ceios* de cànam" (10r2)]. Sembla tractar-se d'un castellanisme, que el *DLE* defineix així: "cejo, del ll. CINGULUM 'citurón', atadura de esparto con que se atan los manojos de la misma planta" (*DLE*, s.v. cejo accep. 2). El *DCVB* (s.v.) descriu bé la finalitat del centener: "Lligada que es feia a la fi de la troca de cent voltes, nuant-hi el cap per evitar que la troca s'embullàs; modernament, el fil resistent, cordó, corda o veta que es passa entre les espires d'una troca o els fils d'un ordit, per evitar que s'embullin".

Com 'obi, atuell concavat per abeurar o donar menjar els animals' ["Item una albera & un *com* de fust " (9v9)," Item un *com* de fust trenquat" (9v25)]. Avui el mot és encara conegut pels pastors, però ha quedat com un terme pastoril en desús. A l'enquesta de Sopeira van dir "utilitzem *menjadora*".

Coruell de ferre 'corbell, barra de ferro corbada' ["una paella, una rasera, un *coruell* de fere, un feroll pera tirar foc larc (9v13)] Pel context, sembla tractar-se d'algun element del fogar. Alcover i Moll el defineixen com 'barra corbada' (*DCVB*, s.v. *corbell*).

Cremaills / Cremaillas 'clemàstecs, cadena amb ganxos per penjar-hi el calder' ["unas *cremaillas* & unas gleuas, una cobertora, tot de fere" (9v.8), "altras *cremainllas* trenquadas" (9v18), "sobre lo fogar dos *cremaills*" (9v12)]. Alternen en el document la forma femenina i la masculina, sempre en plural. L'*Endize* (s.v.) registra molta varietat formal: *cremall, cremallo, cremalleta, cremalls, cremallos*. Les enquestes a Areny i a Sopeira recullen la forma masculina plural: *cremalls* (enq. 2024), però sembla que el singular també és usat *cremall/cremalls* (Bergua 2024: s.v.)

Desmarxat 'espatllat, fet malbé' ["En altre trillar trobam erba & un cub *desmarxat*" (10r24)]. Areny: *desmarxat* (enq. 2024). Sopeira: *desmarxat* (enq. 2024). Mot ben viu a la zona d'Areny i Sopeira. Té arrelament en el català medieval i Coromines vol veure-hi un antic manlleu del francès (*DECat* V, 510v23). L'*Endize* (s.v.) assenyala l'adjectiu *esmarchinau* 'roto', 'inservible'

proper formalment a *desmarxat*, que podria ser resultat del creuament amb *margin* 'marge': *esmarchinau* (Viello Sobrarbe), *esmarchinada* 'ajada' (Estadilla), *esmarchinar* (A Buerda i Fonz).

Destrall 'destral' ["un tasquó de fere: solia star *destrall*" (9v7), "Item altra falç podadera cominall & una *destrall* trenquada" (10r13)]. La forma amb la *d-* etimològica conservada és general a tot el Principat. Els parlars d'Aragó i els de València perden aquesta consonant. Veg. *PALDC* 2, 115. Roda: *estral* (Ensenyat 2006: 52; *ALDC* II, 303). Areny: *astral* (enq. 2024). Castigaleu*: estral* (Moners 2008: 116). Sopeira: *astral* (enq. 2024), *estral* (*ALDC* II, 303).

Dobler terme aplicat en l'inventari a una mena d'estoig ["Item un *dobler* ple de cartas" (10r14)]. Provablement fos semblant al que hem vist en una casa tradicional, en la qual tenien les escriptures de propietat dintre d'un estoig consistent en una peça doblada simètricament i folrada amb pergamí, una mica com si fossin les guardes d'un protocol. El *DCVB* (s.v. *dobler*, acc. 2) diu que es tracta d'unes 'alforges, bossa doble'.

Embut 'embut' ["Item un *embut* trenquat on sta hun odre veill ab vinagre" (10r22)]. Roda: *embasadó* (Ensenyat 2006: 52; *ALDC* II, 331). Areny: *embuit*. Sopeira: *embújt* (*ALDC* II, 331)

(E)scala de fust ["una *scala* de fust am set scalons veilla" (10r19)]. A l'enquesta de Sopeira es va aclarir bé el que podia ser aquest objecte: "el fust era una escalera per puiar als arbres, a collir la fruita. Era un fust llarg amb altres atravessats de forma perpendicular on es posaven els peus, de més grans a menys als caps" (Sopeira, enq. 2024).

(E)scudellas 'escudella, plat fondo' ["tres *scudellas* de terra & dos grealls de terra (9v19), "VIIII *scudellas*, VII grealls tot de fust" (9v30)]. Pel que es veu a l'inventari, podia ser de terrissa o bé de fusta.

(E)squiçat 'esquinçat' ["un breç ab pellons *squiçats* & un sac *squiçat* de cànam" (9v27), "una flaçada blanqua ab listas negras als caps & un quadrat veill *squiçat* & un troz d'estrall *squiçat*" (9v40), "una gonella *squiçada* de dona" (10r8)]. Coromines assenyala que "és una peculiaritat del català i la llengua d'oc". Afegeix que perdura en els parlars del domini llenguadocià "però també és més o menys de tot el gascó, fins a la Gironda, en forma, en part, reduïda fonèticament a *esquissar*, com és bastant normal en llengua d'Oc" (*DECat* III, 703a10). És notable que sigui precisament aquesta variant reduïda la que apareix en el nostre inventari.

(E)stinller 'llenyer, lloc per a tenir la llenya a la vora del foc' ["Item en lo *stinller* una loça" (9v12)]. El mot es relaciona immediatament després de *fogar* i no hi ha dubte del sentit amb què s'empra. La forma normal esperable seria *asteller* o *esteller*, però aquí es veu modificada amb una epèntesi de consonant nasal, fenomen típicament ribagorçà. El *Diccionario etimológico* de Brian Mott recull a Gistau el mot *astillero* [esti'ʎero] en el sentit metafòric 'escurreplatos'.

Exartell 'eixartell' ["Item un *exartell* & una tribana poqua" (9v21)]. Semànticament el mot s'integra dintre d'un camp lèxic on figuren diversos estris agrícoles que esmenta l'inventari, com *exat* o *exolla*.

Exat 'aixada' ["Item dos *exats* altres la una streta l'altra puntagut sencera & una ganxa" (9v8) "Item altre *exat* trenquat" (9v10), "tres *axats*" (9v6)]. Difusió: Roda: *aixada*, *eixau* (*ALDC* IV, 754),

eixada (Ensenyat 2006: 180). Areny: *aixada* (enq. 2024). Sopeira: *eixada* (*ALDC* IV, 754). Castigaleu: *aixada* (Moners 2008: 73). La llengua actual presenta dos alternances que seria interessant d'estudiar, una fonètica: *aixat/eixat*, l'altra morfològica: *aixada/aixat*. En el document de Roda apareix solament la forma masculina, però amb les dues variants fòniques: *axat/exat*.

Exàvega 'xàvega, xarxa de corda' ["En lo pallier qualsque III *exàuegas* de pallia" (10r23)]. És un dels pocs arabismes que trobem. Pel que especifica l'inventari no es refereix a la xarxa de pescar, sinó a la de trafegar palla. És mot ben conegut a tot el domini català.

Exolla 'aixola' ["duas *exollas* amplas veillas, una falç podadera veilla ataquinada" (9v20)]. Eina de fuster, però pot ser també d'ús agrícola. Evolució del llatí ASCIŎLA. Al *Tresoro d'a luenga* trobem registrades les formes *aixuela* (Vall de Benasc, Graus) i *ixuela* (Vall de Gistau, A Fueba) (*TLA*, s.v.). Designa un tipus d'eina per tallar la fusta, com el castellà *azuela*.

Falç 'falç' ["Item una *falç* de podar" (9v8), "una *falç* podadera veilla" (9v21)]. El tipus *segadera*, que trobem a Roda i Sopeira, ha de ser d'importació des de l'aragonès. Al cat. nord-occidental la forma normal és *falç*. En canvi, als parlars valencians el més estès és la forma *corbella*. Segons el *PALDC* (4, 526), "corbella, d'àrea val. i tort. fa pensar en una importació aragonesa". Però si fos aragonesisme fonèticament s'esperaria **corbiella* o **corbilla*. I no trobem en aragonès restes d'aquesta evolució. Roda: *segaéra* (Ensenyat 2006: 52) (*ALDC* IV, 819). Castigaleu: *armella* (Moners 2008: 78). Sopeira: *segadéra* (*ALDC* IV, 819).

Fere / Fera / Feros 'ferro' ["un tasquó de *fere*" (9v), "una cobertora, tot de *fere*" (9v.17), un coruell de *fere*" (9v13), "un troz de cadena de *fere* per fermar cans" (9v10), "Item tres armellas de *fera* per aradre, la vna trenquada (9v14), "uns *feros* de tres peus & una pala de fere trenquada" (9v15)]. La forma normal usada a l'inventari és *fere*, però apareix també *fera* i *feros*. Al segle XX la forma més pròpia de la Ribagorça era *ferri*, que és la que encara recorden les velles generacions. Roda: *ferri* (Ensenyat 2006: 221). Areny: *ferri* (enq. 2024), (Bergua 2024: s.v.). Castigaleu: *ferri* (Moners 2008: 118). Sopeira: *ferri, ferro* (enq. 2024).

Fermar 'lligar' ["un troz de cadena de fere per *fermar* cans" (9v10)]. En el document queda clar que el verb s'utilitza exactament com fem avui en dia a l'horta de Lleida, en el sentit d''assegurar els gossos amb una cadena'. És un verb d'ús general a tots els parlars catalans.

Ferroll 'ferroll' ["un *feroll* pera tirar foc larc" (9v13)]. El *DCVB* (s.v. *ferroll, ferrolla*) indica que és una "pala de ferro que serveix per a remenar el foc i replegar la cendra". En aquesta accepció el mot és avui femení, tant a Roda com a Areny o Sopeira. La utilització per estendre el foc i la brasa és el que sembla que indica l'expressió "per tirar foc larc". Roda: *farrolla* (Ensenyat 2006: 218). Areny: *farrolla* (enq. 2024) (Bergua 2024: s.v.).

Fessa 'partida en dues parts' ["una pastera *fessa*" (9v9)]. El verb *fendre* 'dividir en dues parts' no és avui d'ús frequent en català, substituït per altres com *esquerdar, badar, partir*, *dividir*. Com a substantiu existeix *una fesa*, recollit en el diccionari normatiu. En el manuscrit manté sibilant sorda esperable per evolució del participi llatí. Avui el mot ha estat assimilat en català als adjectius verbals en *-ès*, *-esa*, i presenta sibilant sonora.

Forment 'blat candial' ["qualque un almut *forment*" (9v34)]. Coromines assenyala que a la Ribagorça el mot s'aplica al blat de qualitat, com oposat al séguel (*DECat* IV, 218b54). L'alternança en el document amb el mot *blat* pot explicar-se perquè aquest s'apliqués com a genèric a tot tipus de cereal i en canvi *forment* es reservés al cereal de més valor. Ho assenyala Coromines: "antigament, i avui encara en molts parlars del Nordoest, designà col·lectivament tots els principals cereals" (*DECat* I, 829a25).

Ganxa 'bastó' ["dos exats altres la una streta l'altra puntagut sencera & una *ganxa*" (9v.8)]. Roda: *gancha* (Ensenyat 2006: s.v.), aplicat al gaiato de pastor i al bastó de pagès. Actualment és freqüent aplicar el mot al bastó de mà usat pels avis. És ben viu també a Areny i a Castigaleu (Moners 2008: 122). Està testimoniat tant a la part de Catalunya: Pobla de Segur, Tremp, Gandesa (*DCVB*, s.v *ganxa*), com a la banda d'Aragó: Tamarit de Llitera, Bisaürri, Salas Altas, Viello Sobrarbe (*Endize*, s.v. *gancha*).

Glevas ["unas cremaillas & unas *gleuas*, una cobertora, tot de fere" (9v.8)]. És incert a què es pot referir el notari amb el terme *gleuas*. Potser a alguna mena d'estris per a recolzar-hi les olles, com els que en castellà en diuen *morillos*.

Greall / Grealla 'greal, plat profund' ["una arqueta poqua ab una *grealla* ab sall" (9v22), "dos *grealls* de terra & dos *grealls* de fust" (9v19)]. És provable que la forma femenina designi un tipus de greal més petit.

Huxa 'arca gran, usada sovint per tenir-hi gra' ["Item una *huxa* am cinc truxos" (9v24)]. El mot és ben viu a la vall d'Aran i té llarga tradició en tot el domini occità i en el francès. Existeix també en castellà i Joan Coromines i José Antonio Pascual li dediquen un bon article al *DECH*. És improvable que aquí sigui un castellanisme, vista la tardana documentació en castellà, on solament comença a testimoniar-se en l'obra de Sebastián de Covarrubias. La fonètica històrica demostra que *huxa* és un galicisme. Ben aviat va penetrar en l'espai gascó i pogué ser difós a la Ribagorça des de la propera vall d'Aran.

Lart salat 'cansalada' ["un baquó de porc salat sencer & un *lart salat* am las menueias del porc" (9v36)]. El document distingeix entre *lart salat* i *seu*. Potser la diferència estigui en què *lart salat* es mantingués més proper del significat etimològic de 'cansalada' 'sagí' (ll. vg. LARDUM) i en canvi el mot *seu* s'apliqués al greix fos, allò que en alguns llocs anomenen *llard dolç*. El *PALDC* (5, 883) explica: "les variants sintagmàtiques *llard dolç*, *greix dolç* i *sagí dolç*... són degudes a la necessitat de distingir el llard pròpiament dit del valor més general que tenen aquells nuclis". Avui *llard* té en la llengua normativa el significat de 'greix tret per fusió del sagí del porc' (*DIEC2*, s.v.), i per tant ha assumit el significat que tenia l'arcaic *seu*. El derivat *llardons* conserva encara un valor proper al de la sustància més sòlida que representa el sagí.

Lata 'llata, peça de fusta estreta i allargada' ["Item vuyt *latas* de fust mundadas per a pengar robas al ayre" (10r9)]. Mot ben conegut als parlars romànics occidentals, molt usat en català. Amb la palatal inicial *llata* és general en català i també en els parlars de Benasc i de Fonz. A la banda de l'aragonès trobem també la paraula aplicada a peces de fusta, però amb la fonètica aragonesa: *lata*.

Loça 'llossa, cullerot' ["Item en lo stinller una *loça*, una bromadera de fere" (9v12)]. Mot ben documentat en el català antic i avui usat encara a les terres ribagorçanes. És comú amb el francès *lousse*, l'occità *losse*, l'aragonès general *loza* i l'aragonès ribagorçà *lloza*. Roda: *lloza* (Ensenyat 2006: 270). Areny: *llossa* (enq. 2024), *llossa* (Bergua 2024: s.v.). Sopeira: *llossa* (enq. 2024).

Menueias del porc 'menuts del porc, vísceres' ["un lart salat am las *menueias* del porc" (9v36)]. Es fa difícil d'explicar la forma fònica del mot a partir de les lleis fonètiques del català occidental i també de l'aragonès. Si partim d'un llatí MĬNŪTĬCŬLAS podem arribar al castellà **menudejas* i al català oriental **menudeies*, en tots dos casos amb una palatal no lateral com la que reflecteix la forma del document. Tant a l'Aragó com a la Ribagorça catalana aquest ètimon hagués donat **menudellas*. Caldria després que la forma resultant perdés la *-d-* intervocàlica, cosa ben provable. Res s'oposaria a interpretar aquest *menueias* com un castellanisme o com un catalanisme, però hi ha també una tercera via: acceptar un fenòmen de variació interna que permeti la coexistència de formes com *menueias* i **menuellas*. En aragonès (cf. Terrado 2021: 204) han conviscut *mayuelo* amb *malluelo* i en català *maiol* amb *mallol*.

Metro Veg. **Nietro**.

Mundadas 'netejades, pelades' ["Item vuyt latas de fust *mundadas* per a pengar robas al ayre" (10r9)]. El verb *mundar* < ll. MŬNDARE 'netejar' i l'adjectiu *mund* són mots ben testimoniats en català des de l'època medieval (*DECat* V, 833a30).

Nietro 'mesura de capacitat per a líquids equivalent a 160 litres' ["altra cuba plena de vino most suficient: pot esser qualque III *nietros* poc més poc menys. Item altra cuba buyda tinent vy qualque III *nietros*" (10r17)]. El llatí MĔTRUM 'mesura' va tenir descabdellament popular a la península Ibèrica i va deixar desendents des de Galícia a Aragó. En aquest domini va difgongar la vocal tònica i es va especialitzar semànticament en l'expressió de mesura per al vi (*DECH* IV, 62a50).

Obs 'ús, necessitat' ["un aradre ab la reilla ferat a tots *obs*"]. El sentit és 'en bon estat' 'preparat per a ser usat'. El llatí OPUS 'feina', 'ocupació' va generar expressions romàniques com *esser ops*, *a tots ops* o *per ops de* (*DECat* VI, 20a11). En aragonès i en castellà trobem la paraula diftongada, com *uebos* i *huebos*. Ha quedat antiquada i solament es manté en alguna expressió de llenguatge jurídic.

Paella 'paella' ["una *paella*, una rasera, un coruell de fere" (9v13)]. La forma patrimonial esperable del ll. PATELLA seria *padella*, que és la que encara avui conserva el parlar popular ribagorçà. Que en la llengua normativa s'hagi imposat la forma sense consonant no és cosa recent: "La forma sense *-d-* havia, però, entrat profundament en el territori de la llengua, i fins guanyat l'adhesió dels cercles dirigents, des dels ss. XIII-XIV" (*DECat* VI, 158a9). El nostre inventari entra dintre d'aquest corrent innovador. Areny: *padella* (enq. 2024; Bergua 2024: s.v.)

Poçall 'poal, galleda' ["un *poçall* de fust, altra rassera sencera" (9v23)]. La forma *poçall* suposa una pronunciació sorda del resultat [ty] de l'ètim PŬTĔĀLE. Aquesta articulació desonoritzada impedia la pèrdua de la consonant i per això el mot està proper de la forma aragonesa *pozal* (cf. *Endize*, s.v.) i no del català *poal*, que presenta una evolució amb síncopa consonàntica.

Porgar 'porgar, passar els cereals pel garbell' ["Item duas virageras de *porgar* blat & dos sedaços & dos aralls de acriuar blat" (9v,38)]. El verb *porgar* forma part del fons romànic comú, en el qual

pouen tan el català com l'aragonès, que permet traçar àrees lèxiques contínues entre les dues llengües.

Puha de torn ["una *puha de torn*" (10r7)]. El *DCVB* (s.v. *pua*) explica bé el sentit d'aquest objecte: "Peça cilíndrica i aguda on s'enrotllava el fil en rodar el torn de filar".

Rasera 'escumadora' ["una paella, una *rasera*, un coruell de fere (9v13), "un poçall de fust, altra *rassera* sencera" (9v23)]. Avui *rasera* en aquest sentit és conegut a la Ribagorça. És un mot ben documentat en els textos aragonesos medievals (Terrado 1991: 297). Fins i tot el diccionari de l'acadèmia castellana (*DLE*) el conté i descriu l'objecte com una escumadora: 'paleta de metal con varios agujeros'. Roda: *rasera* (Ensenyat 2006: 367). Areny: *rasera* (enq. 2024). Castigaleu: *rasera* (Moners 2008: 150). No solament per la documentació, sinó també per la seva morfologia, podem dir que es tracta d'un aragonesisme. Tenim aquí el femení corresponent al *rasero*, l'ètim del qual és ll. RASŌRIUM. En català i occità va donar *rasor* (*DECat* VII, 126b31). En canvi, en castellà i aragonès, després d'una metàtesi de vocals, la solució fou *rasuero/rasuera* i després *rasera*.[6]

Raill 'càntir' ["Item un tallian poca & un *raill* & un anap de fust nou nouent" (9v27)]. És l'aragonès *rallo*, amb adaptació fonètica al català; també és mot navarrès. El trobem ja en un inventari de Teruel de l'any 1407 (Terrado 1991: 297). Alguns el tradueixen com 'botijo', si bé sembla ser el de coll curt amb un filtre de foradets al broc d'entrada. L'*Endize* (s.v. *rallo*) registra bé la seva difusió: Ansó, Echo, Biescas, Fuencalderas, Luesia, Uncastillo. Es recull també en el vocabulari de Cinco Villas.

Robas 'béns embargats' ["& foren pressos las *robas* que's seguexen: primerament tot lo baquó del porc sencer. Item vna flaçada blanqua ab listas negras. Item los dos caldés, la hu migà, l'altre poc. Item vna paella (10r33)]. Queda clar que *roba* no està utilitzat aquí en l'accepció 'drap de tela', sinó en les més arcaiques d'objectes presos al seu propietari o mercaderies.

Seu 'seu' 'greix d'untar' ["un arquibanc dauant lo lit ab amellas & una capssa ab *seu*" (10r14)]. Del ll. SĒBUM, és mot germà de l'aragonès i castellà *sebo*. En català ha sofert la competència de paraules d'altre origen: *sagí, saïm, greix, manteca, llard*. Es manté viu solament en un àrea lateral: l'illa de Menorca (veg. *PALDC* 5, 883). A bona part de la Ribagorça el mot ha cedit davant la competència del castellanisme: *derretido* i l'aragonesisme popular *derretiu*, si bé amb metàtesi: *redetido, redetiu* (veg. *ALDC* VI, 1426). Roda: *redetido* (Ensenyat 2006: 52). Areny: *redetido*. A l'enquesta de Sopeira van explicar: "el greix fos del porc es diu *redetido* i *regalat*".

Sutzia 'bruta, sense rentar' ["una cartre plena de lana *sutzia*" (10r1)]. El *DCVB* (s.v. llana), explica bé el sentit del terme aplicat a la llana: "*Llana suarda* o *llana sutza* o *llana surja*: la que no ha estat rentada, sinó que porta la brutor que tenia abans de la tosa".

Talliadós de fust ["quatre *talliadós de fust* & tres scudellas de terra & dos grealls de terra & dos grealls de fust", "Item altres dos *tanllladors*" (9v23)]. Pel context, sembla tractar-se d'una peça de vaixella, un tipus de plat.

6. Observen Coromines i Pascual (*DECH* IV, 749b35): "Es probable que el nombre de *Nuño Rasura*, juez de Castilla, llamado *Rasuera* en textos arcaicos (p. ej. en el *Cronicon Villarense*), contenga el femenino correspondiente, hoy *rasera*".

Tallian 'tallant' [Item un *tallian* poca (9v27)]. Provablement en el sentit que el *DCVB* (s.v., tallant) anomena "ganiveta de fulla ampla" utilitzat per tallar carn y ossos.

Tascó 'tascó' ["un *tasquó* de fere: solia star destrall" (9v7)]. El mot designa un tros de fusta o de ferro que pot servir per falcar o assegurar algun moble o objecte. No el recull el treball d'Amàlia Ensenyat. És mot català ben conegut avui (enq. 2024).

Tribana 'barrena' ["Item un exartell & una *tribana* poqua" (9v21)]. El mot *tribana* és encara avui d'ús normal a la zona (enq. 2024).

Trillar. Mot de significat incert. ["En lo pallier qualsque III exàuegas de pallia. En altre *trillar* trobam erba & un cub desmarxat (10r,24)]. No sabem si seria un tipus de pallera, vist que hi troben herba. Podria ser un lloc per guardar-hi herba o palla pels animals. Malgrat tot, no tenim documentat en català el mot amb aquesta accepció .

Truxo 'compartiment dintre d'una arca' ["Item una huxa am cinc *truxos*" (9v25)]. A l'Aragó es troben formes diftongades *truecho* i *truexo* (Sobrepuerto, Pardinilla), que contrasten amb les que no tenen diftong: *troixo* de les valls de Bió, Bielsa, Gistau i *troxo* a Espuéndolas (*TLA*, s.v.). Sembla ser paraula emparentada amb el castellà *troje*.

Vin(a)da 'beguda obtinguda posant aigua a la tona després de buidar bona part del vi' ["una cuba ab *vinda*" (10r,16)]. El *TLA* (s.v. *vinada*) indica: "vino de inferior calidad y grado alcohólico que se obtiene echando agua en las brisas de las que ya se obtuvo el vino de flor". El senyor Carmelo, de casa Vicén de Roda, ens va explicar ja fa alguns anys aquest procediment, que era usual a la zona.

Vino provablement en l'accepció 'vi no fermentat' ["altra cuba plena de *vino most* suficient: pot esser qualque III nietros poc més poc menys. Item altra cuba buyda tinent *vy* qualque III nietros. Item un barill buyt tinent *vy* qualsque XII cantes. Item una canada veilla per a portar *vino* (10r17)]. El document sembla distingir entre el *vino most*, possiblement el vi no fermentat, i el *vy*, que potser seria el que ja hauria bullit. Entre les cubes plenes, que tenen *vino*, i les buides, que tenen *vi*, sembla fer-se una distinció. La canada podria permetre trafegar el most.

Virageras 'garbell per porgar el blat' ["Item duas *virageras* de porgar blat & dos sedaços & dos aralls de acriuar blat" (9v,38)]. No podem assegurar si cal llegir el mot com /bira'γeras/, suposant que el notari hagi oblidat escriure el grafema <u> o com /bira'ʒeras/, perquè la seqüència gràfica <ge> expressa sempre una articulació palatal. Ens decantem per la primera opció. En cas de llegir la forma documental com /bira'ʒeras/, hauríem de suposar un manlleu als parlars gal·loromànics que palatalitzen la consonant velar. Però l'oblit de <u> es constata també en altres notaris. Creiem que cal relacionar el mot amb l'aragonès *viraga,* que és el nom que rep en molts llocs el jull, *Lolium temulentum*. La forma *biraca*, amb consonant sorda, es localitza a la vall de Bió i a la vall d'Echo. La variant *biraga* té major difusió: Echo, Bielsa, Viello Sobrarbe, Salas Altas. Cal pensar que l'objecte al qual es refereix el document ha de ser un tipus cribell que permetia destriar el jull del blat. El *FEW* proposa un ètimon EBRIACA i afirma (s.v. *ebriacus*) que en l'accepció de 'jull' degué de difondre's ràpidament[7] per tota la Gal·loromània. A la vall

7. "Wohl aber ist das fem. ***ebriaca***, in der bed. 'lolch'fast über der ganze gallorom. gebiet verbreitet", allerdings meist in konkurenz mit LOLIUM".

d'Aran es recull la forma *üraga* (Bernhard 1988: 95). Llegint l'article del *DCVB*, podem comprendre bé la motivació de l'adjectiu llatí aplicat a aquesta planta: "abunda dins els sembrats de cereals, i el seu gra, barrejat amb el del blat, de vegades entra a formar part del pa i embriaga un poc els qui el mengen".

9. Conclusions

Al segle XX el parlar de Roda va ser descrit i qualificat com un parlar de transició entre el català i l'aragonès. És versemblant que al segle XV la situació fos molt pareguda. Els pobladors de les riberes de l'Isàvena devien tenir una competència lingüística que els permetia entendre's amb gent d'una zona que s'estenia per les valls confrontants, les de llengua catalana i les de llengua aragonesa.

La fonètica, la morfologia i la sintaxi del document podem dir que són essencialment catalanes. Ara bé, català i aragonès són llengües de tipologia tan propera que comparteixen la major part dels seus recursos expressius. De fet trobem alternances que trenquen la uniformitat de la norma del document: *vy* (10r18) ~ *vino* (10r17). Els plurals femenins es fan gairebé sempre en *-as*, però apareix un cas en *-es*: "*totes* las cosas" (10r25). En un cas sembla aparèixer el possessiu aragonès *sus*: "tres madexas de stopa de cànam am *sus* ceios de cànam" (10r3). Un sol cas hi ha també de l'adjectiu *altro*, alternant amb el normal *altre*: "Item *altre* lit de baras buyt & una banqua amb IIIIe peus. Item *altro* banc & una taulla" (10r4). Fet també aïllat en el document és el manteniment de *-n* final en el mot *relaçon*: "& feu *relaçon* de las cossas en lo present contracte" (10r38). Totes aquestes vacil·lacions poden ser símptoma d'inseguretat, però més aviat creiem que mostren l'intent del notari per adaptar-se a la llengua de persones que no devien de tenir consciència que el seu parlar pertangués a un sistema distint de l'emprat pels seus veïns que vivien uns quilòmetres més enllà.

Hem dit en la introducció d'aquest estudi que el nostre objectiu era saber en quina mesura s'ha produït la transmissió a les generacions actuals dels vells mots i formes. Als més joves no els resultarà familiar el llenguatge de l'inventari del 1423, perquè no solament la llengua, sinó la manera de viure, han experimentat en els darrers anys una profunda transformació. Però a les persones nascudes durant la primera meitat del segle XX bona part del lèxic, la morfologia i la fonètica els resultaran familiars. En això coincidim amb les conclusions de Javier Giralt en el seu estudi dedicat als inventaris ribagorçans, quan diu: "Por otra parte, debemos enfatizar el hecho de que numerosas voces documentadas en los inventarios hayan seguido utilizándose hasta la actualidad" (Giralt 2024: 126).

El català escrit al segle XV era una llengua prestigiosa. És ben normal que, en un text de base netament catalana, però comprensible per tothom, hi trobem molts elements comuns amb l'aragonès i també aragonesismes clars. I cal destacar endemés alguns fets que marquen trets diferencials d'aquest català respecte del més general, com pot ser l'epèntesi de la nasal davant de lateral palatal.

D'altra banda, el lèxic d'un inventari reflecteix les relacions comercials i humanes amb espais molt diversos. Castellanismes com *ceios* ens fan pensar en la comunitat castellana, molt potent econòmicament al segle XV. Aragonesismes com *aral*, *nietro*, *raill*, *viraguera, podadera, rasera, bromadera* o

truxo són mostra d'una llengua que està allà a tocar de casa. I també a un pas està la llengua occitana, que arriba pels ports de Benasc i de Viella, i que introdueix mots com *huxa*, en competència amb *caixa* i *arca*.

10. Bibliografia

ALDC = Veny i Clar, Joan; Pons i Griera, Lídia (dir.): *Atles Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 9 vols. En línia: <http://aldc.espais.iec.ca t> [consulta: juliol de 2024].

ALEANR = Alvar López, Manuel; Llorente Maldonado, Antonio; Buesa Oliver, Tomás (1979-1980): *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico / CSIC.

Bergua Pallarés, Inés; Puyal Burrell, Anna (2024): *L'enraonar d'Areny*, autoedició en PDF.

Bernhard, Gerald (1988): *Die volkstümlichen Pflanzennamen im Val d'Aran (Zentralpyrenën).* Wilhelmsfeld: Gottfried Egert Verlag.

CICA = Torruella Casañas, Joan; Pérez Saldaña, Manuel; Martines Peres, Josep (dir.): *Corpus Informatitzat del Català Antic*. En línia: < http://www.cica.cat/> [Consulta: juliol 2024].

CORDE = Real Academia Española: *Corpus diacrónico del español*. En línia: <http://www.rae.es> [consulta: juliol de 2024].

DARA = Gobierno de Aragón (ed.): *Documentos y Archivos de Aragón*. En línia: <http://dara.aragon.es/opac/app/simple> [consulta: juliol de 2024].

DECH = Corominas, Joan; Pascual, José Antonio (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.

DCVB = Alcover, Antoni M.; Moll, Francesc de B.: *Diccionari català-valencià-balear*. En línia: <http://DCVB.iecat.net/default.asp/> [consulta: juliol de 2024].

DECat = Coromines, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.

DIEC2 = *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. En línia: <https://dlc.iec.cat/> [consulta: juliol de 2024].

Ensenyat Brun, Amàlia (2006): *Repertorio y análisis lingüístico del léxico de Roda (Huesca)* [treball de Diploma d'Estudis Avançats inèdit, UdL, 2006].

Giralt Latorre, Javier (2012): *La llengua catalana en documentació notarial del segle XVI d'Albelda (Osca).* Albelda: Ayuntamiento de Albelda.

Giralt Latorre, Javier (2019): *Llibre de testaments (1398-1429) d'en Pere Oriola, notari de Fondespatla. Edició i estudi lingüístic.* Teruel: Instituto de Estudios Turolenses.

Giralt Latorre, Javier (2021): "De Alins a Calasanz: la transición del aragonés al catalán en la Litera Alta". *Alazet*, 33, 29-47.

Giralt Latorre, Javier (2023): "Vocabulari quotidià en uns inventaris del segle xv de Tamarit de Llitera (Osca)". Dins Casanova, Emili; Colomina, Jordi; Sifre, Manel (ed.): *Constància i senderi en l'estudi lingüístic. Miscel·lània en honor del professor Lluís Gimeno Betí*. Castelló: Diputació de Castelló, 329-342.

Giralt Latorre, Javier (2024): "Léxico de la vida cotidiana en inventarios del siglo xv de Roda de Isábena (Huesca)". *Estudis Romànics*, 46, 103-130.

Giralt Latorre, Javier; Moret Oliver, María Teresa (2018): *«Sie manifesta cosa a tots hòmens». El català del segle xiv en textos notarials del Matarranya (Terol)*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Haensch, Günther (1960): *Las hablas de la Alta Ribagorza (Pirineo aragonés).* Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

Moners i Sinyol, Jordi (2008): *La llengua de Castigaleu (Ribagorça).* Benavarri: Centre d'Estudis Ribagorçans.

Moret Oliver, María Teresa; Giralt Latorre, Javier, (2022): *"Del cel entrò en abís". El catalán del siglo xiv en pergaminos de Roda de Isábena (Ribagorza)*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Mott, Brian (2000): *Diccionario etimológico chistabino-castellano, castellano-chistavino.* Zaragoza: Institución Fernando el Católlico.

PALDC = Veny i Clar, Joan: *Petit Atles Lingüístic del Domini Català,* 9 vols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. En línia: <https://aldc.espais.iec.cat/> [consulta: juliol de 2024].

Quintana i Font, Artur (2007): "Les llengües de la documentació de l'Arxiu del Consell de les Paüls d'Isàvena del 1545 al 1667 (II)". *Alazet*, 19, 153-256.

Rasico, Philip (2020): *El català antic*. Girona: CGG Edicions.

Terrado Pablo, Javier (1991): *La lengua de Teruel a fines de la Edad Media*. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses.

Terrado Pablo, Javier *et alii* (2000): "Las décimas de Castejón de Sos. ¿Vestigios del primitivo romance ribagorzano?". *Alazet*, 12, 161-200.

Terrado Pablo, Javier (2021): "El aragonés: problemática de una lengua en época medieval". Dins Benítez, Mª Pilar; Campos, Iris Orosia; Ríos, Paz (coord.): *Arredol d'a parola Treballos en homenche a Francho Nagore e Chesús Vázquez.* Huesca: Diputación de Huesca, 197-211.

TLA = Tresoro d'a Luenga Aragonesa. Gobierno de Aragón / Diputación Provincial de Huesca. En línia: <http://diccionario.sipca.es/fabla/faces/index.xhtml> [consulta: juliol de 2024].

Javier Terrado Pablo

Apèndix

Còpia de l'inventari dels béns de Ramon de Seix. 1423. Roda d'Isàvena. Notari: Pere Guerau de Lena. Localització: Arxiu Capitular de Lleida.

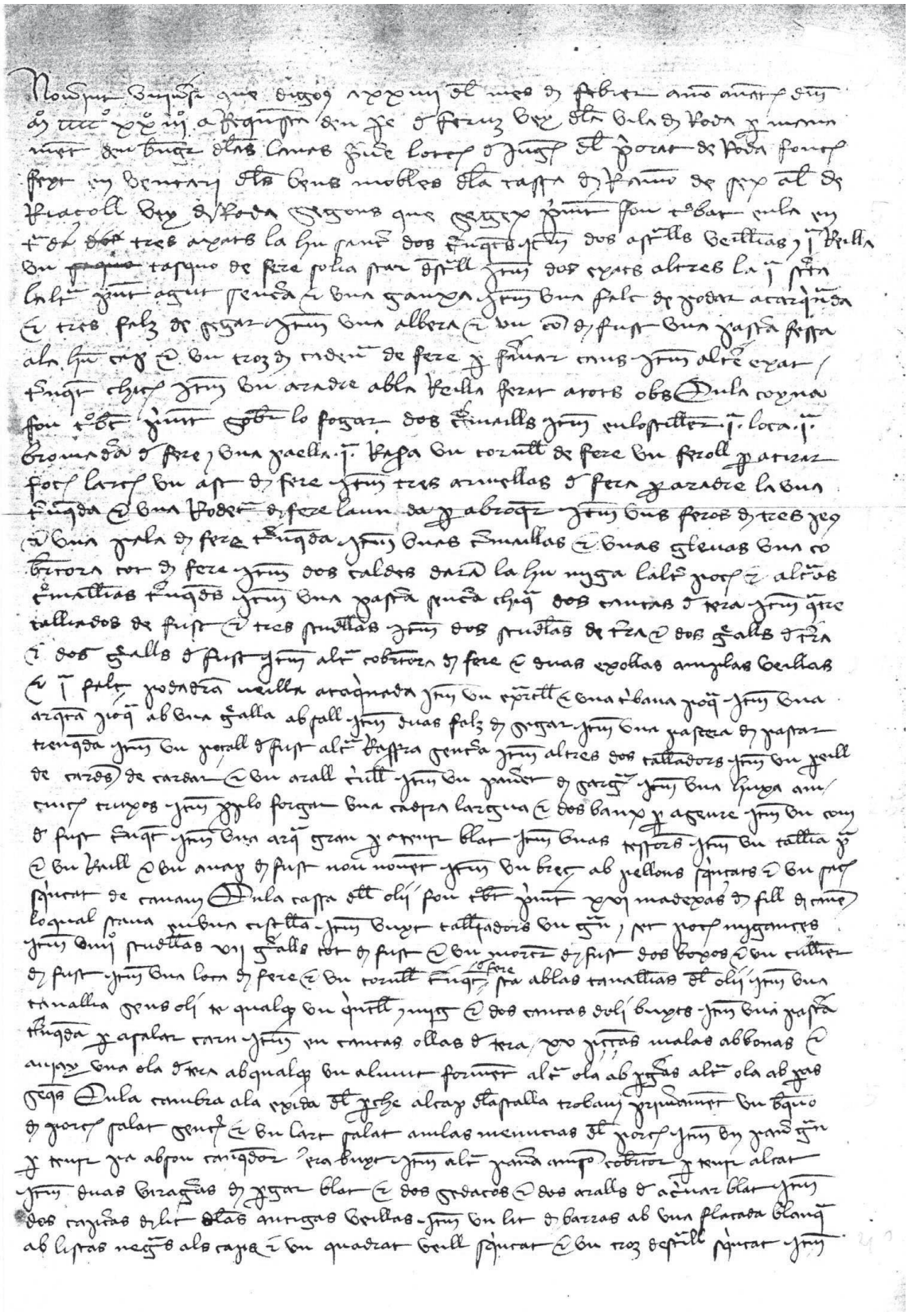

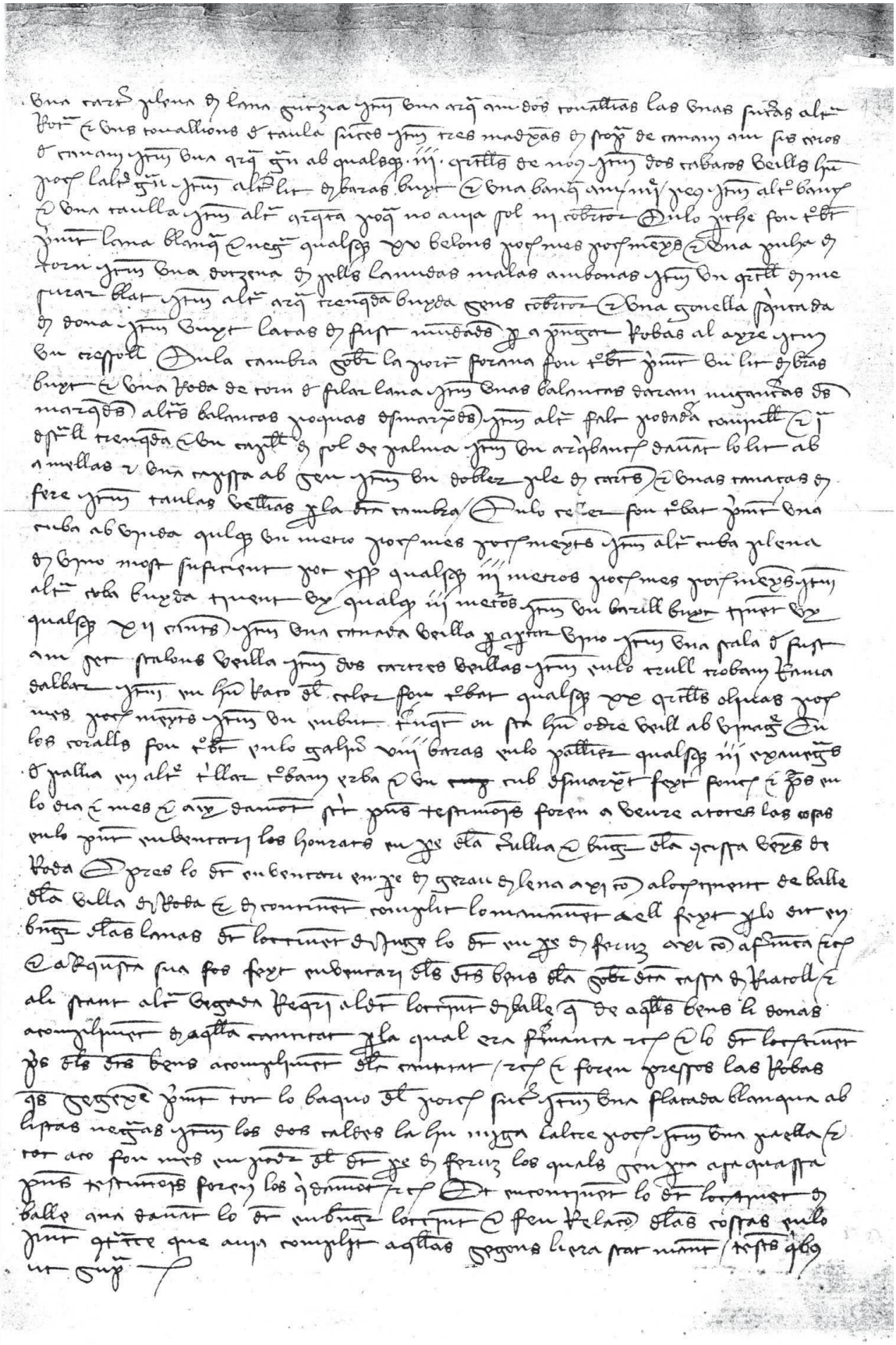

revista de l'academia aragonesa de la lengua 2025 / vol. 1 / 173-192
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.7 • CC BY-NC-ND 4.0

Un palacio en dos lenguas: toponimia de la Aljafería bajomedieval

Guillermo Tomás Faci
Archivo de la Corona de Aragón, Ministerio de Cultura. guitofa@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3828-7188

Resumen

L'Alchafaría de Zaragoza va estar, durant sieglos, la principal residencia d'os reis d'a Corona d'Aragón en o reino que lis daba nombre, y ye en l'actualidat uno d'os monimentos mas visitaus d'a Comunidat Autonoma. A la suya conoixida carga historica y artistica se le suma un rico patrimonio lingüistico que acredita la diversidat d'idiomas que s'han fablau y escrito endentro d'as suyas murallas en o pasau, y ixo fa que siga una magnifica sintesi d'a historia d'as luengas d'Aragón. L'articlo mira d'identificar los cambiants nombres que van recebir durant los sieglos XIV y XV las diferents estancias y construccions que conformaban lo palacio, y los analisa dende una perspectiva sociolingüistica pa concluyir que, como yera previsible, l'aragonés y lo catalán yeran las luengas predominants, si bien existiba una fuerte asimetría en os suyos usos favorables a la segunda.

Parolas clau: Alchafaría, aragonés, catalán, toponimia, sociolingüistica, diglosia, arquitectura, Baixa Edat Meya.

Resum

L'*Aljafería* de Saragossa fou durant segles la principal residència dels reis de la Corona d'Aragó en el regne que el donava nom, i és actualment un dels monuments més visitats de la Comunitat Autònoma. A la seva coneguda càrrega històrica i artística, cal sumar-li un ric patrimoni lingüístic que acredita la diversitat d'idiomes que s'han parlat i escrit dins les seves muralles en el passat, i això la converteix en una magnífica síntesi de la història de les llengües d'Aragó. L'article tracta d'identificar el canviants noms que reberen durant els segles XIV i XV les diferents estances i construccions que conformaven el palau, i els analitza des d'una perspectiva sociolingüística per concloure que, com era previsible, aragonès i català eren les llengües predominants, si bé existia una forta asimetria en llurs usos favorable a la segona.

Mots clau: *Aljafería*, aragonès, català, toponímia, sociolingüística, diglòssia, arquitectura, baixa edat mitjana

Abstract

The *Aljafería* of Zaragoza was for centuries the main residence of the kings of the Crown of Aragon in the kingdom that gave them their name, and is currently one of the most frequently visited monuments in the Autonomous Community. In addition to its well-known historical and artistic legacy, there is a rich linguistic heritage that proves the diversity of languages spoken and written within its walls in the past, which makes it a magnificent synthesis of the history of the languages of Aragon. This article is an attempt to identify the changing names that the different rooms and buildings that made up the palace received during the 14th and 15th centuries, and analyses them from a sociolinguistic perspective to conclude that, as expected, Aragonese and Catalan were the predominant languages, although there was a strong asymmetry in their use in favour of the latter.

Keywords: Aljafería, Aragonese, Catalan, toponymy, sociolinguistics, diglossia, architecture, Late Middle Ages

Introducción y fuentes

La Aljafería de Zaragoza fue durante la Baja Edad Media el gran símbolo del poder de los reyes de la Corona de Aragón en el reino del que tomaban su título principal. Un ente tan abstracto como un Estado y tan personalista como una monarquía adquiría allí una materialidad rotunda y permanente que permitía a los soberanos mostrarse ante sus súbditos revestidos de los atributos que justificaban ideológicamente su autoridad.[1]

En las siguientes páginas quiero mostrar que la importancia política del edificio tuvo repercusiones en el plano lingüístico: la diversidad idiomática del reino y Corona de Aragón se reflejó en sus muros de barro. El árabe se muestra soberbio en la epigrafía monumental del palacio de al-Muqtádir, y humilde en las inscripciones religiosas que los obreros mudéjares escondieron, muchos siglos después, entre las vigas de los artesonados. El latín irrumpió con los ejércitos cristianos de Alfonso el Batallador, y aún se presenta victorioso en la leyenda que rodea la techumbre del salón de los Reyes Católicos. Tras él llegaron sucesivas lenguas romances: el aragonés que hablaban las gentes comunes que mantenían el edificio y trabajaban las huertas circundantes; el occitano con que los juglares cantaban las aventuras de Jaufré que siguen decorando los pórticos; el catalán que imperaba en el mundo cortesano que vivía en el palacio, o el castellano, que empezó en la boca de embajadores llegados del reino vecino y acabó siendo la lengua propia de los zaragozanos. Aunque no podemos poner micrófonos en el pasado para oír los múltiples idiomas que allí se hablaron, sí que tenemos indicios epigráficos y documentales de todos ellos.

1. Este artículo se ha realizado dentro del proyecto *El Estado dividido. Contestación, conflicto y revuelta social en la Corona de Aragón* (PID2021-123286NB-C21), financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación, y se integra en las líneas de trabajo del *Grupo de Referencia CEMA* (HR20_20R), financiado por el Gobierno de Aragón. Para citar las fuentes primarias, utilizo las siguientes abreviaturas: CGZ.- Casa de Ganaderos de Zaragoza; MR.- Archivo de la Corona de Aragón, fondo Maestre Racional; Ob1388.- Archivo de la Corona de Aragón, fondo Maestre Racional, vol. 2415; RC.- Archivo de la Corona de Aragón, sección Real Cancillería. Debo advertir que he utilizado diferentes criterios de edición de los textos dependiendo de su lengua, de tal forma que, por ejemplo, escribiré *Aljafaría* en aragonés y castellano, *Aljafaria* en catalán y *Aliafaria* en latín, a pesar de que en los manuscritos se grafíe de forma idéntica.

En este trabajo analizo los nombres que recibían las estancias y estructuras del palacio por parte de quienes vivieron y trabajaron en él durante el siglo XIV y comienzos del XV, y lo hago con un triple propósito. En primer lugar, el conocimiento de la toponimia de uno de los conjuntos monumentales más emblemáticos y visitados de Aragón tiene un interés intrínseco y, además, contribuye a definir el léxico de los ámbitos palaciegos y cortesanos medievales. Segundo, la revisión de las fuentes documentales conocidas y el uso de algunas inéditas permite definir mejor la arquitectura del edificio en este periodo, en línea con los estudios de Gonzalo Borrás, Bernabé Cabañero o Pedro I. Sobradiel.[2] Y tercero, se utilizarán los datos como indicio de la situación sociolingüística: aragonés y catalán eran las lenguas vernáculas predominantes, pero su presencia era desigual, ya que la primera imperaba entre quienes trabajaron en levantar y mantener el edificio, y la segunda entre los que disfrutaban de los placeres de la vida cortesana.

Las fuentes documentales disponibles son abundantes y variadas, si bien su dispersión dificulta localizarlas, y su heterogeneidad idiomática interpretarlas. Se pueden agrupar en cuatro tipologías. En primer lugar, tenemos bastantes disposiciones reales destinadas a los merinos de Zaragoza, encargados de la construcción y mantenimiento del edificio, en las que se mezclan aragonés, latín y, en menor medida, catalán.[3] Segundo, gracias a que estos merinos enviaban periódicamente sus cuentas a Barcelona para auditarlas, conservamos cinco libros de obra en aragonés y, además, la fiscalización producía algunos documentos —en catalán— que transmiten información sobre otros libros de obra que se han perdido.[4] Tercero, las sentencias de la audiencia real, copiadas en los registros *Sententiarum* desde 1372, suelen indicar la estancia donde se hicieron públicas, casi siempre en latín. Por último, las crónicas aportan descripciones preciosas del palacio, en particular las que relatan las solemnidades que siguieron a las coronaciones de Alfonso el Benigno, Martín el Humano y Fernando de Trastámara (las dos primeras en catalán, y la última en castellano).[5]

Nuestra Aljafería de Zaragoza

Como es sabido, la palabra Aljafería es un arabismo que proviene del nombre de Abú Yaáfar al-Muqtádir, el rey taifa de Zaragoza que impulsó su construcción en la segunda mitad del siglo XI, y se atestigua ya en los textos literarios de su corte.[6]

Desde que Alfonso el Batallador *intravit videre illa Aliafaria* el 11 de diciembre de 1118, en vísperas de la conquista cristiana, el vocablo tuvo una considerable estabilidad en latín y en las diferentes lenguas

2. Borras (1998, 2004); Cabañero (2018); Sobradiel (1998); Paulino y Sobradiel (2010).

3. Se han editado bastantes en Rubió (1908-1921), Martínez Ferrando (1948), López de Meneses (1952) y, sobre todo, Madurell (1961). A modo de compilación, véase Paulino y Sobradiel (2010).

4. Se conservan los libros de obras correspondientes a 1301, 1387, 1388, 1390 y 1391. Todos, menos el tercero, se editan en Zadorozhna (2019). El de 1388 (en adelante, Ob1388) es el más extenso, y fue brevemente extractado en Comas (1936), pero permanece inédito por su pésimo estado de conservación. Actualmente ultimo una edición para ponerlo a disposición de los investigadores.

5. Soldevila (2011: 497-507); Carbonell y Alcoberro (1997: I, 178-190); García (2017: II, 680-720).

6. Montaner (1998).

romances.[7] Durante más de tres siglos, la forma imperante fue Aljafaría; la variante Aljafería aparece esporádicamente desde temprano (por ejemplo, *ianua maiori Aliaferie* en 1329),[8] pero no se generalizó hasta el Cuatrocientos. Además, el personal de la Cancillería, quizás por las confusiones derivadas de la neutralización de la e átona en catalán oriental, empleó puntualmente formas como *Geffarria* o *Algefariam*, que tuvieron poco recorrido.[9] En ese mismo ambiente social encontramos testimonios tempranos de una metátesis que sigue escuchándose en nuestros días: *Alfageria* en una carta de 1285, *Alfaiaria* en 1302 o *Alfaiaria* en 1388, si bien en este último caso el escribano lo tachó y sobreescribió *Aliaferia*.[10] Por último, se encuentra alguna vez la grafía *Alchafería*, como escribió el notario de la Casa de Ganaderos en 1475, que muestra que la j ya se articulaba [ʧ], como en aragonés actual.[11]

Cuando se atribuye una categoría al edificio, son frecuentes aquellas que lo definen como espacio de habitación, como es "casa" en aragonés, "alberch" en catalán y "domus" u "hospitium" en latín: *la casa de l'Aljafería* (1392), *l'alberch de l'Aljafaria* (1398), *domus nostre Aliaffarie* (1357), *custodiam hospicii nostri Aliafarie* (1336).[12] Otras veces se emplea "palacio", en tanto que edificio grande y suntuoso: *anaven-se'n a l'Aljaferia, qui és palau del senyor rei*, en la crónica de Muntaner; *capella palacii regii Aljaffarie* en 1336.[13] Ahora bien, esa palabra con más frecuencia significaba lo mismo que "sala", tal como veremos después, lo cual da lugar a bastantes casos ambiguos entre ambas acepciones y a algunas confusiones interpretativas. Pocas veces se alude a su carácter fortificado: "fortaleza" y "castillo" únicamente las encuentro en las retóricas exposiciones de motivos de sendas disposiciones de Juan el Cazador y Martín el Humano:[14]

> inter cetera insignia et notabilia fortalicia quibus semper cesaragustanam urbem cognovimus illustrari, est illa Aliafaria notabilis, in qua illustres reges predecessores nostri et nos hospitari usi fuimus (1389)
>
> ecce quod nos circa reparacione castri nostri Aliaferia civitatis Cesarauguste quod ex sui construccione notabili et antiqua, inter ceteras domos sive palacia nostri dominii insignius, iminet amenitate decorum volentes ut convenit suffragium debitum cum promptitudine elargiri (1408)

El vínculo entre el edificio y la monarquía era tan estrecho que, con frecuencia, las menciones al palacio en los documentos del rey o de sus oficiales recurrían a fórmulas que enfatizaban a quién pertenecía. La más común era introducir un posesivo: en latín aparece desde 1263 (*in orto nostre Aliaffarie*),

7. Lacarra (1982: I, 69-70).

8. RC, reg. 522, f. 221v.

9. Madurell (1961: 516, 517).

10. RC, reg. 61, f. 135; reg. 1929, f. 163v; Madurell (1961: 512).

11. CGZ, caja 60, leg. 18/1, f. 29v. Este tipo de grafías aparece con frecuencia a finales del siglo XV como resultado de la interacción de aragonés y castellano durante la castellanización del reino.

12. Zadorozhna (2019: 723); Carbonell y Alcoberro (1997: 178); Madurell (1961: 521); RC, reg. 582, f. 43v.

13. Soldevila (2011: 497); RC, pergaminos de Pedro III (IV), carp. 235, nº 18.

14. RC, reg. 1976, f. 186r; reg. 2251, f. 123r.

y más adelante se reproduce en aragonés y catalán mediante las diversas estructuras disponibles para expresar posesión: *en la Aljafaría suya* (1339); *la su Aljafaría* (1357); *en la Aljafaría nuestra* (1354); *la Aljafaría del senyor rey* (1359); *la nuestra Aljafaría* (1366); *la casa de la Aljafería vuestra* (ca. 1408); *en nuestra Aljafería* (1413), etc.[15] Una opción menos habitual era añadir el adjetivo "real": *la Aljaffaria reyal* (1358), *domus nostra regalis Aliaffarie* (1362) o *la Aljafaría reyal* (1399), unas construcciones que anticipan la expresión Real Aljafería que triunfará en época moderna.[16]

El muro y sus torres

La muralla cuadrangular que rodea el edificio define su exterior, y le imprime una apariencia fortificada. En la documentación recibe unánimemente el apelativo de "muro". Por ejemplo, así presentó el palacio el embajador castellano Alvar García de Santa María al comienzo de su relato sobre la coronación de Fernando de Antequera:[17]

> E fue posar a unos palacios do posan los reyes de Aragón, a do dizen el Aljafería, que son unos palaçios murados de muro e entorrados, e una casa llana fuerte que está un poco arredrada de la çiudat, camino de Castilla.

Entre los pocos profanos que osaron violar esa frontera con el mundo cortesano, encontramos cierto ladrón que, una noche invernal de 1389, la saltó con una escalera y descerrajó algunas habitaciones;[18] lo interesante del caso es la reacción de Juan el Cazador, que consistió en reforzar muros y almenas, ahondar el foso y cerrar aperturas prescindibles, es decir, en hacer el muro aún más infranqueable. Los dibujos modernos, la restauración —más bien, reconstrucción— contemporánea y las fuentes medievales coinciden en mostrar una imponente muralla almenada y torreada, abierta en varias puertas y surcada por adarves y escaleras.

Existían al menos tres puertas. No plantea dudas la *ianua maioris* o *puerta mayor*, que se abría hacia levante y sigue siendo hoy el acceso principal.[19] La segunda en importancia era la que salía hacia el norte y daba acceso al huerto, abierta seguramente en el transcurso de las reformas de Pedro el Ceremonioso: en el libro de obra de 1388 se le denomina *puerta del güerto del senyor rey*, *puerta del palacio nuevo* o *puerta de fuera*, y en el del año anterior *puerta forana*; se conserva cegada en el muro norte del salón del pozo. Con menos certeza, se intuye que hubo una tercera en el flanco sur, que contaba con un puente para atravesar el foso, de allí que los libros de obra de 1391 y 1392 se refieran al trabajo en

15. RC, reg. 12, f. 124v; reg. 1381, f. 6v; *ibídem*, cartas reales de Fernando I, nº 2220; Zadorozhna (2019: 131); Madurell (1961: 514, 525, 530, 545). Sobre las estructuras posesivas en aragonés medieval, véase Albesa (2020).

16. Madurell 1961: 524; RC, reg. 1384, f. 19r; reg. 2274, f. 145v. Algunos autores (por ejemplo, Borras 1998: 174) afirman que el rey se refería a ella con los adjetivos «dilecta» y «dilectíssima», pero no aportan las referencias documentales, y no he conseguido localizar ningún ejemplo.

17. García (2017: II, 680).

18. RC, reg. 1956, ff. 17v-18r; Zadorozhna (2019: 736, 740).

19. RC, reg. 522, f. 221v; Zadorozhna (2019: 452-454, 456).

la puerta del puent, *el puent entrada* o *el puent que salle a la balsa*.[20] Encontramos alusiones a otros posibles accesos, pero podrían ser nombres alternativos de los anteriores: en 1361 se invirtió una gran cantidad de yeso para obrar en la *puerta coladiza de l'Aljafería*, esto es, la puerta corrediza;[21] y en 1391, como resultado del citado robo, se clausuraron la *puerta del vino que sallía a la balsa* y la *puerta que salle a las cozinas*, que debían de tener un carácter auxiliar.[22]

La muralla tenía torres en todos los lados. La mayoría eran cilíndricas y tenían un tamaño parecido, pero había dos prismáticas que destacaban tanto en planta como en altura. La primera, ahora llamada del Trobador, recibía el nombre de *Torre Mayor*, salvo una vez que se le llamó *Torre Susana*, es decir, 'torre alta'.[23] La segunda se encontraba en la esquina suroeste, y se edificó posiblemente en el siglo XIV como refuerzo de una torre cilíndrica preexistente; siempre se le llama *Torre del Viento*, seguramente alusiva a su orientación hacia el cierzo dominante.[24] Ambas estaban compartimentadas en varias plantas y habitaciones que tenían una función residencial durante las estancias de la corte en Zaragoza. Por ejemplo, en 1387 y 1388 se obró constantemente *en la Torre Mayor do ha posar Madona Carroça* (en referencia a la influyente cortesana Carroça de Vilaragut);[25] la sencilla decoración pictórica e incisa conservada en los techos de la tercera planta de la torre es, probablemente, el remanente de aquellos espacios privados.

Las restantes quince torres cilíndricas no eran un mero elemento decorativo, como sucede con las anodinas reconstrucciones que hoy se ven en el flanco oriental, sino un espacio relevante de la vida cortesana. Tenemos múltiples menciones a ellas y a sus funciones, pero solo conocemos la ubicación precisa de un par, y aun estas con dudas.

La más importante era la *Torre de Galiana* (o *Torre Gualiana*), mencionada por primera vez en 1356.[26] Gonzalo Borrás propuso que era un nombre alternativo de la Torre del Viento, pero me inclino a pensar que eran diferentes.[27] En las fuentes suele vincularse al huerto y al palacio levantado por Pedro el Ceremonioso, y sabemos que estaba ante la única parte del foso acabada en 1391, lo cual sugiere que se trata de la única torre circular que miraba al norte, una singularidad que explicaría su estabilidad onomástica. Actualmente no resta ningún vestigio. Frente a lo que se ha sugerido, no creo que su nombre esté vinculado a una cabañera o cañada, pues esa acepción de "galiana" es rara en Aragón y, además, conllevaría un artículo que jamás aparece (Torre de la Galiana*). La alternativa es que se trate de un antropónimo femenino: una ocupante ilustre de quien nada sabemos o, más bien,

20. Zadorozhna (2019: 441, 617, 643, 678).

21. Del Campo (2005: 203-204, 213). La expresión «porta coladissa» es común en occitano medieval, generalmente aplicada a estructuras defensivas: Olivier (2009: 263-264).

22. Zadorozhna (2019: 653).

23. Zadorozhna (2019: 435, 460...); Ob1388, ff. 18r, 46v, 59r...

24. RC, reg. 1469, ff. 168r, 176v; Zadorozhna (2019: 435, 619, 623); Madurell (1961: 546).

25. Zadorozhna (2019: 460, 464-467); Ob1388, ff. 25v, 29r, 51r...

26. López de Meneses (1952: 696-697); Zadorozhna (2019: 442, 626, 642); Ob1388, ff. 45r, 62r.

27. Borrás (2004: 22).

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.7 • CC BY-NC-ND 4.0

un eco toponímico de las canciones de gesta que narraban las peripecias del joven Carlomagno por España, y su amor con Galiana, hija del rey Galafre de Toledo.[28]

En 1329 se ordenó reparar el lienzo de muralla que iba de la puerta mayor a la *turrim curralis ubi leo custoditur* ('torre del corral donde se custodia el león'), que podemos identificar con la torre de la esquina noreste.[29] A sus pies tenía *la casa de los leones*, la gran atracción zoológica del palacio, que podía contemplarse desde el *miratorio supra corrale leonis* ('mirador sobre el corral del león') que se menciona en 1316.[30]

No conocemos el emplazamiento de *la torre de las armas*, mencionada así en los libros de obra de 1387 y 1388, pero conocemos su doble función: almacén de armamento y archivo de documentos. Lo primero ya se atestigua en 1351, cuando se sacaron *de la torre del Aljafaría* un conjunto de armas destinadas a una justa, y aún se usaba en 1388, pues entonces se vació *el archiu de la dita Aljafaría* del armamento con el fin de acondicionar habitaciones para las infantas.[31] Sobre la documentación, sabemos que existía *una torra de la Aljafferia reyal de Caragoça, en la qual se acustumaven conservar los comptes dels officials et comissaris d'Aragó*, pero su traslado precipitado a Barcelona durante la guerra de los Dos Pedros ocasionó graves pérdidas; en cualquier caso, en 1387 seguía habiendo un *archiu do tiene las scripturas de todos los contos*.[32] He asumido que el archivo de las armas y el de las escrituras compartían torre, pero también es posible que estuviesen en dos diferentes.

Siguen restando doce torres para las que no tenemos más que algunos nombres en los libros de obra del tiempo de Juan el Cazador. La *torre del Dalfí* acogía al heredero, que en 1388 era Jaime, que se identificaba como "delfín" por analogía con la casa real francesa de la que provenía su madre, Violante de Bar;[33] nótese que el escribano aragonés tomó la palabra del catalán. Las de *Emerich de Centellas*, *Stevan Salvador*, *Exemén Pérez de Arenoso*, *Mossén Perdartes* (Pere d'Artés), *Mossén Garriga* (Francesc Sagarriga) o *En Vilarnau* (Guillem Vilarnau) tomaban el nombre de los cambreros y camarlengos regios que las ocuparon durante los meses que la corte estuvo en Zaragoza entre 1388 y 1391, si bien el último de ellos hubo de dejar una parte para las jaulas de los halcones.[34] Como vemos, esas torres no tenían nombre propio, sino que se designaban por el ocupante.

La Aljafería siempre tuvo estructuras defensivas exteriores a la muralla, pero la fortificación emprendida en 1592 no dejó ningún vestigio medieval. El foso —*la tallada* o *el vall* en los documen-

28. Sobre esta parte del ciclo carolingio y su difusión en la Península Ibérica medieval, véase Bautista (2003). Existe otra posible huella toponímica de esa leyenda en Zaragoza: *los palacios de Galiana*, situados a orillas de la Huerva junto a la misma ciudad, que se mencionan en 1475 (CGZ, caja 60, leg. 18/1, f. 29v).

29. RC, reg. 522, f. 221v.

30. Martínez Ferrando (1948: II, 163-164). Sobre la colección zoológica, véase: Madurell (1961: 506-510); Blasco (1996)

31. RC, reg. 1065, f. 115r; Zadorozhna (2019: 434); Ob1388, f. 50v.

32. ACA, Maestre Racional, vol. 655, ff. 104r-104v (agradezco la referencia Antoni José Pitarch); Zadorozhna (2019: 441). Durante el siglo XV se mantuvo en uso el archivo de la Aljafería, convertido en sede del fondo del Maestre Racional del reino de Aragón (Canellas Anoz 2000).

33. El infante Jaime debió de fallecer durante esta estancia en Zaragoza y, presumiblemente, en la propia Aljafería: según el libro de obra de 1388, los días 7 y 8 de agosto no se trabajó en el palacio por la estancia del delfín (Ob1388, f. 63v), quizás para no molestarle durante su convalecencia, y el 17 del mismo mes ya llevaba algunos días muerto (Cingolani en prensa: doc. 1046).

34. Ob1388, ff. 41r, 42r, 45r, 48v, 63r, 65r, 68v, 72r, 77v; Zadorozhna (2019: 614, 621, 651).

tos— se menciona por primera vez en 1264 (*talyadam dicte Aliaferie*), y reaparece en la crónica de Pedro el Ceremonioso (*davant lo vall de la plaça de l'Aljaferia*).[35] La necesidad de defender el edificio en el agitado contexto de la segunda mitad del siglo XIV llevó a invertir grandes cantidades de moneda en la obra desde 1358, y durante 1388 se pagó a diario el servicio de *dos bestias que sacavan bardoma de la tallada*.[36] A raíz del robo de 1389, se ordenó acabar los flancos que miraban *enta la balsa* y *enta el molín de la ovella* (lados sur y oeste, respectivamente), para dejarlos como el que estaba *en la endrecera del huerto* (lado norte), donde sabemos que se celebraban justas caballerescas que los cortesanos debieron de contemplar desde los mismos ventanales y miradores del palacio.[37]

Además del foso, en 1360 el rey mandó acabar *la barbacana de la Aljaffaría*, que sería un pequeño recinto fortificado fuera de la muralla para proteger el sector comprendido entre la Torre Mayor y la de Galiana, vulnerable por ser hacia donde se abría el nuevo salón levantado poco antes por orden del Ceremonioso.[38] En 1388 su función era más palaciega que defensiva: allí estaba la *cozina mayor*, *cozina del senyor rey* o *cozina de la barbacana*; se instalaron *dos bieguas pora tener los falcones*, y se encontraba la *casa pora los canes del senyor rey*, también llamada *casa de los perros* en la misma fuente.[39]

Espacios áulicos

Todo el edificio estaba destinado a la representación del poder regio, y algunas estancias del interior estaban diseñadas expresamente para mostrar el rey a sus súbditos en diversos actos sociales: banquetes, bailes, audiencias, consejos... Estos espacios son los que más se prodigan en las fuentes porque la monarquía les prestó una atención preferente y porque, además, eran aquellos a los que pudieron acceder los visitantes que nos han transmitido descripciones.

En esta época recibían el nombre tanto en aragonés como en catalán de "palacio" o "sala", que funcionaban como sinónimos perfectos, con la salvedad de que el primero también servía para designar a todo el edificio, y el segundo no.[40] Por ejemplo, en el ceremonial de coronación escrito a instancia de Pedro el Ceremonioso en 1353, para aludir al salón de la Aljafería, emplea varias veces el doblete *sala o palau* en el original catalán, y *sala o palacio* en la traducción aragonesa, mientras que en la versión

35. Canellas (1972-1975: I, 108); Soldevila (2014: 261).

36. Madurell (1961: 524); RC, reg. 1469, f. 177r; Ob1388.

37. Zadorozhna (2019: 625, 627).

38. RC, reg. 1468, f. 137.

39. Ob1388, ff. 41r, 43r, 45r, 45v, 73r; Zadorozhna (2019: 435).

40. Debo matizar que el uso de las palabras cambió con el tiempo: la oposición entre «sala» y «palacio», por una parte, y «cambra», por la otra, es evidente en la documentación de la segunda mitad del siglo XIV y comienzos del XV. En la más escasa de comienzos del XIV encontramos usos algo diferentes: en 1301 la habitación del rey se denomina *el palaçio do él jaze* (Zadorozhna 2019: 90), y en 1316 se alude a la *cameram maiorem*, en posible referencia a lo que luego se llamó *Palau dels Marbres* o *Palacio Morisco* (Martínez Ferrando 1948: II, 163-164).

latina copiada en el cartulario de la Seo se convirtió en *aula seu palacio*.[41] El catalanismo "tinell" también se utilizó alguna vez a comienzos del siglo xv.

Durante la Baja Edad Media hubo tres grandes salones de aparato que se sucedieron en el tiempo como estancias principales de la Aljafería: primero, el heredado del palacio árabe; segundo, el edificado por Pedro el Ceremonioso; y tercero, el de los Reyes Católicos, que escapa a la cronología de este artículo.

El salón más antiguo, auténtico corazón del palacio hasta finales del siglo xv, se encuentra en el testero norte del patio islámico, y recibió el nombre de "salón dorado" en las fuentes árabes.[42] Los documentos de época cristiana jamás lo llamaron así, sino que utilizaban dos denominaciones alternativas. La primera, alusiva al material que cubría la solería y el zócalo, era la expresión catalana *Palau dels Marbres*, de la que se conocen adaptaciones al latín como *Palacium Marmorum*, y al castellano como *Palacio de los Mármoles* (empleada en la crónica de la coronación de Fernando I).[43] El predominio de la forma catalana es innegable: se mantiene inalterada en varios diplomas cancillerescos en latín (por ejemplo, *aula vocata dels Marbres*), e incluso se cuela alguna vez en el aragonés de los libros de obra como *Palau de los Marbres*, sin adaptar.[44] Sin embargo, lo habitual en aragonés no era eso, sino usar el segundo nombre en discordia, *Palacio Morisco*, que ponía el acento en la exuberante decoración que cubría sus paramentos e hizo de la Aljafería un foco inspirador e irradiador de la estética mudéjar; la fórmula aparece por primera vez en una carta de Pedro el Ceremonioso de 1352 al merino de Zaragoza, y después, constantemente, en los libros de obra.[45] Como vemos, la primera expresión predominaba en el ámbito cortesano, que solía expresarse en catalán, y la segunda en el de los artífices del edificio, que empleaban el aragonés.

Las fuentes mencionan algunos espacios que el visitante encontraba antes del salón. La *capiella del Palacio Morisco* (1388) o *Cappiella Dorada* (1387) era, con seguridad, la mezquita conservada hasta nuestros días; cabe pensar que estaba consagrada al culto cristiano, pero desconocemos su advocación.[46] En 1352 se menciona una *Cambra Morisca* o *alcuba* a la que se arrancaron las losas de mármol necesarias para reparar el Palacio Morisco; en sus paredes estaba *pintada la Istoria de Jaufré*, y eso la sitúa inequívocamente en el porche septentrional, donde siguen siendo visibles varias escenas de esa novela escrita en lengua occitana inspirada en la corte del legendario rey Arturo.[47] A finales del siglo xiv se mencionan el *palacium dictum dels Pilars* (1388) y el *aula vulgariter nuncupata la Sala*

41. Gimeno Blay et alii (2009: 265); VV.AA. (1991-1992): 40-42; Canellas (1990: IV, 1270).

42. La arquitectura y decoración del salón islámico se analizan en: Cabañero y Lasa (2004).

43. Carbonell y Alcoberro (1998: II, 178-190); Garcia (2017: 684); RC, reg. 2004, f. 75v; reg. 2274, f. 73v. En 1364 se menciona un *Aula Alba* de la Aljafería que podría referirse a esta sala, si atendemos al color claro del mármol (RC, reg. 1543, f. 49v).

44. RC, reg. 2418, ff. 8v, 9v y 12v; Zadorozhna (2019: 614, 622).

45. Rubió (1908-1921: 159-160); Zadorozhna (2019: 432, 436-437); Ob1388, ff. 21r, 50r, 65v, 69r.

46. Zadorozhna 2019: 434; Ob1388, f. 42r.

47. Para la identificación de esas escenas pictóricas, así como su simbolismo político y cronología, véase Vitolo (2015). En relación con los porches de la Aljafería, cabe pensar a ellos se refiere la orden real de 1301 para la *apertura arcorum Algafarie* (RC, reg. 118, f. 44r) que se ejecutó en los siguientes meses, según atestigua el libro de obras (Zadorozhna 2019: 84).

dels Jaspis (1391), que podrían ser el mismo espacio y tomar el nombre de las columnas jaspeadas del porche islámico; de ser así, la antigua *Cambra Morisca* se habría transformado en la antesala cubierta del Palau dels Marbres, con un tamaño suficiente para acoger audiencias públicas.[48]

El sobrenombre de Pedro el Ceremonioso nos recuerda la preocupación por los aspectos rituales de la monarquía, que se manifestó materialmente en la construcción de nuevos salones de aparato en sus palacios de Zaragoza y Barcelona, iniciados en 1356 y 1359 respectivamente.[49] Él mismo recordó la magnitud de la intervención en la Aljafería en su crónica autobiográfica, donde contrastó la modestia de la *alcubeta* donde se recogía durante el turbulento año 1347, con la *obra nova* que impulsó después.[50] En marzo de 1356 el rey encargó a Blasco Aznárez de Borau la construcción de un *palacium* (o *palacium magnum*) *in viridario sive orto Aliaffarie nostre*.[51] Se trata de la enorme estancia baja situada al norte del salón islámico, que se abría hacia los huertos mediante una gran puerta adosada a la Torre Mayor (la *puerta forana* que se mencionó más arriba), acompañada por un gran porche hacia el exterior (*perche de fuera*, *perje mayor*) hoy perdido, que era lo bastante grande para que el rey pudiese cabalgar por él;[52] la sala se cubría con el gran alfarje de vivos colores rojos que se redescubrió en la última restauración, y el porche también tuvo una cubierta o *cobertiço* de madera con decoración heráldica.[53] En 1387 Juan el Cazador encargó una reforma del salón que incluyó redecorar la techumbre y abrir una *finestra grant* o *finestrage* que miraba *enta part del huerto*, donde se trabajó intensamente durante meses, que puede corresponder al doble arco cegado que se ve en la parte occidental de la pared norte.[54]

Este espacio, hoy llamado "sala del pozo" o "de recepciones", tuvo una pasmosa diversidad onomástica. En los documentos cancillerescos predominaban las alusiones a su magnitud mediante adjetivos como "mayor" y "magnum": *in Aula sive Sala Maiori Aliafarie* (1398), *in Palacio Regio Magno Aliaffarie* (1414), *en la Sala Major de la nostra Aljaffaria* (1398)...[55] En los libros de obra en aragonés esta denominación (*Palacio Mayor* y, puntualmente, *Palau Mayor*) convivía con otras, como *Palacio Nuevo*, para distinguirlo del viejo marmóreo; *Palacio Pintado* o *Sala Pintada*, por el llamativo cromatismo de su techumbre; *Palacio del senyor rey*, por su dueño; o combinaciones de varias, como sucede en *el Palacio Mayor del sennyor rey que salle enta el Huerto Mayor*.[56] A raíz de la reforma de 1387-1388 se le dio un nuevo nombre, *Palacio de Sant Jorge*, que no fue duradero pero

48. RC, reg. 2002, f. 153r; reg. 2004, f. 81v; reg. 2273, f. 181v.

49. Sobre la construcción del salón de Barcelona: Pujades (2023: 309-353).

50. Soldevila (2011: 265).

51. Madurell 1961: 515; RC, reg. 1153, f. 148r.

52. Zadorozhna (2019: 439); Ob1388, f. 35r, 43r.

53. Ob1388, f. 25v. Este uso de «cobertiço» como sinónimo de cubierta se documenta también en occitano: Olivier (2009: 258). La decoración heráldica de este salón se estudia en Martín Bueno et alii (1996).

54. Zadorozhna 2019: 446, 450; Martín Bueno et alii (1996: 41-47); Ob1388.

55. RC, reg. 2273, f. 71v, 108v; reg. 2418, f. 39r.

56. Zadorozhna 2019: 446, 448, 616, 743; Ob1388, ff. 7v, 49v, 52r, 74v.

ha dado lugar a confusiones con la capilla homónima.[57] Aún existen otras tres denominaciones que podrían aludir a la misma estancia: primero, el *aula vulgariter nuncupata lo Tinell Aliaffarie* donde Fernando de Antequera pronunció varias sentencias en 1414;[58] segundo, el *aula inferiori Aliafarie* mencionada en 1425, que evidencia el desarrollo en altura del edificio;[59] y tercero, el *Palau Gran de la chaminera* que se menciona en el relato de la coronación de Martín el Humano en 1399 como lugar donde comieron la reina, las aristócratas y *una infinitat de molt gentils donzelles* (mientras el nuevo rey lo hacía con los hombres en torno al patio principal), un aforo que obliga a pensar en un espacio amplio como este.[60]

Por último, debemos mencionar las dos capillas que se levantaron en el siglo xiv. La más antigua es la *capella de Sent Martí* (1357) o *capiella de Sant Martín* (1391), que aparece con funciones parroquiales desde conquista cristiana y se reedificó al comienzo del reinado de Pedro el Ceremonioso.[61] A veces recibió calificativos como *capella maior* (1360) o *eglesia mayor* (1387) para distinguirla de la *capella nova* (1358) o *cappiella nueva* (1361).[62] Esta capilla nueva estaba dedicada a San Jorge y se edificó algo más tarde, entre 1358 y 1361 aproximadamente. Cuando aún no estaba concluida, se le denominó una vez *capella de la reyna* (1361), lo que sugiere que estaba concebida para su culto privado; en los documentos posteriores se combinan las formas *capiella de Sant Jorgi* (o *Jorge*) (1373, 1391), *capella de Sent Jordi* (1414) y *capella Sancti Georgii* (1372), según la lengua del texto, con la salvedad de que la segunda forma —la catalana— se introdujo en varios textos en aragonés.[63] Los dos templos, aparte de sus funciones litúrgicas, acogían reuniones del consejo y audiencias públicas, de allí que los incluya entre los espacios áulicos. En el caso de San Jorge, durante la coronación de Fernando de Antequera en 1414 la capilla se dividió con una estructura de madera entre una parte destinada a *cámera de paramento* o habitación del infante Juan, y el resto se dejó como *tinell*, es decir, como salón.[64]

Las cambras

El palacio real del siglo xiv tenía muchas dependencias menores que suelen ser difíciles de identificar con espacios concretos o estructuras conservadas. En buena media, eso se debe a que aparecen con

57. Zadorozhna 2019: 621, 622, 624, 653. El libro de obra de 1388 no deja dudas sobre que se trataba de un nuevo nombre: *el finestrage que se fazia* en *la sala o palacio agora clamada de Sant Jorge* (Ob1388, f. 24r). El cambio de denominación se relaciona con la instalación, en el *perche* del salón, de un retablo dedicado a dicho santo, donde trabajó un pintor llamado *mossen Anrich* (ff. 32v, 37r, 52r).

58. RC, reg. 2418, f. 38v, 40r, 41v.

59. RC, reg. 2739, f. 68r; reg. 2743, f. 29v.

60. Carbonell y Alcoberro (1998: II, 178, 185)

61. Madurell (1961: 522); Zadarozhna (2019: 642).

62. RC, reg. 1333, f. 76v; Zadorozhna (2019: 435, 463); Del Campo (2005: 210).

63. Madurell (1961: 536, 546); Zadorozhna (2019: 743); RC, reg. 2274, f. 145v.

64. Madurell (1961: 546); RC, reg. 1450, f. 7r; reg. 1453, ff. 31v, 60v.

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.7 • CC BY-NC-ND 4.0

menos frecuencia en las fuentes, sus nombres se alteraban con la misma velocidad con que cambiaban sus funciones, su fisonomía padecía constantes transformaciones (los libros de obra muestran que tabiques, puertas y ventanas se creaban y anulaban con rapidez), y prácticamente no quedan vestigios materiales.

La palabra "cambra" —derivado del latín *cameram* y este, a su vez, del griego— designaba normalmente estas habitaciones de menos rango, para las que "sala" o "palacio" se quedaban grandes. Convivían con ella varios términos de origen árabe que se aplicaban, sobre todo, a los dormitorios: *alfaneya* (que comparte etimología con el castellano "alhanía"), *alcuba* o *alcubeta* (utilizada para hablar de la *cambra morisca* referida más arriba), y *aljubla* (posiblemente, una variante de "alcoba"; el contexto donde aparece deja claro que equivalía a "cambra").[65] Son tantas las estancias que se denominaban "cambra" que los documentos les añadían diferentes calificativos para identificarlas: algún rasgo físico o estético que las definía (*Cambra Mayor*, *Cambra Verde*, *Cambra Vermella*, *Cambra Morisca*, *cambra de la chaminera nueva*), el nombre o función de su ocupante (*cambra del rey*, *cambra de Madona Carroça*, *cambra de la musería*), o indicaciones sobre su emplazamiento (*cambra de suso*, *cambra que puya del Palacio Nuevo a las torres*).

La habitación más importante era, como no podía ser de otra manera, la del rey. De acuerdo con una carta de Pedro el Ceremonioso en 1359, la *alfaneya do nos jacemos* era la alcoba occidental del salón islámico. A efectos ceremoniales, siguió siendo el aposento real durante mucho tiempo: antes y después de las coronaciones, el rey dormía y se preparaba en la *Cambra dels Paraments* (la crónica castellana de García de Santa María se limita a decir *su cámara*), una estancia que tomaba el nombre de su rica decoración, y de allí salía solemnemente, al son de las trompetas, al *Palau dels Marbres*, donde le esperaba la alta sociedad; algo similar se hacía, en sentido inverso, cuando se retiraba al final de la jornada. Este espacio se menciona también en algunas sentencias de la audiencia como *Camera Paramentorum Aliafarie*.[66]

Las reformas de la Aljafería iniciadas en 1356 dejaron esa estancia sin luz ni aireación, atrapada entre los dos grandes salones, y eso podría explicar que en las décadas siguientes el dormitorio habitual del rey fuese otro. Los libros de obra de 1387 y 1391 citan dos habitaciones con la apostilla *del sennyor rey*. En primer lugar, la *Cambra Vermella* o *Cambra Dorada* (el texto deja claro que son lo mismo), que contaba con una *recambra* anexa; posiblemente corresponden a las alcobas orientales del salón islámico, de las que hoy no resta más que su volumen vacío frente a la Torre del Trobador.[67] Allí durmió el duque Martín en 1387. Segundo, la *Cambra Verde*, de la que no se aclara más que que estaba en altura y colindaba con un *terrado plano*, es decir, con una azotea;[68] con esa parca información, sospecho que es la misma que Juan el Cazador llamó *cambra de suso* en 1390, cuando ordenó arreglarla como dormitorio suyo en vísperas de una visita a Zaragoza, y la misma también que la que el

65. Madurell (1961: 526); Soldevila (2011: 265); Zadorozhna (2019: 617); ACA, Maestre Racional, vol. 780, f. 207v.

66. RC, reg. 1929, f. 149r; reg. 2742, f. 50r.

67. Zadorozhna (2019: 432, 433, 446, 448, 450, 453-455, 625, 627).

68. Zadorozhna (2019: 432, 618, 619, 623, 662, 680).

libro de obra de 1388 menciona insistentemente como *Cambra Mayor*.[69] Sobre esta última sabemos que se comunicaba con el *Palacio Mayor* y que estaba en la subida hacia las torres (de hecho, tenía una puerta *que exiva enta los muros*), unos datos que apuntan a que estaba a poniente de dicho salón y a media altura (¿encima del baño semisubterráneo recientemente identificado?).[70] Como se ve, más conjeturas que certezas.

En torno a los dos grandes salones y las habitaciones del rey se mencionan otras estancias vinculadas al monarca: la *cambra de consells*; el *studium*; la *cambra del Delfí*; la *cozina mayor* o *del senyor rey*, situada en la barbacana; las despensas o *musería*, de la que se dice que *salle enta la Torre Mayor*, lo que orienta sobre su ubicación; o el *banyo*, en torno a la sala donde se exponen algunas piezas arqueológicas.[71] Los espacios femeninos y reginales son aún peor conocidos. Los libros de obra mencionan el *Palau de la reyna*; *la cambra de la reyna*; *la cambra de las infantas*; *el rebost de la sennyora reyna*, y *la cozina de la reina*.[72] Si tenemos en cuenta que el *Ortet de la reina* ocupaba el actual patio occidental, que la *capella de la reyna* era la de San Jorge y que esas dependencias posiblemente formaron un bloque compacto (así era, por ejemplo, en los palacios de Perpiñán o Barcelona), me atrevo a sugerir que ocupaban el ala occidental del patio de Santa Isabel, una zona que fue amortizada por la construcción de la gran escalera de los Reyes Católicos.[73]

Por último, tenemos constancia de que en el siglo XIV el palacio se desarrolló en altura, pero estaba lejos de la situación de finales de la centuria siguiente, en que la parte noble estaba arriba. Los libros de obra aluden a unas *cambras altas* y al *mirador de las cambras que sallen al huerto* que, presumiblemente, eran cuartos ubicados sobre el Palacio Mayor, desde los que se podría salir al nivel superior del pórtico o *perche* que se asomaba a los jardines;[74] una puerta con yeserías mudéjares en esa pared podría ser el remanente de esa salida. El acceso a esa planta debía de hacerse por *la scalera mayor que puyava a la Torre Galiana* mencionada en 1391, que, si acierto la ubicación de esa torre que propongo más arriba, estaba justo al oeste del Palacio Mayor.[75] Ahora bien, las alusiones a obras en altura o al movimiento vertical de materiales de construcción a finales del siglo XIV son escasas, y hasta avanzado el siglo XV no se menciona un *aula inferior* que indique que había otra "superior";[76] esto me lleva a sospechar que las grandes salas cubiertas de alfarjes que se encuentran en esa zona pueden ser el resultado de nuevas transformaciones acometidas a lo largo del siglo XV.

69. RC, reg. 1959, f. 113r. Pocos días después el merino hizo un ápoca por el gasto en *una cambra que·l senyor rey manà fer en la Aljaffaria sobre la capella de Sent Jordi* (ACA, Maestre Racional, vol. 791, f. 5r). No es fácil situar una habitación encima de esa capilla, por lo que sospecho que el escribano confundió la capilla con el palacio de San Jorge, en cuyo caso no habría dificultad en identificarla con la Cambra Mayor o la Cambra Verde.

70. Ob1388, ff. 40r, 68r, 70r.

71. Zadorozhna (2019: 86-87, 435); Ob1388, ff. 41r, 54r-54v, 60v, 64v; RC, reg. 2273, f. 185r; reg. 2274, f. 124r.

72. Zadorozhna (2019: 440, 638, 639); Ob1388, ff. 19r, 46v, 49r, 53v, 55v, 60v, 76v.

73. Pujades (2023: 417-431); Catafau et alii (2022: 168).

74. Zadorozhna (2019: 430, 636).

75. Zadorozhna (2019: 641).

76. RC, reg. 2739, f. 68r; reg. 2743, f. 29v.

Terrazas, patios y huertos

En la parte superior de los edificios, aparte de tejados, había varias terrazas. De acuerdo con los libros de obra, en aragonés el tejado recibía el nombre genérico de *terrado*, el cual *recorrevan* ('reparaban') constantemente los obreros reponiendo *tellas* y *algenz* con el fin de evitar goteras; en catalán se utilizaba *teulada*, como la que había sobre el Palau dels Marbres y se usó durante la coronación de 1398 como escenario teatral.[77] Para referirse a las terrazas o azoteas encontramos la expresión *terrado plano*; había uno cerca de la *Cambra Verde* que tenía un *perchiello* ('porchecillo'), por lo que sería un lugar idóneo para el descanso personal de los miembros de la casa real;[78] el *terradiello* cercano al Palacio Morisco donde se instaló en 1388 un palo para la *moxeta* ('gavilán') del rey debía de ser otra terraza cercana, sino era la misma.[79]

El patio actualmente llamado de Santa Isabel era y es el centro del palacio. El relato de la coronación de Martín el Humano en 1398 habla del *pati davant lo Palau dels Marbres*, y especifica que estaba rodeado de *claustrons* ('pórticos') bajo los que se ubicaron mesas para los comensales; en medio se puso un *dreçador* ('mostrador') para mostrar la vajilla de plata, y un *brollador* ('surtidor') de vino y agua, y en el extremo meridional un palio con la *cadira ab un bell dosser reyal*, donde se sentó el rey.[80] La crónica sobre la coronación de Fernando de Antequera en 1414 explica lo mismo en castellano: se habla de un *gran corral* rodeado de *portales*, una *fuente* de vino en medio, un *asentamiento* o palio con una *muy rica silla* encima, y detrás de ella un gran paño para el que Alvar García de Santa María no encontró palabra en su lengua, así que apostilló: *el qual panno llaman en Aragón "doser"*.[81] En ambas ocasiones el patio se cubrió mediante tejidos de colores como si de un inmenso salón se tratase, por lo que un apunte sobre su financiación en 1414 se refirió a él como *lo gran Tinel novellament fet*.[82] La única vez que se menciona este patio en los libros de obra, se denomina *Pati Mayor*, un claro catalanismo.[83]

El segundo patio se abría y se abre delante de la capilla de San Martín. No he encontrado ninguna mención explícita a él en las fuentes medievales, más allá de *lo pati que és aprés* con que se cita en el relato de la coronación de Martín el Humano, que aclara que se convirtió en un comedor donde cupieron seis filas de mesas.[84] Sí que aparece varias veces el *perche de Sant Martín*, aunque queda la duda de si se refiere a la fachada de grandes arcos apuntados que dan acceso al templo (con lo que la iglesia estaría abierta), o a un pórtico antepuesto, como el que aparece ya en los mapas más antiguos y se mantuvo hasta la restauración contemporánea.[85]

77. Ob1388; Carbonell y Alcoberro (1998: II, 184). Es importante tener presente esta distinción, porque los *terrados* de los libros de obra de la Aljafería se han interpretado en alguna ocasión como terrazas.

78. Zadorozhna (2019: 645, 647, 660, 752).

79. Ob1388, f. 76v.

80. Carbonell y Alcoberro (1998: II, 178).

81. Garcia (2017: II, 682-683).

82. ACA, Maestre Racional, vol. 796, f. 92v.

83. Zadorozhna (2019: 680).

84. Carbonell y Alcoberro (1998: II, 178).

85. Zadorozhna (2019: 460-466); Libro de obra 1388, f. 38v.

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.7 • CC BY-NC-ND 4.0

Había dos grandes espacios ajardinados, uno dentro de la muralla y otro fuera. Para designarlos se utilizaban dos tipos léxicos: uno que provenía del latín *hortum* (encontramos *huerto* o *güerto* en aragonés, y *orts* —siempre en plural— en catalán), y otro de *viridarium* (*vergell*, *verger*). Bastantes documentos mantienen el doblete, como aquellos en latín que se refieren a la construcción del nuevo salón en 1356 (*palacium in viridario sive orto Aliaffarie*) o las rendiciones de cuentas de los merinos (*los orts e vergers contigus*), pero, cuando no es así, hay una especialización según la lengua: "huerto" predomina en aragonés, y "verger" en catalán.[86]

El *güerto de la reyna* o *Ortet* estaba dentro del palacio (*ye dentro el Aljafaría*), y probablemente es el *huerto o verger de los torongeros* que aparece en la carta de 1352 transcrita más abajo.[87] Tenía acceso directo desde el *Palacio Mayor*, y a finales del siglo XIV se regaba con agua de la Huerva que pasaba el foso por un pequeño acueducto de yeso y madera, y cruzaba la muralla por *el canyo de la Torre del Viento*; con esos datos, no podía ocupar otro espacio más que el gran patio occidental.[88] Se trataba de un espacio cerrado, controlado y seguro, lejos de las bestias que habitaban en los jardines del rey, y acorde con los roles sociales reservados al sexo femenino. El libro de obra de 1387 recoge los gastos hechos en acondicionar la vegetación: la *torongera* o naranjo se regó con un cántaro, se clavaron *palerones* ('palos') *pora dreçar las parras*, y se hizo una estructura de cañizo pegada a una pared, seguramente para dar sombra.[89]

El *Güerto Mayor del rey* o, simplemente, el *huerto* o *verger*, rodeaba el palacio y se extendía hacia el norte hasta alcanzar unas 10 hectáreas de superficie, tal como ha explicado recientemente Bernabé Cabañero. Estaba clausurado por *tapias siquiere paretes* que fueron objeto de constantes reparaciones.[90] La finca rústica asociada a la Aljafería se documenta desde poco después de la conquista cristiana, y durante el reinado de Pedro el Ceremonioso alcanzó su máxima extensión gracias a la adquisición de parcelas colindantes. Una magnífica carta al merino de 1352 describe con detalle sus planes para acondicionar el huerto en varios sectores con vegetación diferente:[91]

> Vos embiamos por el portador de la present xxv plançones de figueras d'urturias de Gerona, de las millores que sían en todo el mundo, por que vos mandamos que encontinent plantedes o plantar fagades xx plançones de los sobreditos dentro en el tapiado nuevo, al más luent de la Aljafaría como más podredes, es a saber, en el huerto que fue de Matheo Moçaraví, porque cerca la Aljafaría entendemos fazer prados, catando vós de todo en todo que sean en lugar do no aya sombra, antes lo sol las toque todo el día. E las cinquo que romandrán plantedes et plantar fagades dentro la Aljafaría, es a saber, dentro en el huerto o verger de los torongeros. Et esto non mudedes, porque de los pinos enta la ciudat entendemos a fer

86. Madurell (1961: 515); ACA, Maestre Racional, vol. 645, f. 122v

87. Zadorozhna (2019: 420).

88. Zadorozhna (2019: 619, 735-736); Ob1388, f. 50r.

89. Zadorozhna (2019: 420-428).

90. Cabañero y Lapon-Kandelshein (2018); Zadorozhna (2019: 419).

91. RC, reg. 1065, f. 191v.

> figueral e vergell de fruytas, et de los pinos enta suso, como qui va enta Alagón, entendemos a fazer prados.

La transformación del edificio que emprendió el mismo rey en 1356, como se ha explicado más arriba, supuso abrir la Aljafería hacia esta superficie ajardinada mediante puertas, ventanas y un gran pórtico, lo cual es un indicio de la importancia renovada que le concedía.[92]

En relación con los huertos y su riego, en 1301 Jaime el Justo ordenó al merino hacer obras en el *aliaharis de la cenia*.[93] En efecto, el libro de obra de aquel año explica los trabajos del *exahariz del huerto*, cognado del castellano "jaraíz" ('lagar') y del catalán "safareig" ('lavadero'), que era un estanque impermeabilizado con *betupne* ('betún') que se llenaba mediante una pequeña acequia.[94] Seguramente, la canalización venía de la çenia donde también se obró, es decir, de una noria que elevaba el agua desde el pozo, una función que se confirma por el gasto en *alcaduces de ligar* ('cangilones'). El hecho de que la muralla estuviese junto a estas estructuras —sabemos que *se calçó el muro cerca la çenia*— sugiere que se trata de las infraestructuras hidráulicas que excavaron recientemente bajo el Palacio Mayor, amortizadas a raíz de su construcción, las cuales incluían el inmenso pozo que alcanza la capa freática del Ebro, redescubierto en la última restauración.[95] Cabe pensar, pues, que este fue el suministro de agua tanto del baño como del huerto de la reina (a él debe de aludir la expresión *exahariz del huerto*) hasta 1356, cuando sería reemplazado por otra opción, quizás la canalización que llegaba de la Huerva.[96]

Conclusión

En las páginas anteriores hemos visto un buen número de topónimos que existieron para denominar las diferentes estructuras y estancias de este gran monumento medieval y, siempre que los indicios lo han permitido, se han identificado con espacios concretos. La documentación nos transmite nombres como la Torre del Viento, la Torre de Galiana, el Palau dels Marbres o Palacio Morisco, el Palacio Mayor o de San Jorge, la Cambra dels Paraments, la Cambra Vermella, el Hortet de la reina y un largo etcétera, y todos ellos son el nexo lingüístico que une los salones actuales, a veces vacíos e inexpresivos, con los hechos históricos que allí sucedieron.[97]

La caracterización idiomática de la toponimia de la Aljafería es compleja, debido a que su heterogeneidad es tan grande como la diversidad de lenguas en que se redactaron las fuentes documentales.

92. Es significativo que algunos diplomas reales de ese periodo fueron expedidos en el huerto de la Aljafería (por ejemplo, RC, reg. 993, f. 104r, datado en 1357).

93. RC, reg. 118, f. 44r.

94. Zadorozhna (2019: 77-83).

95. Martín Bueno y Sáenz (1998: 202-203).

96. Tomo de Bernabé Cabañero (2015: 230-231) está propuesta de abastecimiento del baño.

97. La intensa actividad política desarrollada en el palacio durante los primeros meses de gobierno de Pedro el Ceremonioso se analiza en Cantos (2023).

Los nombres solían adaptarse a la lengua del escrito, de tal manera que se traducían de unas a otras: en la mayoría de casos era una simple adaptación fonética o morfológica, como sucede en el templo que encontramos denominado *capiella de Sant Jorgi*, *capella de Sent Jordi* o *capella Sancti Georgii*; otras veces, se constata el uso de diferentes tipos léxicos, por ejemplo "vergel" *versus* "huerto", o "patio" *versus* "corral". Lo que me interesa más, sin embargo, son aquellos topónimos que no se adaptaron al pasar de una lengua a otra, sino que se mantuvieron inalterados, lo cual muestra que unas versiones se consideraban referenciales sobre otras.

Me detendré en este último punto. El dominio lingüístico catalán, en la Edad Media como en la actualidad, comienza a un centenar de kilómetros al este de Zaragoza y, pese a ello, ese romance parece imperar sobre el aragonés en la toponimia del interior del palacio. Recordemos el caso del antiguo salón islámico: en las crónicas en catalán se denominó *Palau dels Marbres*, como era esperable de textos en dicha lengua; menos obvio, pero tampoco sorprendente, es que en algunos textos latinos producidos en el ámbito cancilleresco también se recurriese a esa forma catalana en fórmulas como *aula vocata dels Marbres*, pero puede entenderse por la intervención de escribanos catalanófonos; lo más interesante —y relevante para mi propósito— es que en los libros de obra redactados en Zaragoza y en aragonés vuelve a aparecer la forma *Palau de los Marbres*, sin más adaptación que la descontracción del artículo. Del mismo modo, en esos libros de obra se infiltran otros catalanismos sin adaptar, como *torre del Dalfí*, *Palau de la reina*, *Palau Mayor* o *Pati Mayor*. Y, aunque intuitivamente podríamos aventurar que el catalán debería haber adoptado aragonesismos para hablar de un edificio situado en Zaragoza como este, lo cierto es que eso no sucede nunca.

Este peculiar "paisaje lingüístico" dice mucho sobre la situación sociolingüística de la Corona de Aragón durante el periodo analizado y, más concretamente, sobre el predominio del catalán en el ámbito cortesano, y el consiguiente relegamiento del aragonés. En efecto, el rey, su familia y la extensa comitiva que les acompañaba cuando residían en la Aljafería vivieron predominantemente ese espacio en lengua catalana, y con ella nombraron sus principales espacios. Allí dentro no había necesidad política de utilizar el romance propio, como se hacía en las Cortes Generales o en la Cancillería, para evitar que los aragoneses se sintiesen agraviados: era la casa del rey, no la del reino. No podemos olvidar —podría alegarse contra mi argumento— que los *mayestros*, *peyones*, *moratiellos* o *mulleres* que *carriavan algez*, *metevan las piedras*, *obravan el finestrage*, *fevan bardo* o *cosevan las alfaceras*, es decir, aquellas y aquellos que levantaron el palacio con el sudor de su frente, y lo mantuvieron en pie durante siglos, vivieron esos espacios en aragonés, tal como reflejan los libros contables de los que tomo esos fragmentos.[98] Sin embargo, la diferencia de prestigio y poder social entre ambos colectivos era abismal, y eso basta para explicar que los prestamos lingüísticos circulasen casi siempre en una sola dirección.

En un estudio reciente sobre la historia de la lengua catalana, Vicente Lledó-Guillem ha propuesto una lectura "glotopolítica" del recital poético que siguió a la coronación de Alfonso el Benigno, y tuvo el salón de la Aljafería como escenario.[99] El uso exclusivo del occitano imprimió un carácter catalán a

98. Tomo todas esas expresiones de Ob1388.

99. Lledó-Guillem (2018: 73-105).

la ceremonia que silenció el aragonés —u otros romances ibéricos más afines a él—, que se vinculaba a la rebeldía unionista y al humillante privilegio redactado en esa lengua que su tío, Alfonso el Liberal, se vio obligado a otorgar. Aunque bastante arriesgada, la interpretación es sugerente y, sobre todo, concordante con la realidad sociolingüística de aquel periodo.[100] Desde una perspectiva muy diferente, la toponimia que he analizado hasta aquí nos vuelve a presentar la Aljafería como el monumental recordatorio del basculamiento de la Corona de Aragón hacia los territorios bañados por el Mediterráneo, y la predilección de los reyes por su lengua.

En cualquier caso, y con independencia de la validez de esa interpretación, una idea espero haber dejado clara: el aragonés y el catalán —las dos lenguas propias de la Comunidad Autónoma, junto al castellano oficial— forman parte de la historia de la Aljafería. Y, desde el momento en que se convirtió en la sede de los representantes de toda la ciudadanía aragonesa, también deberían formar parte de su presente. Los actuales moradores del palacio no deberían olvidarlo.

Bibliografía

Albesa, Elena (2020): "Construcciones posesivas en el aragonés central y meridional a finales de la Edad Media". *Dialectología*, 25, 1-24.

Bautista, Francisco (2003): "La tradición épica de las *Enfances* de Carlomagno y el Cantar de Mainete perdido". *Revista de Filología Española*, 83, 223-247.

Blasco, Asunción (1996): "La casa de fieras de la Aljafería de Zaragoza y los judíos". En *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Zaragoza: Gobierno de Aragón, vol. 3, 291-318.

Borrás, Gonzalo (1998): "Descripción artística". En Beltrán, Antonio (ed.): *La Aljafería*. Zaragoza: Cortes de Aragón, vol. 2, 35-65.

Borrás, Gonzalo (2004): "Comentario sobre las obras mudéjares en la Aljafería de Zaragoza en 1387". En Sarasa, Esteban (ed.): *Libro-registro del merino de Zaragoza de 1387*. Zaragoza: Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, 15-24.

Cabañero, Bernabé (2015): "El baño privado de la Aljafería. Descubrimiento de la ubicación originaria de dos yeserías notables del Museo de Zaragoza". En Aguilera, Isidro *et alii* (eds.): *De las ánforas al museo: estudios dedicados a Miguel Beltrán Lloris*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 225-238.

Cabañero, Bernabé; Lapon-Kandelshein, Ester (2018): "La finca rústica del palacio Aljafería de Zaragoza en la Edad Media". En Navarro, Julio; Trillo, María Carmen (eds.): *Almunias. Las Fincas de las élites en el Occidente islámico: poder, solaz y producción*. Granada: CSIC, 127-152.

Cabañero, Bernabé; Lasa, Carmelo (2004): *El Salón Dorado de la Aljafería ensayo de reconstitución formal e interpretación simbólica*. Zaragoza: Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo.

Canellas, Ángel (1972-1975): *Colección diplomática del Concejo de Zaragoza*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 2 vols.

100. Tomás (2020: 183-215).

Canellas, Ángel (1990): *Los cartularios de San Salvador de Zaragoza*. Zaragoza: Ibercaja, 4 vols.

Canellas Anoz, Beatriz (2000): "Del oficio de Maestre Racional de la Cort en el reino de Aragón (1420-1458)". *Aragón en la Edad Media*, 16, 145-162.

Cantos Carnicer, Álvaro (2023): "Cinco meses del inicio de un reinado. La Aljafería de Zaragoza y Pedro el Ceremonioso (enero-mayo 1336)". *Aragón en la Edad Media*, 34, 1-39.

Carbonell, Pere Miquel; Alcoberro, Agustí (ed.) (1997): *Cròniques d'Espanya*. Barcelona: Barcino, 2 vols.

Catafau, Aymat; Martzluff, Michel; Passarrius, Olivier (2022): "Le château des rois de Majorque de Perpignan. Exercice et exaltation du pouvoir royal". En Laliena, Carlos; Ortega, Julián; de la Torre, Sandra (eds.): *Arqueología y arte: en la representación material del Estado en la Corona de Aragón (siglos xiii-xv)*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 165-194.

Cingolani, Stefano M. (dir.) (en prensa). *Més enllà de la mort. Tombes, panteons i rituals funeraris als comtats catalans i a la Corona d'Aragó des de la mort de Guifré el Pilós (897) fins la de Martí I (1410). IV. Diplomatari, 3. 1380-1410*.

Comas, Isidro (1936): "La Aljafería de Zaragoza en la segunda mitad del siglo xiv". *Aragón: revista gráfica de cultura aragonesa*, 128, 100-101.

Del Campo, Ana (2005): "Aportación documental al estudio del Palacio de la Aljafería: albaranes de obras realizadas en 1361 dirigidas por Blasco Aznárez de Borau". *Artigrama*, 20, 197-214.

García, Michel (2017): *Crónica del rey Juan II de Castilla: minoría y primeros años de reinado (1406-1420)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2 vols.

Gimeno Blay, Francisco; Gonzalbo, Daniel; Trenchs, Josep (eds.) (2009): *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Lacarra, José María (1982): *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del Valle del Ebro*. Zaragoza: Anubar.

Lledó-Guillem, Vicente (2018): *The Making of Catalan Linguistic Identity in Medieval and Early Modern Times*. Hempstead: Palgrave Macmillan.

López de Meneses, Amada (1952): "Documentos culturales de Pedro el Ceremonioso". *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 5, 669-772.

Madurell, Josep Maria (1961): "La Aljafería Real de Zaragoza: notas para su estudio". *Hispania: Revista española de historia*, 84, 495-548.

Martín Bueno, Manuel; Monforte, Alfonso; Sáenz, Carlos (1996): *La Heráldica de Pedro IV y Juan I en el Palacio de la Aljafería*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

Martín Bueno, Manuel; Sáenz, Carlos (1998): "La actuación arqueológica". En Beltrán, Antonio (ed.): *La Aljafería*. Zaragoza: Cortes de Aragón, vol. 2, 155-249.

Martínez Ferrando, Ernest (1948): *Jaime II de Aragón: su vida familiar*. Barcelona, CSIC, 2 vols.

Montaner, Alberto (1998): "Textos árabes". En Beltrán, Antonio (ed.): *La Aljafería*. Zaragoza: Cortes de Aragón, vol. 2, 85-90.

Olivier, Philippe (2009): *Dictionnaire d'ancien occitan auvergnat: Mauriacois et Sanflorain (1340-1540)*. Tübingen: De Gruyter.

Paulino, Elena; Sobradiel, Pedro I. (2010): *La Aljafería, 1118-1583. El Palacio de los Reyes de Aragón*. Zaragoza: Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo.

Pujades, Ramon (2023): *Pedra i poder. El Palau Major de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona / MUHBA.

Rubió, Antoni (1908-1921): *Documents per l'historia de la cultura catalana migeval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vols.

Sobradiel, Pedro I. (1998): *La arquitectura de la Aljafería: estudio histórico documental*. Zaragoza: Diputación General de Aragón.

Soldevila, Ferran (ed.) (2011): *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Soldevila, Ferran (ed.) (2014): *Les quatre grans Cròniques. IV. Crònica de Pere III el Cerimoniós*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Tomás, Guillermo (2020): *El aragonés medieval. Lengua y Estado en el reino de Aragón*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Vitolo, Anna-Lisa (2015): "Es pintada la historia de Jaufre. Trasmissione, ricezione e visualizzazione del Jaufre nel Palazzo dell'Aljaferia di Saragozza". *Memoria Europae*, 1/I, 124-143.

VV.AA. (1991-1992): *Ceremonial de consagracion y coronación de los Reyes de Aragón*. Zaragoza: Gobierno de Aragón, 2 vols.

Zadorozhna, Oksana (2019): *Los libros de cuentas del merinado de Zaragoza (siglo xiv)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

revista DE L'ACADEMIA ARAGONESA DE LA LENGUA 2025 / vol. 1 / 193-224
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • DOI: https://doi.org/10.65066/raal.8 • CC BY-NC-ND 4.0

Para una fonética diacrónica del aragonés: evolución de las vocales etimológicas

Jesús Vázquez Obrador
Universidad de Zaragoza. vazob@unizar.es
https://orcid.org/0000-0003-4898-8794

Resumen

En este articlo, complementario d'unatro que viyió a luz en 2023, s'exposa d'una manera basica y succinta o devenir d'os fonemas vocalicos (y diftongos) etimolochicos en aragonés. Pa amostrar-lo, hemos organizato lo material seguindo un esquema tradicional, tal como se gosa fer en os estudios clasicos de fonetica diacronica de cualsequier luenga romanica. Asinas, tendremos en cuenta si sobre a vocal recaye l'acento d'intensidat u no, ye decir, si se trata de vocals tonicas u atonas; y tamién a posición que ocupan en l'etimo: inicial, interna (protonica u postonica) u final. Pendendo de tot ixo, observaremos cómo bi ha ciertas diferencias, a vegatas importants, en o resultato final d'a suya evolución.

Parolas clau: aragonés, fonetica diacronica, fonemas vocalicos.

Resum

En aquest article, complementari d'un altre que va veure la llum el 2023, s'exposa de manera bàsica i succinta l'esdevenidor dels fonemes vocàlics (i diftongs) etimològics en aragonès. Per tal de mostrar-lo, hem organitzat el material seguint un esquema tradicional, tal i com se sol fer en els estudis clàssics de fonètica diacrònica de qualsevol llengua romànica. Així, tindrem en compte si sobre la vocal recau l'accent d'intensitat o no, és a dir, si es tracta de vocal tòniques o àtones, i també la posició que ocupen en l'ètim: incial, interna (protònica o posttònica) o final. En funció de tot això, observarem que hi ha certes diferències, en ocasions, importants, en el resultat final de la seva evolució.

Mots clau: aragonès, fonètica diacrònica, fonemes vocàlics

Abstract

In this article, which complements another one published in 2023, the evolution of the original vowel phonemes (and diphthongs) of Aragonese is presented simply and succinctly. To achieve this, we have organized the material according to a traditional scheme, as is usually done in classical studies of the diachronic phonetics of any Romance language. Thus, we will take into account whether the vowel is stressed or not and its position in the etymon: initial, internal (protonic or post-tonic) or final. On the basis of this, we will observe how there are certain differences, sometimes important, in the outcome.

Keywords: Aragonese, diachronic phonetics, vocalic phonemes.

Introducción

Constituye este artículo el complemento de otro que vio la luz hace dos años (Vázquez 2023) y en el que analizábamos la evolución y resultados de los fonemas consonánticos etimológicos en nuestra vieja lengua autóctona. Con ambos trabajos pensamos que queda cubierta una descripción —siquiera básica y sucinta— de los rasgos de fonética diacrónica más característicos del aragonés relativos al devenir de las vocales y de las consonantes presentes en los étimos. Y si hemos calificado nuestra descripción con esos adjetivos es porque consideramos que aún existen preguntas sobre la explicación de determinados comportamientos del proceso evolutivo del vocalismo (y del consonantismo) de nuestro romance que no tienen fácil respuesta. Así, por ejemplo, y en referencia a las vocales, podemos formular algunas muy concretas, que no excluyen otras, claro: ¿En qué momento pudo comenzar esa especie de "ley fonética de armonía vocálica" que parece haber favorecido la presencia en determinados vocablos bien de los diptongos /iá/ ~ /ié/ (< /ĕ/ tónico) o bien de /uá/ ~ /ué/ (< /ŏ/ tónico)?[1] ¿Ya en la fase en la que se produjo y consolidó la diptongación en aragonés? ¿A qué se debe la aparición de dicho fenómeno?, ¿Cuánto tiempo duró?, ¿Por qué lo hallamos en el aragonés y en la toponimia de unas determinadas áreas pirenaicas y prepirenaicas,[2] pero no en otras? La verdad es que, como hemos señalado arriba, las respuestas no resultan fáciles y creemos, además, que la fonética histórica por sí sola no las puede dar, pues tal vez debería ayudarse de la fonología diacrónica y, ciertamente, apenas disponemos de estudios de tal índole aplicados al aragonés. Suponemos que su escasez se deberá en buena medida a la dificultad que entraña explicar determinados fenómenos diacrónicos desde el punto de vista de la fonología evolutiva. De todos modos, tampoco se ha de defender a ultranza que los factores fonológicos internos sean los únicos ni los más decisivos a la hora de explicar ciertas evoluciones, pues, como señalaba Martinet, de lo que se trata sobre todo es de hacer ver a los investigadores que si no tenemos en cuenta dichos factores habrá "situaciones que nunca llegaremos a comprender" (1974: 76).

Con respecto a la organización de los materiales aquí presentados, hemos optado por un planteamiento tradicional. Y tal y como ya manifestábamos en Vázquez (2023: 116-117) hemos creído conveniente aligerar el aparato crítico y no entrar en discusiones sobre ciertos aspectos de la diacronía que aún necesitan estudios específicos que permitan aclararlos en un futuro: algunos de ellos los hemos mencionado al principio de esta breve introducción. Recordaremos, finalmente, que la aparición tras un vocablo bien del texto (*Vidal*, *FAragón*, CSJP, etc.) o bien del año o años en que se registra, no significa, ni mucho menos, que obra o año señalen la primera documentación del vocablo en escritos de nuestra lengua, ni tampoco que sean exclusivos de épocas pretéritas y no hayan pervivido en el aragonés hablado en época contemporánea en diversas áreas pirenaicas y prepirenaicas.

1. Detalles sobre esa antigua «ley» pueden verse a lo largo de los distintos apartados de los §§ 3 y 6.

2. Lo encontramos incluso en la toponimia de poblaciones de la Alta y Media Ribagorza cuya lengua hablada hoy es de filiación catalana y, en consecuencia, no hay rastro en ella del citado fenómeno, pues no se da la diptongación de /ē/ ni de /ō/ tónicos etimológicos.

Evolución de los fonemas vocálicos

1. El sistema vocálico del protorromance aragonés habría arrancado de las siete vocales del latín vulgar a las que se habían reducido las diez del clásico, una vez que la oposición fonológica que establecía la cantidad —*larga* frente a *breve*— se perdió y fue sustituida por la de *abierta* / *cerrada*. Así pues, como continuadoras de aquellas tendríamos finalmente cinco vocales en el aragonés primitivo y preliterario: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, que pueden ser tanto tónicas como átonas. A ellas han de añadirse, en posición tónica, los diptongos /iá/, /ié/ y /uá/, /ué/ (con variante /uó/ muy minoritaria y exclusivamente medieval) en los que habrían desembocado las vocales abiertas acentuadas /ɛ/ y /ɔ/, procedentes, respectivamente, de sus antecesoras breves /ĕ/ y /ŏ/.

Para mostrar la evolución seguida por los fonemas vocálicos (y diptongos) etimológicos en nuestra vieja lengua autóctona tendremos en cuenta, como se suele hacer en los estudios tradicionales de fonética diacrónica de cualquier lengua románica, si sobre ellos recaía el acento de intensidad o no, es decir, si se trata de vocales tónicas o átonas, y también la posición que ocupan en el étimo: inicial, interna (protónica o postónica) o final. Dependiendo de todo ello, observaremos cómo hay ciertas diferencias, en ocasiones, importantes, en el resultado final de su evolución.

Fonemas tónicos

2. /ă/, /ā/. Se simplificaron en /a/ en el lat. vulgar y ese sonido tuvo continuidad en nuestro romance, excepto —como se verá más abajo— cuando se vio influido por algún otro situado generalmente detrás, que hizo que se transformase en /e/ o en /o/.

2.1. Resultado /a/: ASCĬĀTA > *axata* 'azada' ~ *xata* ~ *xada*,[3] CĂSA > *casa*, CĂPRA > *capra* 'cabra' (fin s. XI), hoy *crapa* o *craba*, con metátesis de /r/ (que pasa a la sílaba anterior), FASCĬA > *faxa* 'faja' (*faxsa* finales del s. XI), FŎRĀTU > *forato* ~ *forau* 'agujero', MĂLLĔU > *mallo* 'mazo' (*mallyo* [1016], *mallo* [1092]) y de ahí su significado metafórico 'roca o peña muy alta, cilíndrica y de paredes casi verticales'.

2.1.1. En el aragonés occidental y central[4] se halla la misma solución cuando /a/ se encuentra delante de determinados subtipos que forman parte de la yod del grupo cuarto (según la clasificación propuesta por Menéndez Pidal para el castellano[5]), pues dicha yod no llega a inflexionar la mencionada vocal central. Así, p. ej., FRĂXĬNU > *fraxino* ~ *fráxin* ~ *fraxín* 'fresno', MĂTĂXA > *madaxa* 'madeja' (1365: DLAA), TĂXU > *taxo* ~ *taixo* 'tejo', etc. De todos modos, y por lo que respecta a la /i/ del formante latino -ÁGĬNE, cuyo fonema velar /g/ se pierde (y también su /-e/ final, si bien luego se añadió una /a/ tras la /n/ probablemente para remarcar que se trataba de vocablos de género femenino), cree-

3. De esta, con sustitución del fonema prepalatal fricativo sordo /ʃ/ por el velar fricativo sordo /χ/ sale la variante *jada* íd., de uso extendidísimo en el castellano de Aragón.

4. Para detalles sobre las zonas geográficas que se pueden incluir dentro de esas etiquetas de «aragonés occidental» y «aragonés central», véanse Nagore (2013: 78, mapa 42; 80, mapa 44) y Vázquez (2021b: 212).

5. *Cf.* Menéndez Pidal (1968: 44-49, § 8 bis) para el concepto de *yod* y los grupos y subgrupos de sus diferentes tipos.

mos que no debería ser considerada una verdadera yod en aragonés (sí en castellano), pues no influye en vocal ni en consonante alguna. Algunos ejemplos son FERRĀGĬNE > *ferraina* 'despunte verde de los cereales', PLANTĀGĬNE > *plantaina* 'llantén' (*plandaina* en cheso), etc.

2.2. Resultado /e/. Cuando el fonema /a/ iba seguido de /i/, presente en el étimo —secuencia poco habitual en voces propiamente latinas, pues no existía en el lat. clásico— u originado en algunos subgrupos integrados en la yod 4.ª, fue inflexionado por el susodicho sonido, por lo que se cerró en /e/, de donde una secuencia arcaica /ei/, no atestiguada en aragonés, que pronto eliminó su elemento semivocálico. Es lo que se observa en los vocablos citados a continuación, en los que no concretamos el tipo de yod presente en el étimo: AMA(V)I > (**amai*) > *amé*, LAĬCU > (**leico*) > *lego* (*lecos* en 1266: DLAA), AQUĀRĬU > *acuero* 'terreno de regadío' 'conducción de agua' (?) (893), DE RETRĀRĬU > *der*[*r*]*etrero* 'último'[6] (s. XI), PĔTRĀRĬA > *petrera* 'cantera', 'pedrera' (1092), THARASĬA > *Taresa* (1059, 1134, 1135 y ss.), FĂCTU > (**faχtu* > **faito*) > *feito* ~ *feto* 'hecho' (participio y sustantivo), LĂCTE > (**laχte* > **laite*) > *leite* (valle de Vio) / *leyt* (*Vidal* y *FAragón*) > arag. moderno *lei* 'leche', MĀI(Ō)RĪNU > (**mairino* > *meirino*) > *merino* 'funcionario medieval que tenía poder ejecutivo y vigilaba la ejecución de sentencias judiciales' (*Vidal*, *FAragón*).

2.3. Resultado /o/. Cuando /a/ estaba ante vocal /u/ (que se suele denominar *wau*[7]), el citado fonema posterior de abertura mínima produjo el cierre de la vocal central que se transformó en /o/, de manera que en época arcaica y preliteraria se originaría el diptongo /ou/, reducido finalmente a /o/, resultado este observable ya en la más vieja documentación aragonesa (*cf.* Menéndez Pidal, 1972: 96, § 19.6). Algunos ejemplos son: ĂLAUDA > *aloda* 'alondra', FAUCE > *foz* 'desfiladero', CLAUSA > *closa* 'terreno cercado con muro' (1007), GAUDĬU > *goyo* 'gozo, alegría' (*FAragón*, CSJP), TAUCA > *toca* (1081).

2.3.1. La misma solución se produce en vocablos en cuyo étimo se hallaba el fonema /a/ seguido de /l/ agrupado a /t/ o a /p/, pues en ciertos casos se pudo dar una vocalización en /u/ (wau) del fonema líquido (aunque no es lo más habitual), que dio como resultado la secuencia arcaica /au/, cuya evolución fue semejante a la que se ha descrito en el párrafo anterior. Así: MONTE ALTU > (**Montauto* > **Mondauto* > **Mondouto* >) *Mondoto*, RĪPA ALTA > (**Ripauta* > **Ribauta* > **Ribouta* > *Ribota*, *SCALPĔLLOS > (**scaupellos*) > *scopellos* 'escoplos o cinceles pequeños' (?) (finales del s. XI), vocablo que no podemos considerar plenamente romance, pues en lugar de /e/ tónico esperaríamos el diptongo /ié/ o /iá/ (< /ĕ/).

3. /ĕ/ y diptongo /ae/. En aragonés, al igual que en otras lenguas románicas, para seguir manteniendo la distinción entre el fonema abierto /ɛ/ y el cerrado /e/, se produjo la diptongación del primero bien en /ié/ bien en /iá/, tanto en sílaba libre como trabada. El proceso fonético que conduce hasta

6. Con variante *der*[*r*]*edrero* íd. en un documento zaragozano de 1174: «fuit facta ista carta illo *der*[*r*]*edrero* merchols de nouember» (*Pilar*, doc. 135: 316, líneas 35-36).

7. Sobre este elemento y los distintos orígenes que puede tener véase Menéndez Pidal (1968: 50, § 6).

los susodichos diptongos (lo mismo que el de /ŏ/ > /ué/, /uá/) ha sido bastante discutido por los lingüistas, pero, evidentemente, no podemos entrar aquí en detalles.[8] Los vocablos con diptongación que encontramos tanto en los textos medievales como en el aragonés hablado en época contemporánea son muy numerosos, por lo que solo mencionamos ahora algunos, si bien en párrafos posteriores ampliaremos la nómina: CASTĚLLU > *castiello* 'castillo' (muy frecuente en textos medievales: *Vidal*, *FAragón*, *FTeruel*, etc.), CRĚMET > *crieme* 'queme' (1390: DLAA), DĚNTE > *dien* 'diente' (pero también *diande* [*cf.* § 3.1.3]), FĚRRU > *fierro* 'hierro' (*Vidal*, *FAragón*, etc.), SĚRRA > *sierra*, SĚRU > *siero* 'suero de la leche' (ya en *FAragón*), etc. En algún texto medieval se halla algún vocablo con diptongo, si bien sus registros son realmente escasos: DĚUS > *Dieus* 'Dios' (*apud* Corominas 1972: 192, nota 5).

3.1. Con respecto al resultado /iá/, se manifiesta sobre todo en el aragonés de los valles pirenaicos centrales de Torla-Broto y de Fanlo-Vio, desafortunadamente apenas hablado ya, si bien aún resulta conocido por algunos de sus habitantes. Algunas palabras en las que se halla dicho diptongo pueden verse en el párrafo 3.1.1. En nuestro romance autóctono de otras áreas pirenaicas y prepirenaicas se hallan también voces que contienen /iá/, aunque es en los topónimos de amplias zonas de la mitad norte de la provincia de Huesca donde más abunda, incluidos los de localidades de la Alta y Media Ribagorza cuya lengua hablada hoy se puede considerar de carácter catalán.

Por otra parte, parece muy probable que la solución de la que estamos hablando (al igual que la de su correlato /uá/) no responda a meras fluctuaciones o variaciones fónicas propias de la "inseguridad fonética" (?) del aragonés primitivo, como han supuesto algunos estudiosos,[9] sino que se ha de hacer notar —como ya detectó Corominas hace más de medio siglo (1972 [1958]: 195-196)[10]— que /iá/ (y su correlato /uá/) aparece(n) con cierta regularidad en voces cuyo étimo contiene en su sílaba final átona bien la vocal /a/ bien /o/, mientras que la solución /ié/ (y su correlato /ué/) se registra(n) cuando los étimos presentan /i/ o /u/[11] en la mencionada sílaba. El sabio filólogo catalán se había percatado de ello al examinar la colección de documentos altoaragoneses publicada por Navarro Tomás en 1957 (*cf.* DLAA en la bibliografía), donde el fenómeno se aprecia con cierta frecuencia en textos notariales

8. Pueden consultarse, entre otros, los siguientes trabajos en los que se hallarán las explicaciones pertinentes: Menéndez Pidal (1972, §§ 22-24: 110-139), Alarcos (1968: 219-225), Ariza (1989: 43-51; 2012: 73-80 y 85), Lloyd (1993: 193-218), Penny (1998: 46-50), Pensado (1984: 558-568).

9. Así, p. ej., Alvar (1953: 146-147, § 76), al tratar de la evolución de /ŏ/ tónico escribe lo siguiente: «Castilla, la región española de criterio lingüístico más seguro, impone *ué* desde el siglo x. León y Aragón, comarcas más arcaizantes, mantienen esta fluctuación que llega hasta hoy [...]; hoy esta diptongación se ofrece con carácter esporádico y vacilante». Es de suponer que esa última consideración valdría también para el resultado /iá/, si bien al tratar de la evolución de /ĕ/ acentuado (*op. cit.*: 148-149, § 77.1) nada dice al respecto. Opiniones similares a las de Alvar en lo que se refiere a ese «carácter vacilante» (?) pueden leerse en Lapesa (1980: 187, nota 17), García Moutón (1994: 18), Echenique/Sánchez (2005: 170, § 5.3.1.2), etc.

10. Pero parece que sus observaciones —acertadas, a nuestro juicio— han sido muy poco tenidas en cuenta por algunos colegas en sus estudios sobre el aragonés. ¡Ay, la rutina y la conjuración del silencio!

11. Él añadía /-e/ a esos dos fonemas (*cf. loc. cit.*), si bien pensamos que no es correcto, pues tanto en documentación medieval como en el aragonés contemporáneo hablado se hallan voces cuyo étimo termina en la mencionada vocal que sí presentan diptongo /iá/ (*cf.* § 3.1.3).

concernientes a localidades de determinadas áreas de la mitad norte del Alto Aragón central. Como conclusión de su análisis, Corominas señaló que la presencia de /iá/ o de /ié/ en los vocablos sería fruto de una especie de antigua "ley fonética de armonía vocálica", la cual habría condicionado o, cuando menos, favorecido, la aparición de una u otra variante fónica del diptongo. Pero al igual que sucedió con otros comportamientos vocálicos que caracterizaron antiguamente el aragonés de amplias zonas pirenaicas y prepirenaicas, los términos que contenían /iá/ de acuerdo con esa vieja ley apenas tuvieron vigencia en los escritos de época medieval, si bien se seguirían usando en la lengua popular hablada en las zonas mencionadas, tanto en dicha época, como en la de los siglos siguientes hasta nuestros días. Algunos ejemplos extraídos no solo de textos medievales en los que se observa la diptongación /iá/ cuando los étimos contenían /a/, /e/, /o/ en la sílaba final (átona), pero no si había /u/, en cuyo caso el diptongo es /ié/, los recogemos en los distintos cuadros incluidos abajo. En algunos de ellos aparecerán sustantivos o adjetivos de la misma raíz que diferencian el género gramatical mediante una distinción de morfemas: *-a* (< /a/) para el femenino; *-o* (< /u/) para el masculino. Veamos.

3.1.1. Vocal /a/ o vocal /u/ en la sílaba final del étimo.

Vocal /a/	Vocal /u/
capialla (1268: DLAA) < CAPPĔLLA	
çiarta (1318: DLAA) < CĔRTA	*cierto* (1295: DLAA) < CĔRTU
fiasta (1279: DLAA) < FĔSTA	
manifiasta (1277, 1325: DLAA) < MANĬFĔSTA	*manifiesto* (1266: DLAA) < MANĬFĔSTU
niata 'sobrina', 'nieta' (1277: DLAA) < lat. vulgar NĔPTA	*nieto* (1270) < *NĔPTU (?)
piadras (1318: DLAA) < PĔTRAS	

Como se puede apreciar, en el caso del femenino (columna izquierda), el diptongo registrado es /iá/; en el caso del masculino (columna derecha), /ié/, y obsérvese que no aparece /iá/ cuando hay /o/ final, es decir, cuando el vocablo está en singular.

Por lo que respecta al aragonés contemporáneo hablado, mencionamos algunas voces que presentan la estructura /iá/.../a/ atestiguadas en el habla autóctona de localidades de los valles de Broto-Torla y de Fanlo-Vio, que, como se ha indicado al principio del § 3.1, han conservado un mayor número de vocablos con esa particularidad fónica: *cuñastra* 'ventisquero' < [NIX] CONGĔSTA, *liana* 'piedra plana y amplia de poco grosor', 'losa pequeña usada en trampas para cazar pájaros' < prerrom. *LĔNA, *liastra* 'arista fina de las espigas' < *ARĔSTA, *mandialla* ~ *mandiata* 'especie de capuchón usado en una prenda de pastores' < MANTĔLLA, *niata* 'nieta' < NĔPTA, *yara* 'era [yo]' < ĔRAM, *yarba* 'hierba' < HĔRBA, etc.[12]

12. Los citados se han extraído de las siguientes obras: Kuhn (2008 [1935]: 77), Saura Rami (2001: 91), Saura Rami (2006: 41-43), Casanova (2004: 25-49) y Quintana (2007); en ellas se hallarán otros más.

3.1.1.1. Y a corroborar la existencia más que probable de esa antigua "ley fonética de armonía vocálica" de la que hemos hablado vendrían los topónimos. Como muestra, tomaremos como referencia las formas de un determinado sufijo cuyo singular femenino acaba en /a/, mientras que el masculino singular termina en /o/ (< /u/ etimológico). Concretamente, hemos elegido -ĕlla y -ĕllu.[13] Y lo que se observa es lo siguiente:

-ĕlla > *ialla, -iacha, -iata*	-ĕllu > *-iello, -iecho, -ieto*
Adempnial[l]a (1274)	
Artiquialla / *Artiquiacha*	
Astibialla / *Astibiacha*	
Cambriallya (1441)	
	Castiello / *Castiecho* / *Castieto*
Coronialla / *Coroniacha* / *Coroniata*	*Coroniello*
Collatialla / *Cochatiacha*	*Collatiello*
Comialla	*Comiello*
Escanialla (1301)	
Fontiallas (1338)	
	Furquiello / *Furquiecho* / *Furquieto*
Penialla / *Peniacha* / *Peniata*	
Planialla / *Planiacha* / *Planiata*	*Planiello* / *Planiecho* /*Planieto*
Portialla / *Portiacha*	*Portiello* / *Portiecho*
Quiçenialla (1277)	
Retonialla / *Retoniacha* / *Retoniata*	
	Sarratiello / *Sarratiecho* / *Sarratieto*
Selbial[*l*]*a* (1274)	
Solanialla / *Solaniacha* / *Solaniata*	*Solaniello* / *Solaniecho* / *Solanieto*
Torrocialla / *Torrociata*	*Torruciello*
Tubiata	*Tubiello* / *Tubiecho*

A los mencionados se podrían añadir bastantes más así formados, pero no los incluimos, pues la nómina se alargaría en exceso y creemos que no es necesario.[14] Y lo más destacable de todos — tanto de los citados como de los que se podrían añadir— es que nunca hemos hallado las terminaciones de singular masculino *-iallo*, *-iacho* ni *-iato*.

13. Téngase en cuenta que el resultado en el que ha podido desembocar en altoaragonés el fonema etimológico geminado líquido lateral /ll/ ha sido el palatal lateral sonoro /ʎ/, el palatal africado sordo / ʧ/ o el dental oclusivo sordo /t/.

14. Algunos se pueden ver en Vázquez (2000: 208, § 3.1.1) y Vázquez (2020: 27-29, § 4.1).

3.1.2. Vocal /o/ o vocal /u/ en la sílaba final del étimo.

Vocal /o/	Vocal /u/
cunpliando (1266: DLAA) < COMPLĔNDŌ	
fondamiantos 'fundamentos, cimientos de un edificio' (1318: DLAA) < FUNDĀMĔNTŌS	*fundamiento* 'fundamento' (FAragón), 'cimiento' (CSJP) < FUNDĀMĔNTU
meylloramiantos 'mejoramientos, mejoras' (1292: DLAA) < *MĔLĬORĀMĔNTŌS	*meilloramiento* (1266: DLAA) < *MĔLĬORĀMĔNTU
mylloramianç[15] (1318: DLAA); el étimo es el mismo que el anotado en el recuadro de arriba	*cf*. la casilla de arriba
faciando[16] (1289: DLAA) < FACĔNDŌ	
manteniando (1268: DLAA) < *MANTĔNĔNDŌ	
sosteniando (1268: DLAA) < SŬSTĬNĔNDŌ	
tianpos (1289 y 1325: DLAA) < *TĔMPŌS	*tienpo*[17] (1264 y ss.: DLAA) < TĔMPU

Como vemos, el listado de voces incluido en el recuadro está integrado por un mismo apelativo que se encuentra bien en plural (columna izquierda) bien en singular (columna derecha), así como por formas de gerundio (columna izquierda).

3.1.2.1. Y esa misma aparición de los diptongos /iá/ o /ié/ se aprecia en muchos topónimos del Alto Aragón, de acuerdo con la vocal presente en la sílaba final del étimo: el primero aparece cuando hay /o/, mientras que el segundo lo hace si contiene /u/. Al igual que hemos visto en el § 3.1.1.1, presentamos topónimos que contienen el mismo sufijo, pero diferentes formas de él, pues en este caso están constituidos con el masc. singular -ĔLLU, y el masc. plural -ĔLLŌS. Adviértase que los significantes que son de número plural (columna izquierda) han llegado hasta nosotros con apócope de la vocal /o/ que estaba en el singular correspondiente (columna derecha).[18]

15. Es el mismo vocablo que el citado en el recuadro de arriba, pero con apócope de la vocal /o/ de la sílaba final romance.

16. No deja de resultar algo extraña esta forma, pues la esperada en realidad sería *fendo*, teniendo en cuenta que el infinitivo en el altoaragonés medieval, al igual que en la mayoría de las variedades del contemporáneo, es *fer*, cuando menos en las no contaminadas por el castellano. De todos modos, *fendo* solo lo hallamos en una ocasión en los DLAA (año 1275, doc. 36.33, p. 55), frente a los más abundantes *façiendo*, *faciendo*, *faziendo* e incluso *ficiendo* en dicha colección. Es algo más abundante en manuscritos notariales tensinos: se atestigua en 1402 (Vázquez 2009: 104, doc. 18.13), 1425 (Vázquez 2011: 152, doc. 33.9 y 33.16; 160, doc. 40.17), 1427 (Vázquez 2012: 222, doc. 58.7), 1428 (*op. cit.*: 256, doc. 94.16), etc. No obstante, no se puede pasar por alto la presencia de *faziendo* ya en un doc. altoaragonés de 1062, lo que nos da idea de la antigüedad de ese tipo léxico de gerundio en escritos de nuestra lengua.

17. Pero también *tianpo* (1276 y 1325: DLAA).

18. De la pérdida de las vocales finales átonas /e/ y /o/ del singular situadas tras determinadas consonantes, a la hora de formar el plural, hemos tratado más detenidamente en otros trabajos (*cf*. Vázquez 1995 y 2010) y a ellos remitimos para más detalles.

-ĕllōs > *-iás / -iach*	-ĕllu > *-iello*, *-iecho*, *-ieto*
Esbetatiach (< *Es *Betatiachos*)	*Betatiecho*
Canciás (< **Canciallos* / **Canciachos*)	*Canciello* / *Canciecho*
Estatiás (< **Estatiallos* / **Estatiachos*)	*Estatiello* / *Estatiecho*
Fenariás (< **Fenariallos* / **Fenariachos*)	*Fenariello* / *Fenariecho*
Forquiás (< **Forquiallos* / **Forquiachos*)	*Forquiello* / *Forquiecho*
Gradiás (< **Gradiallos* / **Gradiachos*)	*Gradiello* / *Gradieto*
*Paciniás (< *Opaciniallos / *Opaciniachos)*	*Paciniello*
*Planiás (< *Planiallos / *Planiachos)*	*Planiello / Planiecho*
*Sarratiás (< Sarratiallos / *Sarratiachos)*	*Sarratiello / Sarratiecho*
*Solaniás (< *Solaniallos / *Solaniachos)*	*Solaniello / Solaniecho*
*Zarratiach (< *Zarratiachos)*	*Zarratiecho*

3.1.2.2. Como ejemplos de topónimos no sufijados podemos citar:

Vocal /o/	Vocal /u/
Ciarcos < q(u)ĕrcos	*Cierco* < q(u)ĕrcu
Paliastros (de étimo incierto)	*Paliestro* (de étimo incierto)

3.1.3. Con /e/ en la sílaba final del étimo.

En época medieval se atestiguan, entre otros vocablos, los siguientes: *bian* 'bien' (adv., 1279 y 1292: DLAA) < bĕne, sustantivado en el plural *bianes* 'bienes' (1276: DLAA), *diaç* 'diez' (1279: DLAA) ~ *diatz* íd. ~ *diaz* íd. (1344: DLAA) < dĕcĕm (el segundo significante se halla en los numerales *diatz e seten* 'diecisiete', *diatz e uueiten* 'dieciocho', *diatz e nouen* 'diecinueve', todos en 1274: DLAA), *nouiambre* 'noviembre' (1271, 1275: DLAA) < novĕmbre, *pertinianç* (*ç* = /ts/) 'pertenencias' (?)[19] (1318: DLAA) < **pertiniant*(*e*)*s* < pertĭnĕntes, *setianbre* 'setiembre' (1276, 1279: DLAA) < sĕptĕmbre, *teniant* < tenĕnte (en el compuesto *teniant lugar* 'lugarteniente' [1293: DLAA]). A ellos podemos sumar algunas palabras del aragonés contemporáneo, sobre todo del hablado en los valles de Broto-Torla y Fanlo-Vio, como p. ej., *diande* 'diente'[20] < dĕnte, *liapre* 'liebre' < lĕpŏre, *pariande* 'pariente' < parĕnte, *tiane* 'tiene' < tĕnet, etc.[21]

3.1.4. De todos modos, se ha de advertir que la susodicha ley fonética de armonía vocálica parece que no se produjo en todas las zonas en las que el aragonés se puede considerar la

19. Pero no se puede descartar tampoco que su sentido inicial hubiese sido el de 'pertenecientes', teniendo en cuenta su étimo, en cuyo caso quizás el vocablo debiera interpretarse en el fragmento textual en que se halla como un calificativo del sustantivo precedente *mylloramianç* 'mejoramientos'.

20. También se usaría en tensino, pues en la «Pastorada de San Roque» de Panticosa (valle de Tena), texto que podría datarse en la segunda mitad del siglo xviii, se atestigua el pl. *diandes* (Mur 2014: 68 y 69), del que se deduce la existencia del significante singular.

21. Véase la nota 12, donde se indican las obras de las que se han extraído los vocablos citados. En ellas, por otra parte, se hallarán muchos más.

lengua autóctona, pues no se encuentra ni en la oralidad ni en la toponimia de determinadas áreas. Como no pretendemos enumerarlas todas, mencionaremos solo algunas: valles de Ansó, Echo, Bielsa, Tella y Gistau/Chistau, parte del Campo de Jaca, de la Comarca de la Hoya de Huesca, etc. En ellas solo se registra /ié/ (y su correlato /ué/).

3.2. Los diptongos se conservan ante cualquiera de los resultados romances a los que ha llegado el geminado etimológico /-ll-/ (/ʎ/, /t͡ʃ/ o /t/), así como ante /s/ agrupado a otra consonante: ARBĔLLU > *arbiello* 'esófago', CAPĔLLU > *capiello* 'almohadilla forrada de cuero en la albarda', pero también 'especie de capuchón', CINGŬLĔLLU > *cingliello* ~ *cinglieto* 'anilla (grande) de madera que sirve para apretar la cincha en el aparejo de una caballería', MANTĔLLA > *mandialla* 'especie de capucha de la vestimenta usada por pastores' (valle de Vio) ~ *mandiata* (valle de Torla-Broto), *COLĔSTRU > *culiestro* 'calostro', lat. vulgar *NĔSPĬLA > *niéspola* 'especie de níspero (fruto y árbol[22])', PRĔSSA > *priesa* 'prisa', 'aprieto' (*priessa* en *Vidal* y CSJP).

3.3. Comportamiento típico de nuestro romance es, a su vez, la diptongación de /ĕ/ cuando le sigue cualquier tipo de yod, incluso alguna de las englobadas dentro del grupo 4.º (según la clasificación de Menéndez Pidal [1968: 44-45]), donde se hallarían las más influyentes y duraderas. A continuación, se enumeran algunos vocablos en los que se cumple lo señalado, pero sin indicar el grupo de yod presente en el étimo: SPĔCŬLU > *espiello* 'espejo' (1406: inventario zaragozano), TĔNĔAT > (*TĔNĬAT) > *tienga* 'tenga' (*tiengat* [1062]), TĔNĔANT > (*TĔNĬANT) > *tiengan* 'tengan' (1062), LĔCTU > *lieto* 'cama, lecho' (c. 1090, 2 veces),[23] pero también *leito* íd. (*FAragón*), PROFĔCTU > *profieyto* 'provecho' (1262 y 1277: DLAA), *profieto* íd. (1275: DLAA),[24] MATĔRĬA > *matiera* 'madera' (1104), MATĔRĬU > *matiero* 'madero' (1100), ĔXIT > *yexe* 'sale' (1306, 1359: DLAA).

3.4. Diptongo /ae/. Al igual que /ĕ/, pasó a /ɛ/ en el lat. vulgar y posteriormente diptongó como ese último fonema: CAELU > *cielo*, TAEDA > *tieda* ~ *tiada* 'tea', FAECES > *fiezes* 'heces' (1331: doc. aljama Zaragoza),[25] PRAESTU > *priesto* 'presto, preparado' (*FAragón*), PRAESTAT > *priesta* 'presta' (*FAragón*), PRAESTET > *prieste* 'preste' (*FAragón*). En la Edad Media se halla también algún vocablo con diptongación, si bien sus testimonios escritos son muy escasos: IUDAEU > *judieu* 'judío' (1283: DLAA).

4. /ē/, /ĭ/ y diptongo /oe/. Lo normal es que evolucionen a /e/. No obstante, y por lo que respecta a los dos primeros fonemas, encontramos la solución /i/ en algunos vocablos y bajo determinadas condiciones.

4.1. /ē/ > /e/: ALĬĒNU > *alleno* 'ajeno', PLĒNU > *pleno* 'lleno', RĒGŬLA > *rella* 'reja del arado'.

22. El árbol, empero, también se puede denominar *niespolera*.

23. En un testamento tensino del año 1426 encontramos *soprelieto* 'cubrecama', 'colcha', lo que parece indicarnos que *lieto* habría tenido vigencia antaño en el aragonés de diversas zonas, lo cual le habría permitido entrar en la formación de vocablos compuestos.

24. Sin embargo, en los textos medievales suelen ser bastante más frecuentes formas sin diptongo: *proueito* (*Vidal*, *FAragón*) ~ *proveyto* (DLAA: 1302 y ss., CSJP, etc.).

25. Corominas, no obstante, propone para el castellano *hez*, correspondiente de nuestro apelativo, el étimo FĒCE (variante de FAEX) con /ē/, pues esa cantidad vocálica sería la exigida por el significante de la susodicha lengua romance (DCECH, s. v. *hez*).

4.1.1. No obstante, puede evolucionar también a /i/ por efecto de la metafonía causada por las vocales finales átonas etimológicas /i/ o /u/. Así, FECĪ > *fice* 'hice' (aunque en diversas variedades existe la variante *facié* íd.), *masito* 'cordero grande, gordo, casi carnero' (Somontano oscense)[26] < MANSUĒTU, *acito* 'ácido', 'agrio', 'áspero al gusto' < ACĒTU. También encontramos esa solución en topónimos formados con el sufijo colectivo latino -ĒTU, que pasa a *-ito*: FONTANĒTU > *Fondanito*, FRAXINĒTU > *Fraxinito*, (acastellanado como *Fragineto*), *LĔNĒTU > *Lenito*, NOCĒTU > *Nocito*, PĔTRĒTU > *Petrito*, QUĔRCĒTU > *Cercito*, etc.

4.2. /ĭ/. Su evolución normal es el paso a /e/: CAPĬTĬA > *capeza* (pero tb. *cabeza*), CONCĬLĬU > *concello* 'concejo', CŬNĬCŬLU > *conello* 'conejo' (1094 [?]), SAGĬTTA > *sayeta* 'saeta, flecha' (*FAragón*, *Vidal*, CSJP), STRĬCTU > *estreito* 'estrecho'.

4.2.1. Sin embargo, encontramos /i/ en ciertas voces. En algunas de ellas es efecto de metafonía: *hibe* 'ahí', 'allí' (1262: DLAA) < ĭBĪ, *mancipo* 'mancebo' (c. 1090) < *MANCĬPU (que presenta el plural *mancepos* [sin metafonía] en el mismo documento), *tinillo* 'travesaño de hierro que sujeta el dental a la cama en el arado' < *TENDĬCŬLU (frente al femenino *tinella* íd. < TENDĬCŬLA, usado en otras zonas).

4.2.2. También puede pasar a /i/ por influencia del wau (primario) presente en la sílaba posterior: VĬDŬA > *vidua* 'viuda' (1495: DLAA; *uidua* en *FAragón*).

4.2.3. No obstante, en voces como *cingla* 'cincha' (1403) < CĬNGŬLA, o *cinglo* 'cinturón rocoso en una montaña, 'precipicio' < CĬNGŬLU, parece que la /i/ se deberá a influjo de la consonante nasal /n/.

4.3. /oe/. Desemboca normalmente en /e/: COENA > *cena*, POENA > *pena*.

5. /ī/. Lo habitual es su conservación como /i/: célt. ARTĪKA > *artica* (con variante *artiga*) 'terreno desbrozado y roturado luego para cultivo en zona algo abrupta', CĬNĪSĬA > *cenisa* 'ceniza' (1181, *Vidal*, *FAragón*), ĔXĪRE > *exir* 'salir' (*FAragón*), FĪLĬA > *filla* 'hija' (ya en 1145, 1184 y ss.), FĪLĬU > *fillo* 'hijo' (*FAragón*, *Vidal*, CSJP; *filgo*, c. 1090), PĪNU > *pino*.

6. /ŏ/. Para seguir manteniendo la distinción que existía en el latín vulgar entre el fonema abierto /ɔ/ y el cerrado /o/ se produjo la diptongación del primero en /uá/, /ué/ o incluso /uó/, pero este último resultado es muy minoritario y de él no hay rastro en la toponimia moderna y aunque se ha señalado su presencia en algún vocablo —muy pocos— del aragonés contemporáneo, la verdad es que los ejemplos aducidos[27] son muy dudosos. Las tres soluciones se atestiguan en época medieval, pero ya por aquel entonces existía un claro predominio de /ué/[28] en todo tipo de textos. Como la diptongación se halla en numerosos vocablos, citaremos ahora solo algunos, si bien se ampliará la nómina en párrafos siguientes dentro de este apartado 6: prerrom. BŎGA > *buega* 'mojón', 'límite entre términos contiguos' (también *buaga* [*cf.* § 6.1.1]), CŎLLU > *cuello*, FŎNTE > *fuen* 'fuente' (también *fuande* [cf. § 6.1.3]),

26. Pero también *maseto*.

27. *Cf.* Alvar (1953: 147, § 76).

28. *Cf.* Menéndez Pidal (1972: 118-120), Alvar (1973b, § 26: 66-67), Vàrvaro (1991 [1970]), Nagore (2003: 113-118; § 4.1.2.1) con abundantes datos sobre vocablos registrados en el aragonés medieval, así como en el contemporáneo.

FŎRTE > *fuerte*, LŎNGU > *luengo* 'largo', FŎSSA > *fuesa* 'sepultura', 'fosa', HŎRTU > *uerto*, MŎRSU > *mueso* 'mordisco', PŎPŬLU > *pueblo*, PŎRTU > *puerto*, TŎRU > *tuero* 'tronco de un árbol cortado', etc.

6.1. Ahora bien, en cuanto a la presencia de la solución /uá/ (al igual que la de su correlato /iá/) registrada tanto en algunos documentos medievales como en el aragonés propio de ciertos valles pirenaicos, especialmente de la zona central como los de Torla-Broto y de Fanlo-Vio, se ha de hacer notar que no se deberá a meras fluctuaciones fónicas casuales, como han supuesto algunos estudiosos (*cf.* nota 9), sino que, al igual que ocurre con la aparición de /iá/ (< /ĕ/ tónico), se deberá a una especie de antigua "ley fonética de armonía vocálica" de la que hemos hablado más detenidamente en los §§ 3.1-3.1.4 (véanse ahí detalles). Y debido a la mencionada ley es habitual encontrar /uá/ cuando en la sílaba final del étimo correspondiente se hallan bien el fonema /a/, bien /ō/, mientras que /ié/ aparece si hay /u/. Veamos algunos ejemplos a continuación.

6.1.1. Vocal /a/ o vocal /u/ en la sílaba final del étimo.

Vocal /a/	Vocal /u/
afruanta / affruanta (1271, 1274 y ss.: DLAA) < *AFRŎNTAT	
afruantan (1274, 1279: DLAA) < * AFRŎNTANT	
buaga (1301, 1313 [repetido 16 veces entre ambos docs.]: Vázquez, 2017: 26) < prerrom. *BŎGA	
buana/s (1264, 1266 y ss.: DLAA) < BŎNA/S	*buen* (1266: DLAA) < BŎNU
buastra/s (1271, 1275: DLAA) < VŎSTRA/S	*cf. vuestro*
quantra (1296 y ss.: DLAA) < CŎNTRA	
cuaua (= /kuába/) (1399: Vázquez, 2016: 165, § 2)	
duanna 'señora' (ya en 1062-1063: Gili Gaya [1989 (1925]) < DŎMNA	*dueynno* 'propietario' *(Vidal)* < DŎMNU
fuarza (1283: DLAA) < FŎRTĬA	
huarta (1279 y ss.: DLAA) < *HŎRTA	*huerto* < HŎRTU
luanga (1293: DLAA) < LŎNGA	*luengo* < LŎNGU
mualas 'muelas de molino' (1311: DLAA) < MŎLAS	
muastras 'muestras', 'demostraciones' (1287: DLAA); deverbal mediante sustantivación del presente de indicativo *muastra* < MŎNSTRAT	
nuastra/s (1266, 1268 y ss.: DLAA) < NŎSTRA/S	*nuestro* < NŎSTRU
puarta (1306, 1307: DLAA) < PŎRTA	
suagra (1268: DLAA) < SŎCRA	*suegro (Vidal, FAragón)* < *SŎCRU (formado sobre el femenino)
sualta 'libre de cargas' (1318: DLAA) < *SŎLŬTA	*suelto* (1266: DLAA) < *SŎLŬTO
uastra, uuastra/s (1266, 1268 y ss.: DLAA) < VŎSTRA/S (véanse buastra y vuastras)	*cf. vuestro*
vuastra/s (1274, 1279 y ss.: DLAA) < VŎSTRA/S (véanse *buastra, uastra / uuastras*)	*vuestro* (CSJP), con variantes *uestro, uuestro* en otros textos < VŎSTRU

Obsérvese que en los significantes de singular acabados en /o/, es decir, de género masculino (columna de la derecha), no hay resultado /uá/.

6.1.1.1. Si nos referimos ahora al aragonés contemporáneo, ese diptongo se ha registrado con mayor intensidad en voces empleadas en localidades ubicadas en áreas del aragonés central, especialmente en los valles de Torla-Broto y Vio-Fanlo, pero ello no quiere decir que no puedan encontrarse vocablos con esa solución en otras. Así, podemos citar, entre otros, los siguientes: *arbilluala* 'almorta, especie de guisante' < *ERVĬLĬŎLA, *axuala* ~ *xuala* 'azuela' < ASCĬŎLA, *balluaca* 'avena loca', derivado de la raíz BALL- más el sufijo -ŎCCA, *buaga* 'mojón', 'límite entre términos contiguos' < prerrom. *BŎGA, *puarca* 'trozo de terreno señalado en un campo para esparcir la simiente' < PŎRCA, *puarta* 'puerta' < PŎRTA, *ruaca* 'rueca' < germ. *RŎCCA, *tuartas* 'torcidas' < TŎRTAS, etc.

6.1.1.2. Y el mismo comportamiento de /uá/ hallamos en los nombres de lugar. Observemos en la tabla siguiente la distinta solución fónica de los diptongos en topónimos constituidos mediante adición de la forma femenina -ŎLA o bien de la masculina -ŎLU de un mismo sufijo.

-ŎLA > *-uala*	-ŎLU > *-uelo*
Albaruala (c. 1090)	
Arguala/s	
Bachilluala	
Basuala	
Biñuala/s	*Biñuelo*
	Bozuelo
	Buxaruelo
Capezualas	
Cazuala	*Cazuelo*
Faxuala/s	*Faxuelo*
	Fenaruelo
Moscaruala	
Nucaruala	*Nucaruelo*
	Puyuelo
	Puzuelo
Ralluala	

Como vemos, en los significantes masculinos y en singular (columna derecha), no se halla nunca el resultado *-ualo*. Y a esos topónimos citados en las dos columnas se podrían añadir muchos más[29] y siempre se encontraría la distribución de /uá/ y /ué/ de acuerdo con la vocal presente en la sílaba final etimológica.

29. Algunos otros pueden verse en Vázquez (2000: 214, § 6.1); Vázquez (2020: 30).

6.1.3. Vocal /o/ o vocal /u/ en la sílaba final del étimo.

Vocal /o/	Vocal /u/
buanos (1271, 1275: DLAA) < BŎNOS	*bueno* < BŎNU
buastros (1275: DLAA) < VŎSTROS	*buestro* < VŎSTRU
duannos 'señores' (1064 [?]: Viruete [2013: 579, doc. 200]) < DŎMNOS	*duenno / duenyo* < DŎMNU
huauos (1305: DLAA) < lat. vulgar ŏvos	*hueuo* < lat. vulgar ŏvu (variante del clásico ōvu)
luago (1268, 1276, 1277: DLAA) < LŎCŌ	
muartos (1268: DLAA) < MŎRTŬOS	*muerto* < MŎRTŬU
nuastros (1266, 1268: DLAA) < NŎSTROS	*nuestro* < NŎSTRU
puatos (1271: DLAA) (de étimo incierto)	
sualdos (1274: DLAA) < SŎLĬDOS	*sueldo* < SŎLĬDU
vuartos 'huertos' (1289: DLAA) < HŎRTOS	*vuerto / uerto* < HŎRTU
uuastros (1268, 1271: DLAA) < VŎSTROS	*uuestro* < VŎSTRU
vuastros (1274, 1279: DLAA) < VŎSTROS	*vuestro* < VŎSTRU

Obsérvese que en la columna derecha, donde aparecen los vocablos de género masculino y número singular, no se halla el diptongo /uá/, sino /ué/. Sí, en cambio, en la columna izquierda, en la que se registran los términos de género masculino y número plural, además del adverbio *luago*, cuyo étimo termina en /o/.

6.1.3.1. Y con los topónimos de amplias zonas del Alto Aragón encontramos casi lo mismo: los de género masculino y en plural, cuya sílaba final etimológica contenía /-ōs/, presentan diptongo /uá/; los de género masculino singular, sin embargo, tienen /ué/, por cuanto en la sílaba final del étimo había /u/. Adviértase, por otra parte, que de los diez significantes de la columna izquierda, todos, excepto el último (atestiguado en un doc. de comienzos del s. XIV), están sincopados, es decir, han eliminado la vocal /o/ final del singular,[30] particularidad morfofonológica de la que ya hemos tratado en trabajos anteriores.[31]

30. En el caso de *Es/Os Guarz*, plural de *Uerto*, al perderse la /o/ final del singular quedaron en contacto los fonemas consonánticos /t/ y /s/, que se fundieron en el interdental fricativo sordo /θ/, que constituye hoy uno de los morfemas de plural en nuestra lengua autóctona.

31. *Cf.* Vázquez (1995 y 2010).

masc. plural	masc. singular
Cazuals (< **Cazualos*)	*cazuelo*
Escuach (< **Es *Cuachos*)	*Cuecho*
Fenaruals / Fenarguals (< **Fenarualos / Fenargualos*)	*Fenaruelo*
Es / Os Guarz (< **Guartos*)	*Uerto*
Malluals / Mayuals (< **Mallualos / *Mayualos*)	*Malluelo / Mayuelo*
Nabayuals (< **Nabayualos*)	*Nabayuelo*
Pallarguals (< **Pallarualos*)	*Pallaruelo*
Puyazuals (< **Puyazualos*)	*Puyazuelo*
Puyuals (< **Puyualos*)	*Puyuelo*
Moruannos (1313: Vázquez, 2018: 24, § 13)	*Morueño*

6.1.4. Vocal /e/ en la sílaba final del étimo.

En documentación medieval se atestiguan algunos vocablos con la citada vocal en la susodicha sílaba que presentan diptongo /uá/, como p. ej. *fuant* 'fuente' (1309: DLAA) < FŎNTE, *puant* 'puente' (1293: DLAA) < PŎNTE. Pero son más abundantes los registrados en el aragonés contemporáneo de los valles de Torla-Broto y Fanlo-Vio: *bua* 'buey' < BŎVE, *fuande* 'fuente'[32] (variante fonética del *fuant* medieval ya citado), *guambre* 'especie de reja del arado' < *VŎMĔRE, *muarte* 'muerte' < MŎRTE, *nuaz* 'nuez' < NŎCE, *puande* 'puente' (correspondiente del *puant* arriba mencionado), *suarde* 'suerte', 'lote de tierras que le toca a uno en un sorteo' < SŎRTE, etc. De acuerdo, pues, con los ejemplos que acabamos de exponer, parece que esa antigua ley de "armonía vocálica" de la que hemos hablado a lo largo de los párrafos anteriores de este apartado 6, así como en el 3, sí actuaba también cuando en la sílaba final del étimo había /e/ final, por lo que la afirmación de Corominas (1972: [1958]: 195) de que en ese caso el resultado de la diptongación sería /ué/ y no /uá/ hemos de considerarla inexacta.[33]

6.1.5. De todos modos, tal y como hemos apuntado en el § 3.1.4 en referencia al diptongo /iá/, la susodicha "ley" parece que no se dio en todas las zonas pirenaicas y prepirenaicas en las que se conformó el aragonés, pues no se encuentra ni en la oralidad ni en la toponimia de determinadas áreas. Como no pretendemos enumerarlas todas, mencionaremos solo algunas: valles de Ansó, Echo, Bielsa, Tella y Gistau/Chistau, ciertas

32. Se emplearía también en tensino, pues se registra en un manuscrito de un notario de Panticosa del año 1628.

33. Hemos de advertir, por otra parte, que tampoco nos parece correcto el planteamiento de Vàrvaro (1991 [1970]: 259, nota 33). Este estudioso duda de la existencia del fenómeno de la «armonización» (así lo llama él) bajo las condiciones señaladas por Corominas y que hemos expuesto más arriba. No podemos entrar aquí a debatir sus objeciones (nuestra contribución se alargaría en exceso), pero sí indicaremos que algunos de los argumentos utilizados para fundamentar sus dudas (p. ej., que es difícil de admitir que -O y -U fuesen diferentes en Aragón en el momento en el que actúa la diptongación de ŏ breve tónica) no se pueden aceptar. Véase lo que ya indicó sobre ello —en sentido contrario a lo sospechado por Vàrvaro— Menéndez Pidal (1972: 171, § 35.3). Además, ¿cómo explicar, si no, la existencia de la metafonía que se detecta en abundantes vocablos (apelativos y topónimos) aragoneses? (*cf.* § 9).

poblaciones del Campo de Jaca, de la Comarca de la Plana de Huesca, etc. En ellas solo se registra /ué/ (así como su correlato /ié/).

6.2. Los diptongos están presentes ante cualquier clase de yod, al igual que ocurre con /ié/ o /iá/ < /ĕ/ tónico. Citamos a continuación algunos ejemplos de dicho comportamiento, pero sin indicar el tipo de yod presente en el étimo: FŎLĬA > *fuella* 'hoja' (*FAragón*),[34] LŎLĬU > *luello* 'especie de cizaña' (*lueillo* en *Vidal*), *CŎLLĬ(G)IT > *cuelle* 'coge' (*FAragón*; con 3.ª pers. del plural *cuellen* 'cogen'), ŏCŬLU > *uello* 'ojo' ~ *güello* (*uuello* en *FAragón*), INŎDĬU > *enueyo* 'enojo, enfado' (*enueyos* en CSJP), PŎDĬU > *pueyo* 'colina o montículo de forma redondeada' (1056), HŎRDĔU > *güerdio* 'cebada' (*uuerdio* en *FAragón*),[35] NŎCTE > (**nueite*) > *nueit* 'noche' (1106, *FAragón*, *Vidal*, CSJP) > *nuei* (arag. moderno),[36] ŏCTO > *ueito* 'ocho' ~ *güeito* (*hueyto* en *Vidal* y CSJP).

7. /ō/, /ŭ/. Lo propio es que evolucionen a /o/. Pero hallamos /u/ en ciertas voces, como se comprobará.

7.1. /ō/ > /o/: CORŌNA > *corona*, TŌTU > *toto* > *tot* 'todo' (pero *tuto*, con metafonía, en docs. medievales: *cf*. el subapartado siguiente).

7.1.1. Hay /u/, sin embargo, en determinados vocablos. Como efecto de metafonía podemos citar algunos, como p. ej.: TŌTU > *tuto* 'todo' (docs. de 1062, 1063, 1090), sufijo -ōSU > *-uso*, frente al femenino -ōSA > *-osa*, y masculino plural -ōSOS > *-osos*, en los que hallamos /ó/, pues al no haber /u/ en la sílaba final etimológica no es posible la metafonía. Lo podemos observar en el cuadro toponímico siguiente:

-ōSU > *-uso*	-ōSA > *-osa*	-ōSOS > *-osos*
Alberuso	*Albarosa*	
Arenuso	*Arenosa*	*Arenosos*
Benduso	*Bendosa*	
Buxuso	*Buxosa*	
Carduso	*Cardosa*	
Cercuso	*Cercosa*	
Coscolluso	*Coscullosa*	
Flecaruso	*Flicarosa*	
Gabarduso	*Gabardosa*	
Lapazuso	*Lapazosa*	
Petruso	*Petrosa*	*Petrosos*
Pichuso	*Pichosas*	
Sandicuso	*Sandicosa*	

34. En sentido figurado tuvo antiguamente el valor de 'periodo de un año', tal y como se desprende de la expresión *vinna de tres fuellas* 'viña cultivada durante tres años' (*op. cit.*).

35. Hoy, empero, es mucho más general *ordio*, pero en vista del testimonio antiguo de *uuerdio* (nada menos que en un texto foral) parece que el significante genuino en nuestra lengua hubo de ser el diptongado *uerdio*.

36. En belsetano, no obstante, hay *nuet* íd., con reducción a /ué/ del triptongo /uéi/.

7.1.2. También hallamos el resultado antedicho cuando a /ō/ le seguía una /i/ (yod) que había sufrido metátesis y se había desplazado a la sílaba anterior, como ocurre en la de las secuencias /-ɾj-/, /-sj-/, /-pj-/ de los étimos. Así, de un arcaico y primitivo /ói/ se pasaría pronto a /úi/, que desplazaría su acentuación a la segunda vocal por lo que se articularía un diptongo /ui/ que fue asimilado por el mucho más frecuente /ué/ e, incluso, por /uá/. La presencia de este último nos indica que su formación hubo de ser antigua, lo que permitió que actuase sobre el primitivo /ui/ la ley de "armonía vocálica", de la que ya hemos tratado ampliamente en diversos subapartados de los §§ 3 y 6. El fenómeno se observa muy bien, pero no solo, en vocablos en cuyo étimo se encontraban las secuencias /-ōɾĭu/, /-ōɾĭa/. Así, TONSŌRIAS > *tisueras* 'tijeras' (1426: doc. tensino), VERSŌRĬA > *basuera* 'basura',[37] *ĬMPRAEGNATŌRĬA > *empreñatuara* 'levadura' (valle de Vio), *empreñatuera* íd. (belsetano, chistabino), *RĬGĀTŌRĬA > *arrigatuara* 'acequia', 'reguera' (1406: doc. de San Juan de la Peña). La toponimia altoaragonesa muestra abundantes ejemplos de la sufijación *-tuara* (< -TŌRĬA) y *-tuero* (< -TŌRĬU), y entre otros muchos nombres de lugar que se podrían citar, tenemos: *Esmolatuara*, *Labatuara*, *Pasatuara*, *Pasatuaras*, *Tallatuara*, *Beberatuero*, *Bramatuero Buchituero*, *Engotituero*, *Foratatuero*, *Picatuero*, etc.

7.2. /ŭ/ > /o/: CŬMBA > *coma* 'vallecito', FŬRCA > *forca* 'horca', FLŬXU > *floxo* 'flojo', GŬRGA > *gorga*, ŬNCĬA > *onza*, ŬRSU > *onso* 'oso'.

7.2.1. Sin embargo, se encuentra /u/ en determinadas palabras. En algunas de ellas esa solución es producto, una vez más, de metafonía causada por la vocal /u/ presente en la sílaba final átona del étimo. Así, prerrom. *BŬCCU > *buco* 'macho cabrío', BŬXU > *buxo* 'boj', *CŬMBU > *cumo* 'abrevadero rústico hecho del tronco vaciado de un árbol' (frente a *coma* [*cf.* § 7.2]), *FŬRCU > *furco* 'jeme' (pero *forca* [*cf.* § 7.2]), FŬRNU > *furno* 'horno', GENŬCŬLU > *chenullo* 'rodilla', 'rótula', 'pantorrilla', LŬPU > *lupo* 'lobo', PĔDŬCŬLU > *pedullo* 'piojo', PLŬMBU > *plumo* 'plomo' (1360: DLAA; 1399 y 1488: inventarios zaragozanos),[38] *TŬRMU > *turmo* 'peñasco', ŬLMU > *urmo* 'olmo'. De la toponimia entresacamos algunos nombres como LŬMBU > *Lumo*, PŬTĔU > (*PŬTĬU) > *Puzo*, RETŬNDU > *Retuno* ~ *Rotuno*, etc. Obsérvese, empero, que si los étimos contenían en su sílaba final (átona) bien la vocal /a/ bien la /o/, en ese caso no se produce metafonía. Así, a los apelativos ya citados arriba *forca* y *coma*, podemos añadir ahora los topónimos altoaragoneses de género femenino *Loma* < LŬMBA, *Retona* < RETŬNDA, y los de género masculino y número plural *Forcos* < *FŬRCOS, *Comos* < *CŬMBOS, *Lopos* < LŬPOS y *Ormos* < ŬLMOS, que presentan /ó/, frente a la /ú/ de sus correspondientes formas de singular ya mencionadas antes.

37. En dos ocasiones se menciona el sustantivo *basueras* en doc. de Barbastro de fecha sin especificar, pero que parece corresponder a algún año del siglo XVI (*cf.* Vázquez 2011: 32).

38. Pero también *plomo*, sin metafonía, en otros textos medievales.

7.2.2. No obstante, la /u/ que encontramos en *espelunga* 'cueva' < SPELŬNCA,[39] *chungo* ~ *chunco* 'junco' < IŬNCU y *punta* ~ *punda* < PŬNCTA, es probable que se deba al influjo del fonema nasal. También la hallamos en *ungla* 'uña' (*Vidal*, *FAragón*), de acuerdo con el tratamiento esperado de /ŭ/ ante el grupo etimológico /-ng'l-/ y que vemos también en el cast. *uña*, port. *unha* y cat. *ungla* íd.

7.2.3. Por otra parte, para explicar la /u/ de *muller* 'mujer' (1023, 1147, *FAragón*, etc.) < MŬLĬERE, *luita* 'lucha' (*Vidal*) < LŬCTA, *truita* 'trucha' < TRŬCTA, y *muito* 'mucho' (*Vidal*, *FAragón*; *muyto* en CSJP) < MŬLTU, habrá que pensar en una inflexión de la yod, tal y como ocurre en sus correspondientes fonéticos castellanos.

8. /ū/. Se mantiene como /u/: ACŪCŬLA > *aculla* 'aguja' (finales s. XI), hoy *agulla* íd., FŪMU > *fumo* 'humo' (*Vidal*, *FAragón*), FŪSU > *fuso* 'huso', MŪRU > *muro* (*Vidal*, *FAragón*).

9. Metafonía producida por /i/ o /u/ finales átonos.

A la vista del comportamiento fonético observado en los vocablos citados en los §§ 4.1.1, 4.2.1, 7.1.1 y 7.2.1 (a los que se podrían añadir otros más, así como bastantes topónimos de diferentes áreas oscenses, incluidas la Alta y Media Ribagorza de hablas autóctonas hoy de filiación catalana[40]), parece lógico admitir que también en el altoaragonés primitivo se produjo un fenómeno de metafonía causada por los fonemas vocálicos átonos /-i/ o /-u/, semejante al que se observa en otras zonas del ámbito hispánico y románico, de manera que el resultado de las vocales tónicas procedentes de /ē/, /ĭ/, que debería haber sido /e/, y el de /ō/, /ŭ/, que deberían haber evolucionado a /o/, se cerró un grado dando /i/ y /u/, respectivamente. Adviértase, no obstante, que dicho fenómeno no afectó a las tónicas abiertas /ĕ/ y /ŏ/, que no se convirtieron en cerradas, por lo que pueden diptongar.

10. ¿Diptongación de fonemas vocálicos cerrados?

Un fenómeno interesante es el de la presencia de diptongos que, al parecer, provienen de fonemas vocálicos que deberían haber sido cerrados en latín vulgar —teniendo en cuenta la cantidad del clásico— (pero no se puede hablar solo de latín, pues encontramos voces procedentes de lenguas prerromanas o incluso de dialectos germánicos). Ello ha dado pie a que algunos estudiosos hayan señalado como característica del aragonés la tendencia a la diptongación de vocales originariamente cerradas, tanto de modo espontáneo como bajo el influjo de una yod siguiente.[41] Así, algunos ejemplos en los que se hallaría tal diptongación son los siguientes: *biega* 'viga' (docs. de 1403, 1404) < BĪGA,[42] *cierro* 'copo de lana, lino o cáñamo' (1362, 1365, 1369) < CĬRRU, *fiemo* 'estiércol' < FĬMU, *mielsa* 'bazo' ~ *mialsa* (Torla) < germ. *MĬLTĬA, *niedo* 'nido' < NĪDU, *vierga* 'vara', 'rama delgada' (1402) < VĬRGA, *buerda* 'borda' (Sobrarbe) < *BŌRDA, *gualba* 'brizna de paja' < ŬLBA, *guambra* ~ *güembra* 'sombra [en especial la producida por una montaña sobre el valle al ponerse el

39. Sin embargo, la de *espluca* íd. responderá a la evolución normal de la /ū/ del étimo: lat. *SPELŪCA (DECLLC, s. v. *espluga*).

40. Para ejemplos en la toponimia de diferentes zonas altoaragonesas, *cf*. Vázquez (2000: 218-220).

41. *Cf*. Alvar (1953: 152-153, § 79); Nagore Laín (2002: 17); Nagore Laín (2003: 111-112).

42. Aunque no es etimología segura, según Corominas (DCECH, s. v. *viga*).

sol]' < ŭmbra, *güembro* 'hombro' < ŭmeru, *muara* 'mora' (Panticosa) ~ *muera* (Bielsa) < mōra, *orgüello* 'orgullo' (ya en el s. XIII) < germ. ŭrgōli, *zueca* 'tocón de árbol' < prerrom. *tsŭcca.

10.1. Ahora bien, en algunos de los citados la presencia de los diptongos se puede explicar sin recurrir al hecho de que sean producto de la evolución de una vocal cerrada, pues se pueden proponer como étimos variantes del latín vulgar distintas a las clásicas, en las que estarían presentes las vocales breves /ĕ/ y /ŏ/. Es lo que ocurriría en *buerda*, que provendría de *bŏrda (DECLLC, s. v. *borda*), y *fiemo*, que derivaría de *fĕmu (DCECH, s. v.). En otros casos, habría que pensar en étimos diferentes a los señalados inicialmente: *niedo* vendría de nidētu y no de nīdu (DCECH, s. v. *nido*); en *orgüello* < germ. ŭrgōli, el diptongo se debería a que la /ō/ germánica tenía timbre abierto; en cuanto a *mielsa* ~ *mialsa*, se habrían adaptado al aragonés desde el cat. *melsa* íd., como probaría su /s/ en lugar de /θ/, que sería lo esperado en nuestra lengua, teniendo en cuenta su etimología: gótico mĭltĭa. Para *cierro*, Corominas sospecha apertura antietimológica de /e/ por influjo del vibrante tenso /r/ (DCECH, s. v. *cerro*), aunque resulta argumentación bastante forzada, sobre todo si tenemos en cuenta la existencia general del sustantivo orográfico *cerro*.

Fonemas átonos

Son menos persistentes que los tónicos, de manera que a veces desaparecen o, en caso de mantenimiento, se encuentran vacilaciones entre los pertenecientes a un mismo orden, es decir, entre los de la serie anterior /e/, /i/, y los posteriores /o/, /u/, alcanzando esa vacilación incluso a la vocal de la serie central /a/, y sin que falten tampoco a veces cambios entre los de órdenes distintos. Tal y como viene siendo tradicional, se agrupan estos fonemas teniendo en cuenta su colocación con respecto al acento, así como su posición al comienzo, interior o fin de la palabra.

Protónicos

En posición inicial absoluta

11. /ā/, /ă/. Pasan a /a/ en el latín vulgar y se suele conservar como /a/ en nuestro romance: abēte > *abete* 'abeto', *acĕrōne > *acirón* 'arce', apĭcŭla > *abella* 'abeja' ~ *apella*, *artīca > *artica* ~ *artiga* 'terreno desbrozado y roturado en zona abrupta'.

11.1. No obstante, se ha perdido en ciertos apelativos: *xata* ~ *xada* 'azada' (< *axata* ~ *axada*) < ascĭata, *xuela* ~ *xuala* 'azuela' (< *axuela* ~ *axuala*) < ascĭŏla, probablemente porque la /a-/ inicial fue considerada como artículo por los hablantes.

11.2. Seguido de /u/ se convierte en /o/: aurĭcŭla > *orella* 'oreja', aurĭcŭlariu > *orillero* 'especie de almohadón' (doc. de finales del s. xi), audīre > *odir* 'oír' (1281: DLAA). No obstante, en auscŭltare > *ascuitar* ~ *escuitar* 'escuchar' y augŭstu > *agosto*, parece que hubo una reducción antigua de /au-/, que eliminaría su vocal /u/, lo cual permite la presencia de /a-/.

12. /ĕ/, /ē/, /ĭ/, /ae/. Lo más frecuente es que pasen a /e/: ĕxīre > *exir* 'salir' (*FAragón*), ĕxītu > *exido* 'ejido' (1142, *Vidal*), ĭmplĭcare > *emplegar* 'emplear', ĭmplēre > *emplir* 'llenar' (*implir* en *Vidal*), ĭnfĭrmu > *enfermo*, aestīvu > *estíu* 'verano'.

12.1. Cuando a /ĕ/ o /ē/ le seguía el fonema /u/ las vocales se fundieron y monoptongaron en /o/. Es lo que vemos en el nombre de pila *Olaria* < EULALIA, presente en el topónimo compuesto *Santolaria*, convertido pronto en apellido.

13. /ī/. Se mantiene como /i/: prerrom. *ĪBŌNE > *ibón* 'lago de los altos Pirineos, con salida natural', 'pequeño manantial en que borbolla el agua'.

14. /ŏ/, /ō/, /ŭ/. Lo característico es que pasen a /o/: ŎLĒRE > *oler*, ŎVĬCŬLA > *obellas* 'ovejas' (así en 1015; *ouella* en *FAragón*).

14.1. No obstante, en ciertos vocablos hallamos aféresis de la /o/ romance, fenómeno que parece deberse a que los hablantes identificaron esa vocal inicial como si se tratase del artículo determinado de género masculino: ŬMBĬLĪCU > **omelico* > *melico* 'ombligo', OPĀCU > *opaco* > *paco* 'umbría'.

En posición inicial no absoluta, protónico inmediato o no

15. /ā/, /ă/. Se suelen conservar como /a/: CANĀLE > *canal* (fem.), CĂSTĔLLU > *castiello* 'castillo', *MACŬLĀTA > *mallata* ~ *mallada* 'majada'.

15.1. Esa vocal pasa a /e/, no obstante, cuando es inflexionada por la yod formada en el grupo /-kt-/ , por la vocalización del velar /k/: PACTĀRE > *peitar* 'pechar, pagar un tributo o una multa' (*Vidal*, *FAragón*).

15.2. Si había una /u/ detrás, lo normal es la monoptongación del diptongo inicial /au/ en /o/: *TAUCĬĀLE > *tozal*.

16. /ĕ/, /ē/, /ĭ/ y diptongo /ae/. Lo habitual es su paso a /e/: PĔDŬCŬLU > *pedullo* 'piojo', SPĒLŬNCA > *espelunga* 'cueva', *CĬNĪSĬA > *cenisa* 'ceniza' (*FAragón*, *Vidal*, CSJP), PLĬCĀRE > *plegar* 'llegar' ('juntar, reunir' en *FAragón*).

16.1. Se halla /i/, no obstante, en ciertos vocablos: *IINĬPĔRU > *chinepro* ~ *chinebro* 'enebro', IENTĀRE > *chintar* 'comer (al mediodía)', GĔRMANU > *chirmano* 'hermano', *IECTĀRE > *chitar* 'echar'. En ellos la susodicha vocal puede explicarse por la influencia de la consonante palatal africada sorda inicial.

16.2. Idéntica solución observamos en *cirgüela* ~ *cirgüella*[43] 'ciruela' (< lat. CĒRĔŎLA), pero en esta ocasión la /i/ parece deberse al influjo del wau romance que se forma en la sílaba siguiente, producto de la diptongación de /ŏ/ tónico etimológico.

17. /ī/. Se mantiene como /i/: FĪCĀRĬA > *figuera* 'higuera', RĪPĀRĬA > *ripera* 'margen u orilla de barranco o río', 'ladera erosionada próxima a un barranco o río' (*arripera* en 1042, *ripera* en 1147).

18. /ŏ/, /ō/, /ŭ/. Evolucionan normalmente a /o/: CORDĀRĬU > *cordero*, CŎRŌNA > *corona* 'cima llana y redondeada de un monte', FŌRĀTU > *forato* ~ *forau* 'agujero', CŬNĬCŬLU > *conello* 'conejo'.

18.1. Hay /u/, no obstante, en *CŬBĪLĀRE > *cubilar* 'lugar del monte al aire libre donde duerme el ganado vacuno', si bien en ciertos docs. medievales aparece *cobilar* (1443, 1484).

43. La consonante líquida palatal lateral de esta variante fonética podría deberse a influencia del apelativo *cerolla* 'acerola'.

18.2. En algunos vocablos (y según las zonas) hallamos vacilación entre /o/ y /u/, como por ej. en *noquera* ~ *nuquera* 'nogal' (también *noguera* ~ *nuguera*), si bien la /u/ en aquellos puede explicarse por influencia de la de *nuez*.

19. /ū/. Lo habitual es su conservación como /u/: FŪRŌNE > *furón* 'hurón', SŪDŌRE > *sudor*, CRŪDĒLE > *crudel* 'cruel' (*FAragón*).

Postónicos

Hay una cierta vacilación en su comportamiento. Encontramos ejemplos de pérdida, fenómeno que se aprecia ya en el latín vulgar, especialmente en lo que respecta a /ŭ/.

20. /ā/, /ă/. Lo normal es que se conserven: RAPHĂNU > *rábano* > *rabano*, SABĂNA > *sábana* (*sabana*, con desplazamiento acentual), lat. vulgar SABBĂTU > *sábato* > *sabato* ~ *sabado* (con desplazamiento del acento).

21. /ĕ/, /ĭ/. Hay casos de pérdida, pero también de conservación.

21.1. Se eliminan en ASPĔRU > *aspro* 'áspero', ŬMĔRU > *uembro* ~ *güembro* 'hombro', LĬTTĔRA > *letra* 'carta', FĬLĬCE > *felce* 'helecho', ĔRĔMU > *yermo*.

21.2. Se conservan en FRAXĬNU > *fráxino* > *fraxíno* ~ *fraxín* 'fresno' (con desplazamiento del acento y con /i/ en vez de /e/) o *fráxin* (sin desplazamiento acentual), MARGĬNE > *marguin* 'ribazo' (también con /i/ en lugar de /e/), LĬMPĬDA > *Lémpeda* (en el compuesto *Agualémpeda*, nombre de un río de Sallent de Gállego deturpado modernamente como *Aguas Limpias*).

21.3. Atención especial ha de prestarse al comportamiento de voces cuyos étimos contienen las terminaciones finales -ÁMEN, -ÍMEN, -ÚMEN, así como las secuencias átonas también finales -´MĬNE y -´MĬNU, -A, por cuanto a la luz de vocablos extraídos de escritos antiguos o bien del aragonés contemporáneo hablado e, incluso, de testimonios toponímicos, parece que lo propio de nuestra lengua autóctona no fue la síncopa de la vocal de la sílaba postónica sino su mantenimiento, conservándose, pues, una terminación átona *-men*. Es lo que se deduce de términos como los siguientes: *Bimen*, *Bimen de las Planas* (tops. documentales de Escarrilla [1425]), *Bimen de la Maçaranuala* (top. documental de Panticosa [1491]) < VĪMEN (étimo también de *biminera* 'mimbre' [valle de Vio]), *biermen* 'gusano' (*FAragón*) < VĔRMEN, *A Famen* (Barbenuta), atestiguado como sustantivo en textos medievales: *famen* 'hambre' (*Vidal* y doc. de Jaca de 1317) < *FAMĬNE (de donde el cheso *afamenquíu* 'famélico'), *fémenas* 'hembras (calificativo de *borregas*'[44] en doc. de 1441: DLAA) < FEMĬNAS, *homens* ~ *omens* 'hombres' (Urriés, 1270: DLAA) < HOMĬNES, *legumens* 'legumbres' (Huesca, 1471) < LEGŪMEN, *nomen* 'nombre' (Huesca, 1262) < NŌMEN, *stamen* 'estambre' (Jaca, 1437) < STAMEN, *termen* 'término'[45] (Huesca, 1277, 1287: DLAA; Perarrúa, 1338: DLAA) < TĔRMĬNU o TĔRMEN (*cf.* DECLLC, s. v. *terme*). A ellos se podría añadir el interesante fonéticamente *anglumen* (fe-

44. Con variante *fémanas* 'mujeres' (Griébal, 1305: DLAA), extraña en lo que se refiere a la presencia de /a/ en la sílaba postónica en lugar de /e/. En el mismo documento, unas líneas después, aparece *femnas* íd.

45. Aunque podría considerarse un semicultismo, por cuanto la /ĕ/ etimológica no ha diptongado. Por otra parte, derivado del susodicho vocablo parece ser la forma verbal *atermenea* 'confronta', 'limita', atestiguada en doc. de 1272 (Angüés): «Es asaber que *atermenea* el dito término de la uía de Liesa en entro que uad al término de Villellas & ad Foçes» (DLAA, doc. 24, p. 32).

menino) 'yunque',[46] mencionado en un doc. jaqués de 1476 (DLAA), cuyo étimo sería *ĭnclūmĭne, variante de *ĭnclūdĭne, y este a su vez del lat. vulgar *ĭncūdĭne, con cambio de la terminación -ūdĭne por -ūmĭne (*cf.* DECLLC, s. v. *enclusa*; Lagüéns, 1992-1993: 66-67, § 15[47]). Aún se pueden agregar a los ya mencionados otros contemporáneos como *ferumen* 'olor de algo podrido' < lat. vulgar *ferūmen, *flumen* 'abundancia de algo' (tensino) e *influmen* 'caudal, corriente' (cheso) < flūmen (téngase en cuenta que *Flumen* es el nombre de un río próximo a Huesca capital), *gramen* 'grama' (general en todo Aragón) < gramen, *ixamen* 'enjambre' (Fonz) < exāmen, *bestiamen* 'ganado en general', *caballamen* 'ganado caballar', *esquimen* 'contenido ventajoso de un trato' (< *squimen [¿deriv. de *esquimar* 'esquilmar'?]), *urdimen* 'urdimbre', etc.[48]

Sin embargo, en los trabajos sobre diacronía de nuestro romance, al prescindir no solo de los ejemplos que se han citado arriba sino de bastantes otros, y atendiendo sobre todo a lo que se observa en la mayoría de textos medievales aragoneses ya desde mediados del s. xiii, en los que es habitual hallar voces con el resultado sincopado *-mn-* (escrito a veces *-mpn-*) procedente de /-m'n-/, y fijándose a su vez en que en las variedades de aragonés habladas (con excepción de algunas ribagorzanas) es general la existencia de *fambre* 'hambre', *fembra* 'hembra', *nombre*, (*h)ombre*, etc., la mayoría de estudiosos del aragonés considera que lo propio de nuestra lengua era que las secuencias etimológicas postónicas citadas arriba sí hubiesen eliminado las vocales /e/, /ĭ/, de manera que sí se habría formado el grupo secundario /-m'n-/, cuyo resultado final habría sido /-mbr-/, coincidiendo así con el del castellano, supuesto este que, a nuestro juicio, resulta inexacto si no se matiza adecuadamente. Para más detalles, véase Vázquez (2023: 161-162).

22. /ŏ/. Se pierde en lĕpŏre > *liapre* ~ *liepre* 'liebre' (pero también *liebre* y *llebre*).

23. /ŭ/. Hay cierta tendencia a su elisión, que ya se producía en determinadas secuencias en el latín vulgar. Ejemplos de ese comportamiento pueden verse en los §§ 116-121, 164-167 y 169-171 de Vázquez (2023), por lo que no los repetimos ahora. No obstante, también existen apelativos y topónimos en los que se observa mantenimiento de la vocal, bien como /u/ bien transformada en /o/, con la particularidad de que casi todos ellos presentan una acentuación proparoxítona. Así, tenemos: lat. vulgar *amyndŭla > *alméndola* 'almendra' (1397 y 1488: inventarios zaragozanos); y en cuanto a topónimos, registramos algunos en cuyo étimo se hallaba el sufijo átono -´ulu, -a: *Búcholo* (Aísa), *Cásulas* (Plan), *Códola* (Yeba), *Comiállulas* (Buisán), *Forátula* (Panticosa), *Mamiállula* (Buisán), *Piétrola* (Jasa), *Túrnolo* (Aragüés), *Uártala* (Aragüés), a los que se pueden añadir otros, descendientes del lat. īnsŭla: *Ínsolas* (Nerín), *Ísola* (Panticosa, Tramacastilla), *Ísolas* (Sallent, Torla), *Sísolas* (Yosa de Sobremonte).

46. Por cuanto presenta sonorización de la oclusiva velar sorda /k/ al ir tras nasal /n/.

47. Con unas palabras bastante críticas —pero con razón— con respecto al significado erróneo propuesto por Fritz (1977: 107) para ese vocablo.

48. Más vocablos usados en variedades aragonesas habladas en época contemporánea se encontrarán en Saura Rami (2005).

Posición final

En ella pueden aparecer los cinco fonemas vocálicos de los que consta el sistema aragonés. No obstante, la presencia de /i/ es escasa, así como la de /u/. Nosotros nos vamos a centrar únicamente en dos de ellos, dado su interés: /e/ y /o/.

24. /e/. Procede fundamentalmente de /ē/, /ĕ/ o /ĭ/, pero también, en ocasiones, de /ī/. Con respecto a su comportamiento comentaremos a continuación algunos aspectos concretos.

24.1. Parece que se perdió pronto tras los fonemas /l/ y /ɾ/, según nos muestran, sobre todo, los sufijos -āle > *-al*, -āre > *-ar* e -īle > *-il*: *tozal*, *pinar*, *calcil*. También tras el moderno /θ/, /t/ y /n/: fauce > *foz* 'desfiladero', falce > *falz* 'hoz', salĭce > *salz* 'sauce', calce > *calz* 'coz' (aunque en ciertas localidades oscenses los tres últimos vocablos se han atestiguado con *-e* conservada;[49] incluso se atestigua *pulce* 'pulga' [< pūlĭce] en belsetano y en chistabino, cuyo aragonés tiende bastante a la apócope), margĭne > *marguin*. En los textos medievales aragoneses la apócope es muy frecuente, mayor, incluso, que lo hallado hoy:[50] *siet*, *piet* 'pie' (forma ultracorrecta en lugar de *piede* [1262: DLAA], con plural *piedes* [1268: DLAA]), *frau* 'fraude', *duch* 'duque', *fuert, bort* 'borde', 'hijo ilegítimo', *huest*, *dulz*, *princep* 'príncipe', etc. Hoy es también mayoritaria la terminación adverbial *-mén* (< *men*[*te*]) < -mĕnte), la cual no deja de ser algo extraña, pues lo esperado en aragonés habría sido la diptongación de la /ĕ/ etimológica en /ié/. Pero parece que al formar los derivados, en un momento determinado del tiempo se trató como si fuese vocal átona.[51]

24.2. Como consecuencia de lo señalado en el párrafo anterior, y viendo que el fenómeno de la apócope de /e/ —tras determinadas consonantes, solas o precedidas de otra— se encuentra hoy en bastantes variedades dialectales no solo del oriente (sobre todo ribagorzanas) sino también del occidente (ansotano y cheso), suele aducirse como general en nuestra lengua la característica de la apócope de la susodicha vocal tras las consonantes dentales /t/ o /d/, solas o tras consonante /n/, /r/, etc., así como en la terminación /-be/ (< /-ve/), en este caso, con la consiguiente vocalización en /u/ de la /-b/ que quedaba en posición implosiva. Así, algunos ejemplos de apócope tomados del aragonés hablado hoy son *abet* 'abeto' < lat. vulgar *abēte, *calién* 'caliente' < calĕnte, *fuen* 'fuente' < fŏnte, *puen* 'puente' < pŏnte, *gran* 'grande' < grande, *nieu* 'nieve' (< **nieb*) < *nĕve, *clau* (fem.) 'llave' < clāve, *nau* 'nave' < nāve, *breu* 'breve' < brĕve (pero su /ĕ/ debería haber diptongado, por lo que se tratará de un semicultismo o préstamo), *au* 'ave' (en *FAragón*) < ăve, etc.

49. *Cf.* EBA, s. vv.

50. Si exceptuamos, claro está, las variedades ribagorzanas.

51. De todos modos, aunque en los textos medievales es mucho más abundante la forma no diptongada *-ment* (con variante *-men*), no se puede pasar por alto que en algunos se atestiguan las diptongadas *-mientre* e incluso *-mient*. Así, en *FAragón*, Tilander (p. lxxii) advierte que hay ciento diez casos de terminación adverbial *-mientre*, frente a los sesenta de *-ment*. Y también la primera es mucho más abundante que la segunda en *FTeruel* (*cf.* p. 86). Sin embargo, en los DLAA lo habitual es *-ment*, pues *-mientre* solo aparece en seis documentos que abarcan desde 1262 a 1278, «proceden del partido de Huesca y cinco de ellos los escribió Miguel de Anzano» (*cf.* Fritz 1977: 81). Todo ello parece indicarnos que en el aragonés medieval hablado hubo de existir también el formante adverbial con diptongo /ié/, si bien iría desapareciendo paulatinamente sustituido por *-ment* o *-mén*.

24.3. Sin embargo, esa afirmación que acabamos se señalar, planteada así, de un modo tan general, debería ser matizada, pues sobre todo en ciertas variedades del altoaragonés central (pero también hay ejemplos en el de otras áreas) así como en la toponimia se hallan casos de conservación en los contextos fonéticos citados en el apartado anterior. Así, tras /-t/, sin que le preceda consonante alguna, tenemos: *abete* 'abeto', *rete* 'red' < RĒTE, *parete* 'pared' < PARĒTE, *sete* 'sed' < SĬTE, *vites* 'vides' (1396: Barbastro [Vázquez 2011: 56]) < VĪTES. Tras el grupo *-nd-* *diande* 'diente' < DĔNTE, *fuande* 'fuente' < FŎNTE, *frande* 'frente' < FRŎNTE, *monde* 'monte' < MONTE, *puande* 'puente' < PŎNTE, *San Loriende* (Cillas, Sasa de Sobrepuerto) < SANCTU LAURĔNTE, *San Climiende* (Basarán, Escartín) < SANCTU CLEMĔNTE, con la particularidad de que en Torla, además, se han atestiguado voces del tipo *caliande* 'caliente', *corriande* 'corriente', *pariande* 'pariente', *pres*(*i*)*ande* 'presente', *saliande* 'saliente', etc. Tras /rd/: *suarde* 'suerte' (Sercué) < SŎRTE. Tras fonema /b/ vemos que se conserva en *trabe* 'madero grueso que sirve de viga' < TRABE, así como en ciertos topónimos: *Bolabe* (de origen inseguro).

25. /o/. Puede provenir de /ŏ/, /ō/, /ŭ/ e, incluso, de /ū/. Su conservación es lo habitual, aunque también se hallan algunos vocablos en los que hay apócope. Los ejemplos de mantenimiento son abundantísimos, pero solo se citan unos pocos: AMŎ > *amo*, *ARTŬ > *arto* 'espino, cambronera', CAMPŬ > *campo* ~ *cambo*, sufijo -ARĬU > *-ero*, TEMPŬS > *tiempo*, etc.

25.1. No obstante, hay determinados vocablos en los que se halla apócope, como *tabán* 'tábano', *clau* (masc.) 'clavo', *gai* 'arrendajo' < GAĬU, *Pelai* 'Pelayo' < PELAGĬU, *carnuz* 'cadáver (de animal) en descomposición' (> 'persona que huele mal'). Incluso, en ocasiones, dependiendo de las zonas, una misma palabra se encuentra con y sin apócope: *caloyo* ~ *caloi* 'cría de oveja que nace muerta', 'feto', *cuando* ~ *cuan* ~ *quano* 'cuando' (este último en doc. de c. 1090). Lo mismo ocurre con el sufijo de carácter aumentativo-despectivo *-azo* ~ *-az*: *coronazo* ~ *coronaz*, *campazo* ~ *campaz*, etc.

25.2. En ciertas variedades del altoragonés, como el belsetano y chistabino, se halla un mayor número de vocablos que presentan apócope de esta vocal, incluso tras otras consonantes distintas a las señaladas en el párrafo anterior: *pal* 'palo, *pel* 'pelo', *suel* 'suelo', *sier* 'suero', sufijo *-er* (en lugar de *-ero*), etc. Pero ni siquiera en las hablas ribagorzanas de la cuenca del río Ésera la apócope llega a ser general, y muchísimo menos en su toponimia autóctona, donde la *-o* se conserva de forma mayoritaria.[52]

Fenómenos esporádicos del vocalismo

26. Prótesis de /a/ ante /r/ (vibrante tenso) inicial (de palabras romances). Este comportamiento, atestiguado ya en el aragonés medieval —así como en documentos antiguos de León y Castilla, y en el habla viva de alguna zona de Calabria (Italia)— fue vinculado por Menéndez Pidal (1972, § 40.1: 193) con la repugnancia ibero-vasca a que las palabras comenzasen con /r/. Algunos ejemplos: *arredir* ~ *arreguir* ~ *arrier* 'reír' < RĪDĒRE, *arrés* 'res' < RĒS, *arrama* 'rama' < lat. vulgar RĀMA,

52. A este respecto, *cf*. Vázquez (1994: 274-275; y, 1998: 912-913).

arrial 'riachuelo' (1329: DLAA) < RĪVĀLE, *arríu* 'río' (1495 [*arrigu* en 1080]) < RĪVU. Se observa sobre todo en topónimos de bastantes áreas pirenaicas: *Arralla*(*s*) < RADŬLA(S),[53] *Arrasas* < RASAS, *Arreguers* ~ *Sarreguers* < *RĬGĀRĬOS, *Arripas* < RĪPAS, *Arruebo* < RŬBĔU, *Arruaba* < RŬBĔA.

27. Abertura en /a/ de /e/ en contacto con /r/ (fonema vibrante tenso). En algunas palabras se halla cambio de /e/ en /a/ cuando la primera queda en contacto con el líquido vibrante tenso /r/. Así, *rabaño* 'rebaño', *rastollo*[54] 'rastrojo' < *RESTŬCŬLU (var. de *RESTŬPŬLU), *sarrar* 'aserrar' (< SĔRRĀRE), de donde sale el deverbal *sarra* 'aserradero', *sarrato* < SĔRRĀTU, *zarrar* < SĔRĀRE (con paso de la primera /ɾ/ etimológica a /r/ por influjo de SĔRRĀRE 'aserrar'). Incluso puede darse el mismo fenómeno cuando /r/ va seguido de otro fonema consonántico, si bien en ese caso tiene una articulación menos tensa (archifonema /R/) de la que posee en situación inicial o intervocálica: *tarnasco* 'ternasco' (deriv. de *tierno* + suf. *-asco*), *armita* 'ermita', etc..

28. Metátesis. Se halla en voces como *luenga* (< *lengua*), *naide* (< *nadie*) o *ceica* (< *cequia*) 'acequia', si bien sospechamos que en estas palabras el fenómeno puede considerarse más bien como producto de pronunciación vulgar, pues vocablos idénticos se hallan en escritores baturristas, así como en el castellano rústico de otras áreas peninsulares.

29. Anaptixis. No son muchos los vocablos que presentan este fenómeno, consistente en el desarrollo de una secuencia vocálica entre dos consonantes que formaban un grupo, generalmente en posición inicial: *queleta* 'cancilla' (Sigüés), *quileta* íd. (Aragüés y Chasa), en lugar de *cleta*; *corónica*, por *crónica*. Se atestigua también en la toponimia: *Corozola* (< *Crozola* < **Crózola*) diminutivo formado mediante el sufijo átono *-´ola* (< lat. -´ŬLA) sobre el arcaico y ya desusado *croz* 'cruz' (< CRŬCE), *Forondón* (< *Frondón*) < FRŎNTŌNE.

30. Tendencia antihiática. En nuestra lengua se observa una propensión a deshacer el hiato (o a reforzarlo, según se considere) e incluso a romper algún diptongo, mediante la génesis de una consonante epentética, generalmente /ǰ/, /g/ o /b/, entre dos vocales que, estando juntas, no forman diptongo. Así, tenemos *agún* en lugar de *aún*,[55] *cadaguno* < *cadaúno* 'cada uno', *chodiga* ~ *chudiga* 'judía', en vez de *chudía* íd., *diya* por *día*, etc. En el caso de *Chubanet* 'Juanito', variante de *Chuanet*, diminutivo de *Chuan* 'Juan', lo que se produce es ruptura del diptongo /ua/.

30.1. No parece que haya epéntesis antihiática en *atabul* 'ataúd', por cuanto procede del árabe *tābût*, como tampoco de *y* (/ǰ/) en *aldeyas* 'aldeas' (1293: DLAA), pues su étimo es el árabe *ḍai'a* 'campo', 'aldea'. Y lo mismo ocurriría en *sayeta* 'saeta, flecha' < SAGĬTTA, así como en *mayestro* 'maestro' (1280: DLAA; *maiestro* en *FAragón*) < MAGĬSTRU, ya que la presencia de *-y-* en ellos responde a la evolución de la /g/ etimológica seguida de la vocal /ĭ/.

53. El étimo RADŬLA como origen del apelativo aragonés *ralla* (del que *Arrallas* es variante) en el sentido de 'trozo pequeño de leña rajado con el hacha' o bien 'grieta profunda en una roca o peña', no es aceptado por Corominas (tampoco el del cast. *raja*), pues el vocablo latino significaba 'rallador, utensilio de cocina' y «nadie raja madera con el rallador» (más detalles en DCECH, s. v. *rajar*).

54. En *FAragón*, no obstante, *restollo* íd.

55. Ana Abarca de Bolea, empero, emplea *adú* < ĂDHŪC (en la conjunción *adú que* 'aunque'), que no presenta ruptura de hiato alguno, pues en el étimo ya había una consonante entre las vocales.

30.2. Esta propensión de la que hablamos se atestigua ya en algunos vocablos presentes en textos medievales: *engenobo* 'exento', 'libre de cargas tributarias' (c. 1090) < ĭngĕnŭu, *seignoriuo* 'señorío' (1274: DLAA). También en toponimia tenemos ejemplos: *Chánobas* (> **Chánebas* y de ahí la variante llana *Chanebas*) ~ *Chanobas* (= 'Jánobas') < jānŭas (pronunciado inicialmente como trisílabo jā-nŭ-as).

Referencias bibliográficas

Téngase en cuenta que solo se incluyen las obras que se citan por vez primera en este artículo o aquellas otras que habiendo sido mencionadas en nuestro trabajo anterior dedicado a la evolución de los fonemas consonánticos (Vázquez 2023) no se recogieron en el apartado de la bibliografía.

Echenique Elizondo, M.ª Teresa; Sánchez Méndez, Juan (2005): *Las lenguas de un reino. Historia lingüística hispánica*. Madrid: Gredos.

Fritz, J. Reidy (1977): *Documentos notariales aragoneses* (*1258-1495*). Pamplona: Institución Príncipe de Viana.

García Moutón, Pilar (1994): *Lenguas y dialectos de España*. Madrid: Arco/Libros.

Gili Gaya, Samuel (1989 [1925]): "Manifestaciones del romance en documentos oscenses anteriores al siglo xiii". *Archivo de Filología Aragonesa*, 42-43, 293-317. Publicado inicialmente en *Homenaje a Ramón Menéndez Pidal*. Madrid: Ediciones Hernando, 1925, vol. II, 99-119.

Martinet, André (1974): *Economía de los cambios fonéticos*. Madrid: Gredos.

Pilar =Rubio, Luis (1965-1966): "Los documentos del Pilar. Siglo xii (primera serie)". *Archivo de Filología Aragonesa*, 16-17, 215-450.

Vázquez Obrador, Jesús (2009): "Documentos notariales tensinos del siglo xv redactados en aragonés (I): años 1401, 1402 y 1424". *Alazet*, 21, 89-122.

Vázquez Obrador, Jesús (2011): "Documentos notariales tensinos del siglo xv redactados en aragonés (III): años 1424-1426". *Alazet*, 23, 99-218.

Vázquez Obrador, Jesús (2012): "Documentos notariales tensinos del siglo xv redactados en aragonés (IV): años 1427 y 1428". *Alazet*, 24, 171-270.

Vázquez Obrador, Jesús (2020): "El aragonés a través de la toponimia". En Giralt, Javier; Nagore, Francho (eds.): *Aragonés y catalán en la historia lingüística de Aragón*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 17-53.

Vázquez Obrador, Jesús (2023): "Para una fonética diacrónica del aragonés: evolución de las consonantes". En Giralt, Javier; Nagore, Francho (eds.): *Fonética histórica comparada de las lenguas iberorrománicas*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 115-180.

Viruete Erdozáin, Ricardo (2013): *La colección diplomática del reinado de Ramiro I de Aragón* (*1035-1064*). Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

Índice de vocablos citados (no se incluyen los étimos)

Los números remiten a los párrafos o a las notas (n.)

abella, 11
abet, 24.2
abete, 11, 24.3
acirón, 11
acito, 4.1.1
aculla, 8
Adempnial[l]a, 3.1.1.1
adú, n. 55
afamenquíu, 21.3
affruanta, 6.1.1
afruanta, 6.1.1
afruantan, 6.1.1
agosto, 11.2
Agualémpeda, 21.2
agulla, 8
agún, 30
Albarosa, 7.1.1
Albaruala, 6.1.1.2
Alberuso, 7.1.1
aldeyas, 30.1
alleno, 4.1
alméndola, 23
aloda, 2.3
amé, 2.2
amo, 25
anglumen, 21.3
apella, 11
arbiello, 3.2
arbilluala, 6.1.1.1
Arenosa, 7.2.1
Arenuso, 7.2.1
Arguala/s, 6.1.1.2
armita, 27
Arralla/s, 26 y n. 53
arrama, 26
Arrasas, 26
arredir, 26
Arreguers, 26
arreguir, 26
arrés, 26
arrial, 26
arrier, 26
Arripas, 26
arripera, 17
arríu, 26
Arruaba, 26
Arruebo, 26
artica, 5
artiga, 5
Artiquiacha, 3.1.1.1
Artiquialla, 3.1.1.1
arto, 25
ascuitar, 11.2
aspro, 21.1
Astibiacha, 3.1.1.1
Astibialla, 3.1.1.1
atabul, 30.1
atermenea, n. 45
au, 24.2
axata, 2.1
axuala, 6.1.1.1
Bachilluala, 6.1.1.2
balluaca, 6.1.1.1
Basuala, 6.1.1.2
basuera, 7.1.2
basueras, n. 37
Beberatuero, 7.1.2
Bendosa, 7.1.1
Benduso, 7.1.1
bestiamen, 21.3
Betatiecho, 3.1.2.1
Betatiello, 3.1.2.1
bian (adv.), 3.1.3
bianes (sust.), 3.1.3
biega, 10
biermen, 21.3
Bimen de la Maçaranuala, 21.3
Bimen de las Planas, 21.3
Bimen, 21.3
biminera, 21.3
Biñuala/s, 6.1.1.2
Biñuelo, 6.1.1.2
Bolabe, 24.3
bort, 24.1
Bozuelo, 6.1.1.2
Bramatuero, 7.1.2
breu, 24.2
bua, 6.1.4
buaga, 6, 6.1.1, 6.1.1.1
buana/s, 6.1.1
buanos, 6.1.3
buastra/s, 6.1.1
Buchituero, 7.1.2
Búcholo, 23
buco, 7.2.1
buega, 6
buen, 6.1.1
buerda, 10
Buxaruelo, 6.1.1.2
buxo, 7.2.1
Buxosa, 7.1.1
Buxuso, 7.1.1
caballamen, 21.3
cadaguno, 30
calcil, 24.1
caliande, 24.3
calién, 24.2
caloi, 25.1
caloyo, 25.1
calz, 24.1
cambo, 25

Cambriallya, 3.1.1.1
campaz, 25.1
campazo, 25.1
campo, 25
canal, 15
Canciás, 3.1.2.1
Canciecho, 3.1.2.1
Canciello, 3.1.2.1
capeza, 4.2
Capezualas, 6.1.1.2
capialla, 3.1.1
capiello, 3.2
capra, 2.1
Cardosa, 7.1.1
Carduso, 7.1.1
carnuz, 25.1
casa, 2.1
Castiecho, 3.1.1.1
castiello, 3, 15
Castiello, 3.1.1.1
Castieto, 3.1.1.1
Cásulas, 23
Cazuala, 6.1.1.2
Cazuals, 6.1.3.1
Cazuelo, 6.1.1.2, 6.1.3.1
ceica, 28
cena, 4.3
cenisa, 16
cenisa, 5, 16
Cercito, 4.1.1
Cercosa, 7.1.1
Cercuso, 7.1.1
cerolla, n. 43
Chánobas / Chanobas, 30.2
chenullo, 7.2.1
chinebro, 16.1
chinepro, 16.1
chintar, 16.1
chirmano, 16.1
chitar, 16.1
chodiga, 30
Chuan, 30
Chuanet, 30
Chubanet, 30
chudiga, 30
chunco, 7.2.2
chungo, 7.2.2
Ciarcos, 3.1.2.2
çiarta, 3.1.1
cielo, 3.4
Cierco, 3.1.2.2
cierro, 10
cierto, 3.1.1
cingla, 4.2.3
cingliello, 3.2
cinglieto, 3.2
cinglo, 4.2.3
cirgüela, 16.2
cirgüella, 16.2
clau (fem.), 24.2
clau (masc.), 25.1
closa, 2.3
cobilar, 18.1
Cochatiacha, 3.1.1.1
Códola, 23
Collatialla, 3.1.1.1
Collatiello, 3.1.1.1
coma, 7.2
Comialla, 3.1.1.1
Comiálllulas, 23
Comiello, 3.1.1.1
Comos, 7.2.1
concello, 4.2
conello, 4.2, 18
cordero, 18
corona, 7.1, 18
coronaz, 25.1
coronazo, 25.1
Coroniacha, 3.1.1.1
Coronialla, 3.1.1.1
Coroniata, 3.1.1.1
corónica, 29
Coroniello, 3.1.1.1
Corozola, 29
corriande, 24.3
Coscolluso, 7.1.1
Coscullosa, 7.1.1
craba, 2.1
crapa, 2.1
crieme, 3
croz, 29
crudel, 19
cuan, 25.1
cuando, 25.1
cuaua, 6.1.1
cubilar, 18.1
Cuecho, 6.1.3.1
cuelle, 6.2
cuellen, 5.2
cuello, 6
culiestro, 3.2
cumo, 7.2.1
cunpliando, 3.1.2
cuñastra, 3.1.1
der[r]edrero, n. 6
der[r]etrero, 2.2
diaç, 3.1.3
diande, 3, 3.1.3, 24.3
diandes, n. 20
diatz e nouen, 3.1.3
diatz e seten, 3.1.3
diatz e uueiten, 3.1.3
diatz, 3.1.3
diaz, 3.1.3
dien, 3
Dieus, 3
diya, 30

duanna, 6.1.1
duannos, 6.1.3
duch, 24.1
dueynno, 6.1.1
dulz, 24.1
emplegar, 12
emplir, 12
empreñatuara, 7.1.2
empreñatuera, 7.1.2
enfermo, 12
engenobo, 30.2
enueyo, 6.2
Esbetatiach, 3.1.2.1
Escanialla, 3.1.1.1
Escuach, 6.1.3.1
escuitar, 11.2
Esmolatuara, 7.1.2
espelunga, 7.2.2, 16
espiello, 3.3
espluca, n. 39
esquimen, 21.3
Estatiás, 3.1.2.1
Estatiecho, 3.1.2.1
Estatiello, 3.1.2.1
estío, 12
estreito, 4.2
exir, 5, 12
faciando, 3.1.2
faciendo, n. 16
falz, 24.1
fambre, 21.3
Famen, 21.3
famen, 21.3
faxa, 2.1
faxsa, 2.1
Faxuala/s, 6.1.1.2
Faxuelo, 6.1.1.2
faziendo, n. 16
feito, 2.2
felce, 21.1
fémanas, n. 44
fembra, 21.3
fémenas, 21.3
femnas, n. 44
Fenarguals, 6.1.3.1
Fenariás, 3.1.2.1
Fenariecho, 3.1.2.1
Fenariello, 3.1.2.1
Fenaruals, 6.1.3.1
Fenaruelo, 6.1.1.2, 6.1.3.1
fendo, n. 16
fer, n. 15
ferraina, 2.2
ferumen, 21.3
feto, 2.2
fiasta, 3.1.1
fice, 4.1.1
ficiendo, n. 16
fiemo, 10
fierro, 3
fiezes, 3.4
figuera, 17
filgo, 5
filla, 5
fillo, 5
Flecaruso, 7.1.1
Flicarosa, 7.1.1
floxo, 7.2
flumen, 21.3
Flumen, 21.3
fondamiantos, 3.1.2
Fondanito, 4.1.1
Fontiallas, 3.1.1.1
Foratatuero, 7.1.2
forato, 2.1, 18
Forátula, 23
forau, 2.1, 18
forca, 7.2
Forcos, 7.2.1
Forondón, 29
Forquiás, 3.1.2.1
Forquiecho, 3.1.2.1
Forquiello, 3.1.2.1
foz, 2.3, 24.1
frande, 24.3
frau, 24.1
fraxín, 2.2
fráxin, 2.2
Fraxinito, 4.1.1
fráxino, 2.2
fraxino, 2.2, 21.2
fuande, 6, 6.1.4, 24.3
fuant, 6.1.4
fuarza, 6.1.1
fuella, 6.2
fuen, 6, 24.2
fuert, 24.1
fuerte, 6
fuesa, 6
fumo, 8
fundamiento, 3.1.2
furco, 7.2.1
furno, 7.2.1
furón, 19
Furquiecho, 3.1.1.1
Furquiello, 3.1.1.1
Furquieto, 3.1.1.1
fuso, 8
Gabardosa, 7.1.1
Gabarduso, 7.1.1
gai, 25.1
gorga, 7.2
goyo, 2.3
Gradiás, 3.1.2.1
Gradiello, 3.1.2.1
Gradieto, 3.1.2.1
gramen, 21.3

gran, 24.2
gualba, 10
guambra, 10
guambre, 6.1.4
Guarz, Es/Os, 6.1.3.1 y n. 30
güeito, 6.2
güello, 6.2
güembra, 10
güembro, 10, 21.1
güerdio, 6.2
hibe, 4.2.1
hombre, 21.3
homens, 21.3
huarta, 6.1.1
huerto, 6.1.1
huest, 24.1
ibón, 13
implir, 12
Ínsolas, 23
Ísola/s, 23
ixamen, 21.3
jada, n. 3
judieu, 3.4
Labatuara, 7.1.2
Lapazosa, 7.1.1
Lapazuso, 7.1.1
lecos, 2.2
lego, 2.2
legumens, 21.3
lei, 2.2
leit, 2.2
leito, 3.3
Lémpeda, 21.2
Lenito, 4.1.1
letra, 21.1
liana, 3.1.1
liapre, 3.13, 22
liastra, 3.1.1
liepre, 22
lieto, 3.3
Loma, 7.2.1
Lopos, 7.2.1
luago, 6.1.3
luanga, 6.1.1
luello, 6.2
luenga, 28
luengo, 6, 6.1.1
luita, 7.2.3
Lumo, 7.2.1
lupo, 7.2.1
madaxa, 2.2
maiestro, 30.1
mallada, 15
mallata, 15
mallo, 2.1
Malluals, 6.1.3.1
Malluelo, 6.1.3.1
mallyo, 2.1
Mamiállula, 23
mancepos, 4.2.1
mancipo, 4.2.1
mandialla, 3.1.1, 3.2
mandiata, 3.1.1, 3.2
manifiasta, 3.1.1
manifiesto, 3.1.1
manteniando, 3.1.2
marguin, 21.2, 24.1
maseto, n. 26
masito, 4.1.1
matiera, 3.3
matiero, 3.3
mayestro, 30.1
Mayuals, 6.1.3.1
meilloramiento, 3.1.2
melico, 14.1
merino, 2.2
meylloramiantos, 3.1.2
mialsa, 10
mielsa, 10
monde, 24.3
Mondoto, 2.3
Moruannos, 6.1.3.1
Morueño, 6.1.3.1
Moscaruala, 6.1.1.2
mualas, 6.1.1
muara, 10
muarte, 6.1.4
muastras (sust.), 6.1.1
muera (sust.), 10
mueso, 6
muito, 7.2.3
muller, 7.2.3
muro, 8
mylloramianç, 3.1.2 y n. 19
Nabayuals, 6.1.3.1
Nabayuelo, 6.1.3.1
naide, 28
nau, 24.2
niata, 3.1.1
niedo, 10
niéspola, 3.2
niespolera, n. 22
nieto, 3.1.1
nieu, 24.2
Nocito, 4.1.1
noguera, 18.2
nombre, 21.3
nomen, 21.3
noquera, 18.2
nouiambre, 3.1.3
nuastra/s, 6.1.1
nuaz, 6.1.4
Nucaruala, 6.1.1.2
Nucaruelo, 6.1.1.2
nuei, 6.2
nueit, 6.2
nuestro, 6.1.1

nuet, n. 36
nuguera, 18.2
nuquera, 18.2
obellas, 14
odir, 11.1
Olaria, 12.1
oler, 14
ombre, 21.3
omens, 21.3
onso, 7.2,
onza, 7.2
ordio, n. 35
orella, 11.2
orgüello, 10
orillero, 11.2
Ormos, 7.2.1
ouella, 14
Paciniás, 3.1.2.1
Paciniello, 3.1.2.1
paco, 14.1
pal, 25.2
Paliastros, 3.1.2.2
Paliestro, 3.1.2.2
Pallarguals, 6.1.3.1
Pallaruelo, 6.1.3.1
parete, 24.3
pariande, 3.1.3, 24.3
Pasatuara/s, 7.1.2
pedullo, 16, 7.2.1
peitar, 15.1
pel, 25.2
Pelai, 25.1
pena. 4.3
Peniacha, 3.1.1.1
Penialla, 3.1.1.1
Peniata, 3.1.1.1
pertinianç, 3.1.3
petrera, 2.2
Petrito, 4.1.1
Petrosa, 7.1.1
Petrosos, 7.1.1
Petruso, 7.1.1
Pezuelo, 6.1.1.2
piadras, 3.1.1
Picatuero, 7.1.2
Pichosas, 7.1.1
Pichuso, 7.1.1
piede, 24.1
piedes, 24.1
piet, 24.1
Piétrola, 23
pinar, 24.1
pino, 5
plandaina, 2.2
Planiacha, 3.1.1.1
Planialla, 3.1.1.1
Planiás, 3.1.2.1
Planiata, 3.1.1.1
Planiecho, 3.1.1.1, 3.1.2.1
Planiello, 3.1.1.1, 3.1.2.1
Planieto, 3.1.1.1
plantaina, 2.2
plegar, 16
pleno, 4.1
plomo, n. 38
plumo, 7.2.1
Portiacha, 3.1.1.1
Portialla, 3.1.1.1
Portiata, 3.1.1.1
Portiecho, 3.1.1.1
Portiello, 3.1.1.1
Portieto, 3.1.1.1
presiande, 24.3
priessa, 3.2
priessa, 3.2
priesta, 3.4
prieste, 3.4
priesto, 3.4
princep, 24.1
profieto, 3.3.
profieyto, 3.3
proueito, n. 24
proveyto, n. 24
puande, 6.1.4, 24.3
puant, 6.1.4
puarca, 6.1.1.1
puarta, 6.1.1, 6.1.1.1
pueblo, 6
puen, 24.2
puerto, 6
pueyo, 6.2
pulce, 24.1
punda, 7.2.2
punta, 7.2.2
Puyazuals, 6.1.3.1
Puyazuelo, 6.1.3.1
Puyuals, 6.1.3.1
Puyuelo, 6.1.1.2, 6.1.3.1
Puzo, 7.2.1
quano, 25.1
quantra, 6.1.1
queleta, 29
Quiçenialla, 3.1.1.1
quileta, 29
rabano, 20
rabaño, 27
ralla, n. 53
Ralluala, 6.1.1.2
rastollo, 27
rella, 4.1
restollo, n. 54
rete, 24.3
Retona, 7.2.1
Retoniacha, 3.1.1.1
Retonialla, 3.1.1.1
Retoniata, 3.1.1.1
Retuno, 7.2.1

Ribota, 2.3
ripera, 17
Rotuno, 7.2.1
sábana / sabana, 20
sábato / sabato / sabádo, 20
saliande, 24.3
salz, 24.1
San Climiende, 24.3
San Loriende, 24.3
Sandicosa, 7.1.1
Sandicuso, 7.1.1
Santolaria, 12.1
sarrar, 27
Sarratiás, 3.1.2.1
Sarratiecho, 3.1.2.1
Sarratiello, 3.1.2.1
sarrato, 27
Sarreguers, 26
sayeta, 4.2, 30.1
scopellos, 2.3.1.
seignoriuo, 30.2
Selbial[l]a, 3.1.1.1
señor, 16
sete, 24.3
setianbre, 3.1.3
sier, 25.2
siero, 3
sierra, 3
siet, 24.1
Sísolas, 23
Solaniacha, 3.1.1.1
Solanialla, 3.1.1.1
Solaniás, 3.1.2.1
Solaniata, 3.1.1.1
Solaniecho, 3.1.1.1, 3.1.2.1
Solaniello, 3.1.1.1, 3.1.2.1
Solanieto, 3.1.1.1
soprelieto, n. 23
sosteniando, 3.1.2
stamen, 21.3
suagra, 6.1.1
sualta, 6.1.1
suarde, 6.1.4, 24.3
sudor, 19
suegro, 6.1.1
suel, 25.2
suelto, 6.1.1
tabán, 25.1
taixo, 2.2
Tallatuara, 7.1.2
Taresa, 2.2
tarnasco, 27
taxo, 2.2
teniant lugar, 3.1.3
teniant, 3.1.3
termen, 21.3
tiada, 3.4
tiane, 3.1.3
tianpo, n. 16
tianpos, 3.1.2
tieda, 3.4
tiempo, 25
tienga, 3.3
tiengan, 3.3
tiengat, 3.3
tienpo, 3.1.2
tinella, 4.2.1
tinillo, 4.2.1
tisueras, 7.1.2
toca (sust.), 2.3
Torrocialla, 3.1.1.1
Torrociata, 3.1.1.1
Torruciello, 3.1.1.1
tot, 7.1
tozal, 15.2, 24.1
trabe, 24.3
truita, 7.2.3
Tubiata, 3.1.1.1
Tubiecho, 3.1.1.1
Tubiello, 3.1.1.1
tuero, 6
turmo, 7.2.1
Túrnolo, 23
tuto, 7.1.1
Uártala, 23
uastra, 6.1.1
ueito, 6.2
uello, 6.2
uerto, 6
Uerto, 6.1.3.1
uidua, 4.2.2
uieillo, 3.3
uiello, 3.3
ungla (cat.), 7.2.1
ungla, 7.2.1
unha (port.), 7.2.2
uña (cast.), 7.2.2
urdimen, 21.3
urmo, 7.2.1
uuastras, 6.1.1
uuerdio, 6.2, n. 35
vidua, 4.2.2
vierga, 10
vites, 24.3
vuastra/s, 6.1.1
vuestro, 6.1.1
xada, 2.1, 11.1
xata, 2.1, 11.1
xuala, 6.1.1.1, 11.1
xuela, 11.1
yara, 3.1.1
yarba, 3.1.1
yermo, 21.1
yexe, 3.3
zarrar, 27
zueca, 10

revista DE L'ACADEMIA ARAGONESA DE LA LENGUA
ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • CC BY-NC-ND 4.0

Normas de publicación d'a Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL)

I. ARTICLOS

Los textos habrán d'estar orichinals y ineditos, y habrán d'atener-se a la orientación d'a Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL).

Si un estudio u treballo ha recibiu financiación pa la suya realización, se'n fará mención en una nota inicial.

Extensión

La extensión no habrá de superar los 50.000 carácters (equivalent a 30 folios en New Times Roman 12 a espacio y meyo).

Formato

Los orichinals se presentarán en suporte dichital, y tendrán preferiblement un formato de texto MS WORD; antiparte, caldrá ninviar tamién lo texto en formato PDF (con os signos tipograficos integraus). Asinas mesmo, se remitirá una tercer versión en PDF an s'habrán eliminau los datos d'autoría y afiliación, pa que pueda emplegar-se en o proceso d'avaluación; en esta versión pa l'avaluación cal evitar los comentarios, las citacions internas y las referencias bibliograficas que permitan d'identificar l'autoría de l'articlo, a fin de garantizar-ne l'anonimato.

Si s'incluye graficos u tablas, caldrá elaborar-los con un programa de procesamiento de texto u bien s'adchuntarán en un fichero grafico. Las figuras, cuadros y fotografías se presentarán en suporte informatico y habrán d'ir acompanyadas d'o correspondient piet explicativo, se numerarán correlativament y s'indicará —si no son introducidas en o cuerpo d'o treballo— lo puesto exacto d'a suya aparición en o texto. Tamién se fará constar en l'antedito piet la fuent de la cual proceden, siga propia u allena.

Los textos s'habrán d'achustar a estas normas de presentación y tamién a la normativa d'a luenga en que sigan escritos. Si no se cumplen, lo Comité de Redacción los podrá refusar sin iniciar lo procedimiento d'avaluación, u bien podrá demandar-ne una versión revisada. Tamién se demanda a las autoras y autors que s'aseguren d'a buena redacción d'o texto, asinas como de fer servir un luengache respetuoso, inclusivo y igualitario.

La maquetación será a cargo d'a revista, lo cual implica detalles como que no se i han d'incluyir encabezaus de pachina de garra mena, ni partición de parolas a la fin de linia u espacios sistematicos que

no vaigan fixaus con tabuladors. Las notas s'incluyirán a piet de pachina, numeradas correlativament, y nomás s'usarán pa aportar información adicional.

Lo texto irá encabezau con o títol, lo nombre de l'autor/a u autors, la filiación academica u institución a la cual perteneix y l'adreza de correu electronico; tamién s'indicará lo codigo ORCID, si se tien. Tot seguiu s'incorporará un resumen d'una extensión de 750 a 1.000 caracteres (espacios incluyius) y las parolas clau (con un maximo de 7).

División d'os articlos

Si l'articlo ye subdividiu per apartaus, cal fer servir lo sistema decimal (1, 1.1., 1.1.1, etc.). Los títols d'os epigrafes u subepigrafes han d'ir en letra redonda normal, con una linia de separación d'os paragrafos precedent y siguient. No s'usarán mas de tres dichitos en a numeración d'os subepigrafes.

Ye convenient fer referencia en o texto a las ilustracions, diagramas u tablas que fagan parte de l'articlo, y tamién numerar totas las ilustracions, diagramas u tablas.

Bibliografía

La bibliografía irá a la fin d'o texto y habrá de seguir lo modelo que se presenta en os siguients eixemplos; cuan la referencia tienga un DOI u una URL, caldrá indicar-lo. En o caso d'as URL, antiparte, cal consignar la data de consulta.

Monografías

Tomás, Guillermo (2020): *El aragonés medieval. Lengua y estado en el reino de Aragón*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Wheeler, Max W.; Yates, Alan; Dols, Nicolau (1999): *Catalan. A comprehensive grammar*. London / New York: Routledge.

Articlos

Vázquez, Jesús (2004): "Notas sobre aragonesismos atestiguados en un documento notarial tensino de 1628 y en una copia posterior". *Alazet*, 16, 181-246.

Capítols de libro

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Hijazo-Gascón, Alberto; Moret-Oliver, María Teresa (2017): "The importance of minority languages in motion event typology: The case of Aragonese and Catalan". En Ibarretxe-Antuñano, Iraide (ed.): *Motion and Space across languages and applications*. Amstermdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 123-149.

Documentos en o ret

CICA = Torruella, Joan; Pérez Saldanya, Manuel; Martines, Josep (dirs.). *Corpus Informatitzat del Català Antic.* <http://www.cica.cat/index.php> [consulta: 04.05.2023].

DARA = Gobierno de Aragón (ed.): *Documentos y Archivos de Aragón.* <http://dara.aragon.es/opac/app/simple> [consulta: 04.05.2023].

Institut d'Estudis Catalans (ed.): *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. <http://www.ctilc.iec.cat> [consulta: 15.10.2023].

Referencias internas

S'han d'incluyir en o cuerpo de l'articlo y han de seguir lo sistema *autor/a-anyo-pachina*. Entre l'apelliu de l'autora u autor citau y l'anyo, no se i calará garra signo ortografico; entre l'anyo y lo numero de pachina se i meterán dos puntos. Eixemplos:

L'onomàstica es fa present en tots els gèneres de la literatura popular (Quintana 2007: 264).

Com assenyala Quintana (2007: 264), l'onomàstica es fa present en tots els gèneres de la literatura popular.

Citas

Las citas breus (d'una u dos linias) han d'ir endentro d'o texto, entre cometas. Si son mas extensas, apareixerán en paragrafo independient, sin cometas, en Times New Roman 10, fuent normal. Las elisions se sinyalarán con tres puntos entre gafez.

Notas

Las notas criticas han d'amaneixer a piet de pachina y cal reservar-las pa explicacions u aclaracions complementarias de l'autor u autora. Han d'estar escritas en Times New Roman 10. Si la clamada a la nota coincide con una parola que va seguida d'un signo ortografico, se plazará dimpués d'o dito signo.

II. RESENYAS

Las resenyas han d'estar treballos orichinals no publicaus ni totalment ni parcialment en atro medio ni en atra luenga.

Se recomienda que no sigan purament descriptivas y que sitúen la obra y l'autor u autora en o marco de l'ambito d'investigación en que s'insertan.

Extensión y forma

Han de tener una extensión maxima de 15.000 carácters (espacios incluyius). S'han d'achustar de tot a estas normas de presentación y tamién a la normativa d'a luenga en que sigan escritas. Asinas mesmo, se demanda a las autoras y os autors que s'aseguren d'a buena redacción d'o texto, asinas como d'emplegar un luengache igualitario, que no discrimine ni invisibilice a las mullers u a los hombres.

Los orichinals tendrán, preferiblement, un formato de texto MS Word; tamién s'habrá de ninviar en formato PDF (con os signos tipograficos integraus).

Lo texto ha d'ir encabezau con a ficha bibliografica d'o libro resenyau: nombre de l'autor u autora, seguiu d'o títol (en cursiva), ciudat, editorial, anyo d'edición, pachinas totals d'o libro y ISBN. Eixemplo:

> Carme Junyent, *El futur del català depèn de tu*, Barcelona, La Campana, 2020, 144 p., ISBN: 978-84-168-6375-4

A la fin d'o texto, cal indicar lo nombre y los apellius de qui sinya la resenya, seguiu d'a institución academica a la que perteneix, amás d'a suya adreza de correu electronico.

III. INDICACIONS ORGANIZATIVAS

La recepción de propuestas se confirmará antes con antes per correu electronico, momento en que encomenzará un proceso d'avaluación que no durará mas de tres meses. Lo texto será asignau a un miembro d'o comité editorial, qui comprebará la suya adecuación a la revista y lo ninviará pa la suya avaluación a un minimo de dos expertos especializaus en a tematica d'o treballo presentau. A la fin d'o proceso d'avaluación, se comunicará a l'autor la decisión final, que podrá estar:

— Aceptación sin cambios de conteniu; en este caso se comunicará lo numero d'a revista an ye prevista la publicación.
— Aceptación dimpués d'una revisión de contenius; en este caso, se comunicarán los comentarios u las modificacions proposadas per los avaluadors.
— La no aceptación de l'articlo; en este caso se comunicarán los motivos aducius, asinas como, de forma anonima, los comentarios d'os avaluadors.

Preparación d'os textos

La redacción d'a revista ninviará las galeradas per correu electronico con un adchunto en PDF an que se sinyalarán los cambios precisos. Tamién se reservará lo dreito a fer cambios lingüisticos, estilisticos y formals en os orichinals, d'o cual s'informará a l'autor en o momento de ninviar-le las galeradas.

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • CC BY-NC-ND 4.0

Idiomas

Las luengas marcos d'a *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* son l'aragonés y lo catalán. Tamién s'aceptarán articlos y resenyas criticas en atras luengas romanicas y en anglés.

Propiedat intelectual

L'autor u autora que ninvie un treballo a la redacción d'a *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* pa que siga publicau ha d'estar lo titular lechitimo d'os dreitos d'explotación. La lechitimación pa la publicación d'o treballo incluye tamién las imáchens, las tablas, los graficos y atros materials que puedan complementar lo texto, con independencia de si en ye l'autor u no.

Copyright

L'autor u autora d'un treballo cede a la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* los dreitos d'explotación (reproducción, distribución y comunicación publica), tanto pa la edición impresa en paper como pa la versión electronica, que será accesible a traviés d'internet. Toz los treballos publicaus se troban baixo una licencia **Creative Commons** d'o tipo **Reconoiximiento - NoComercial - SinObraDerivada 4.0**

Difusión

La *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* anima a los autors y autoras a difundir los suyos articlos en pachinas personals, repostes institucionals y rez socials de difusión d'a investigación. En este sentiu, l'equipo editorial agradeix que la difusión se faga, siempre que siga posible, per medio d'un vinclo a lo treballo en a pachina web d'a revista pa que esto tienga una repercusión positiva en a lectura, la citación y l'impacto d'a publicación.

Declaración de privacidat

Las adrezas electronicas y los nombres introducius en a *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* s'emplegarán exclusivament pa los fins declaraus per esta revista y no serán disponibles pa atros propositos.

Adreza d'a redacción

Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL)
Edificio "Rosa Arjó"
C/ San Antonio Abad, 38, 50010 Zaragoza
revista@academiaaragonesadelalengua.org

Normes de publicació de la Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL)

I. ARTICLES

Els textos hauran de ser originals i inèdits, i hauran d'atenir-se a l'orientació de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* (RAAL).

Si un estudi o treball ha rebut finançament per a la realització, s'indicarà en una nota inicial.

Extensió

L'extensió no superarà els 50.000 caràcters (equivalent a 30 fulls en New Times Roman 12 a espai i mig).

Format

Els originals hauran de tenir, preferiblement, un format de text MS WORD; també caldrà enviar el text, a més, en format PDF (amb els signes tipogràfics integrats). Així mateix, hom remetrà una tercera versió en PDF on s'hauran eliminat les dades d'autoria i afiliació, per tal que es pugui utilitzar en el procés d'avaluació; en aquesta versió per a l'avaluació cal evitar els comentaris, les citacions internes i les referències bibliogràfiques que permetin identificar l'autoria de l'article, a fi de garantir-ne l'anonimat.

Si s'inclouen gràfics o taules, caldrà elaborar-los amb un programa de processament de text o bé s'adjuntaran en arxiu gràfic. Les figures, quadres i fotografies es presentaran en suport informàtic i aniran acompanyades del corresponent peu explicatiu, s'enumeraran correlativament i s'indicarà —si no estan introduïdes en el cos del treball— el lloc exacte d'aparició en el text. També se farà constar en el susdit peu la font de la qual procedeixen, siga pròpia o aliena.

Els textos hauran d'ajustar-se a aquestes normes de presentació i també a la normativa de la llengua en què estiguen escrits. D'altra banda, el Comitè de Redacció els podrà rebutjar sense iniciar procediment d'avaluació o sol·licitar-ne una versió revisada. També es demana a les autores i els autors que s'asseguren de la bona redacció del text, així com d'utilitzar un llenguatge respectuós, inclusiu i igualitari.

La maquetació anirà a càrrec de la revista, la qual cosa implica detalls com que no s'han d'incloure encapçalaments a cada pàgina ni partició de paraules a final de línia o espais sistemàtics que no vagen fixats amb tabuladors. Les notes aniran incloses a peu de pàgina, numerades correlativament, i només s'empraran per a aportar informació addicional.

El text anirà encapçalat amb el títol, el nom de l'autor o autors, la filiació acadèmica o institució a la qual pertany i l'adreça electrònica; també s'indicarà el codi ORCID, si hom el posseeix. A continuació, s'incorporarà un resum d'una extensió de 750 a 1.000 caràcters (espais inclosos) i els mots clau (màxim de 7).

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • CC BY-NC-ND 4.0

Divisió dels articles

Si l'article està subdividit per paràgrafs, cal usar el sistema decimal (1, 1.1., 1.1.1, etc.). Els títols dels paràgrafs o subparàgrafs han d'anar en rodona normal, amb una línia separada dels paràgrafs precedent i següent. No s'usaran més de tres dígits en la numeració dels subparàgrafs.
Convé que el text faça referència a les il·lustracions, diagrames o taules que formen part del text, i també convé enumerar totes les il·lustracions, diagrames o taules.

Bibliografia

La bibliografia anirà al final del text i haurà de seguir el model que es presenta en els següents exemples; quan la referència tinga un DOI o una URL, caldrà indicar-lo. En el cas de les URL, a més, cal consignar la data de consulta.

Monografies

Tomás, Guillermo (2020): *El aragonés medieval. Lengua y estado en el reino de Aragón*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Wheeler, Max W.; Yates, Alan; Dols, Nicolau (1999): *Catalan. A comprehensive grammar*. London / New York: Routledge.

Articles

Vázquez, Jesús (2004): "Notas sobre aragonesismos atestiguados en un documento notarial tensino de 1628 y en una copia posterior". *Alazet*, 16, 181-246.

Capítols de llibre

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Hijazo-Gascón, Alberto; Moret-Oliver, María Teresa (2017): "The importance of minority languages in motion event typology: The case of Aragonese and Catalan". En Ibarretxe-Antuñano, Iraide (ed.): *Motion and Space across languages and applications*. Amstermdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 123-149.

Documents a la xarxa

CICA = Torruella, Joan; Pérez Saldanya, Manuel; Martines, Josep (dirs.). *Corpus Informatitzat del Català Antic.* <http://www.cica.cat/index.php> [consulta: 04.05.2023].

DARA = Gobierno de Aragón (ed.): *Documentos y Archivos de Aragón.* <http://dara.aragon.es/opac/app/simple> [consulta: 04.05.2023].

Institut d'Estudis Catalans (ed.): *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. <http://www.ctilc.iec.cat> [consulta: 15.10.2023].

Referències internes

S'han d'incloure en el cos de l'article i han de seguir el sistema *autor/a-any-pàgina*. Entre el cognom de l'autora o autor esmentat i l'any, no s'inserirà cap signe ortogràfic; entre l'any i el número de pàgina s'hi posaran dos punts. Exemples:

> L'onomàstica es fa present en tots els gèneres de la literatura popular (Quintana 2007: 264).
> Com assenyala Quintana (2007: 264), l'onomàstica es fa present en tots els gèneres de la literatura popular.

Cites

Les cites breus (d'una o dues línies) han d'anar dins del text, entre cometes. Si són més extenses, han d'aparèixer en paràgraf independent, sense cometes, en Times New Roman 10, font normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors.

Notes

Les notes crítiques han d'anar a peu de pàgina i cal reservar-les per a explicacions o aclariments complementaris de l'autor o autora. Han d'estar escrites en Times New Roman 10. Si la crida a nota coincideix amb una paraula que va seguida d'un signe ortogràfic, es col·locarà darrere el susdit signe.

II. RESSENYES

Les ressenyes han de ser treballs originals no publicats ni total ni parcialment en altre mitjà ni en altra llengua.

Es recomana que no siguen purament descriptives i que situen l'obra i l'autor o autora en el marc de l'àmbit de recerca en què s'insereixen.

Extensió i forma

Han de tenir una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). S'han d'ajustar completament a aquestes normes de presentació i també a la normativa de la llengua en què estiguen escrites. També es demana a les autores i els autors que s'asseguren de la bona redacció del text, així com d'utilitzar un llenguatge respectuós, inclusiu i igualitari.

Els originals tindran, preferiblement, un format de text MS WORD; també s'haurà d'enviar el text en format PDF (amb els signes tipogràfics integrats).

El text anirà encapçalat amb la fitxa bibliogràfica del llibre ressenyat: nom de l'autor o autora, seguit del títol (en cursiva), ciutat, editorial, any d'edició, pàgines totals del llibre i ISBN. Exemple:

Carme Junyent, *El futur del català depèn de tu*, Barcelona, La Campana, 2020, 144 p., ISBN: 978-84-168-6375-4

Al final del text, cal indicar el nom i els cognoms de qui firma la ressenya, seguit de la institució acadèmica a la qual pertany, a més de l'adreça de correu electrònic personal.

III. INDICACIONS ORGANITZATIVES

La recepció de propostes es confirmarà por correu electrònic com més aviat millor, moment en què entrarà en un procés d'avaluació que no durarà més de tres mesos. El text serà assignat a un membre del comitè editorial, qui en comprovarà l'adequació a la revista i l'enviarà per avaluar-lo a un mínim de dos experts especialitzats en la temàtica del treball presentat. Al final del procés d'avaluació es comunicarà a l'autora o autor la decisió final, que podrà ser:

— Aceptació sense canvis de contingut; en aquest cas, es comunicarà el número de la revista on està prevista la publicació.
— Acceptació després d'una revisió de continguts; en aquest cas, es comunicaran els comentaris o les modificacions proposades pels avaluadors.
— La no acceptació de l'article; en aquest cas, es comunicaran els motius adduïts, així com els comentaris anònims dels avaluadors.

Preparació dels textos

La redacció de la revista enviarà les galerades mitjançant un correu electrònic amb un adjunt en PDF on es realitzaran els canvis pertinents. Així mateix, es reservarà el dret a dur a terme canvis lingüístics, estilístics i formals en els originals, i hom n'informarà a l'autora o autor en el moment d'enviar-li les galerades.

Idiomes

Les llengües marc de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* són l'aragonès i el català. També es podran acceptar articles i ressenyes crítiques en altres llengües romàniques i en anglès.

Propietat intel·lectual

L'autor o autora que envie un article a la redacció de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* per tal que sigui publicat ha de ser titular legítim dels drets d'explotació. La legitimació per a la publicació del treball ha d'incloure també les imatges, les taules, els gràfics i altres materials que puguen complementar el text, amb independència de si n'és l'autor o autora.

Copyright

L'autor o autora d'un treball cedeix a la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* els drets d'explotació (reproducció, distribució i comunicació pública), tant per a l'edició impresa en paper com per a la versió electrònica, que serà accessible a través de la xarxa Internet. Tots els treballs publicats són sota una llicència **Creative Commons** del tipus **Reconeixement - NoComercial - SenseObraDerivada 4.0**

Difusió

La *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* anima els autors i autores a difondre els seus articles en pàgines personals, repositoris institucionals i xarxes socials de difusió de la investigació. En aquest sentit, l'equip editorial agraeeix que, sempre que siga possible, la difusió es faça mitjançant l'enllaç al treball en el web de la revista perquè tinga una repercussió positiva en la lectura, la citació i l'impacte de la publicació.

Declaració de privacitat

Les adreces electròniques i els noms introduïts a la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* s'utilitzaran exclusivament per al fins declarats per aquesta revista i no seran disponibles per a altres propòsits.

Adreça de la redacció

Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL)
Edificio "Rosa Arjó"
C/ San Antonio Abad, 38, 50010 Zaragoza
revista@academiaaragonesadelalengua.org

Normas de publicación de la Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL)

I. ARTÍCULOS

Los textos deberán ser originales e inéditos, y deberán atenerse a la orientación de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* (RAAL).

Si un estudio o trabajo ha recibido financiación para la realización, se indicará en una nota inicial.

Extensión

Su extensión no deberá superar los 50 000 caracteres (equivalente a 30 folios en New Times Roman 12 a espacio y medio).

Formato

Los originales se presenterán en soporte digital, preferiblemente en un formato de texto MS WORD; también se deberá enviar el texto, además, en formato PDF (con los signos tipográficos integrados). Asimismo, ser remitirá una tercera versión en PDF en la que se hayan eliminado los datos de autoría y afiliación, para que se pueda utilizar en el proceso de evaluación; en esta versión para la evaluación hay que evitar los comentarios, las citaciones internas y las referencias bibliográficas que permitan identificar la autoría del artículo, a fin de garantizar el anonimato.

Si se incluyen gráficos o tablas, se deberán elaborar con un programa de procesamiento de texto o bien se adjuntarán en archivo gráfico. Las figuras, cuadros y fotografías se presentarán en soporte informático y deberán ir acompañadas del correspondiente pie explicativo, se numerarán correlativamente y se indicará —si no están introducidas en el cuerpo del trabajo— el lugar exacto de su aparición en el texto. También se hará constar en dicho pie la fuente de la que proceden, sea propia o ajena.

Los textos deben ajustarse a estas normas de presentación y también a la normativa de la lengua en que estén escritos. Si no se cumplen, el Comité de Redacción los podrá rechazar sin iniciar procedimiento de evaluación o solicitar una versión revisada. Asimismo, se pide a las autoras y los autores que se aseguren de la buena redacción del texto, así como de utilizar un lenguaje respetuoso, inclusivo e igualitario.

La maquetación correrá a cargo de la revista, lo que implica detalles como que no hay que incluir encabezados de página de ningún tipo ni partición de palabras a final de línea o espacios sistemáticos que no vayan fijados con tabuladores. Las notas deberán ir incluidas a pie de página, numeradas correlativamente, y se usarán únicamente con el fin de aportar información adicional.

El texto debe ir encabezado con el título, el nombre del autor o autores, la filiación académica o institución a la que pertenece y el correo electrónico; en el caso de que se posea, también se indicará el

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • CC BY-NC-ND 4.0

código ORCID. A continuación, se incorporará un resumen de una extensión de 750 a 1000 caracteres (espacios incluidos) y las palabras clave (máximo de 7).

División de los artículos

Si el artículo está subdividido por apartados, debe utilizar el sistema decimal (1, 1.1., 1.1.1, etc.). Los títulos de los epígrafes o subepígrafes deben ir en redonda normal, con una línea separada de los párrafos precedente y siguiente. No deben usarse más de tres dígitos en la numeración de los subepígrafes.

Es conveniente que el texto haga referencia a las ilustraciones, diagramas o tablas que forman parte del texto, así como enumerar todas las ilustraciones, diagramas o tablas.

Bibliografía

La bibliografía irá al final del texto y deberá seguir el modelo que se presenta en los siguientes ejemplos; cuando la referencia tenga un DOI o una URL, habrá que indicarlo. En el caso de las URL, además, debe consignarse la fecha de consulta.

Monografías

Tomás, Guillermo (2020): *El aragonés medieval. Lengua y estado en el reino de Aragón*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Wheeler, Max W.; Yates, Alan; Dols, Nicolau (1999): *Catalan. A comprehensive grammar*. London / New York: Routledge.

Artículos

Vázquez, Jesús (2004): "Notas sobre aragonesismos atestiguados en un documento notarial tensino de 1628 y en una copia posterior". *Alazet*, 16, 181-246.

Capítulos de libro

Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Hijazo-Gascón, Alberto; Moret-Oliver, María Teresa (2017): "The importance of minority languages in motion event typology: The case of Aragonese and Catalan". En Ibarretxe-Antuñano, Iraide (ed.): *Motion and Space across languages and applications*. Amstermdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 123-149.

Documentos en red

CICA = Torruella, Joan; Pérez Saldanya, Manuel; Martines, Josep (dirs.). *Corpus Informatitzat del Català Antic.* <http://www.cica.cat/index.php> [consulta: 04.05.2023].

DARA = Gobierno de Aragón (ed.): *Documentos y Archivos de Aragón.* <http://dara.aragon.es/opac/app/simple> [consulta: 04.05.2023].

Institut d'Estudis Catalans (ed.): *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. <http://www.ctilc.iec.cat> [consulta: 15.10.2023].

Referencias internas

Se deben incluir en el cuerpo del artículo y han de seguir el sistema *autor/a-año-página*. Entre el apellido de la autora o autor citado y el año, no se insertará ningún signo ortográfico; entre el año y el número de página se intercalarán dos puntos. Ejemplos:

> L'onomàstica es fa present en tots els gèneres de la literatura popular (Quintana 2007: 264).
> Com assenyala Quintana (2007: 264), l'onomàstica es fa present en tots els gèneres de la literatura popular

Citas

Las citas breves (de una o dos líneas) deben ir dentro del texto, entre comillas. Si son más extensas, deben aparecer en párrafo independiente, sin comillas, en Times New Roman 10, fuente normal. Las elisiones se indicarán con tres puntos entre corchetes.

Notas

Las notas críticas deben aparecer a pie de página y hay que reservarlas para explicaciones o aclaraciones complementarias del autor o autora. Deben estar escritas en Times New Roman 10. Si la llamada a nota coincide con una palabra que va seguida de un signo ortográfico, se colocará tras dicho signo.

II. RESEÑAS

Las reseñas deben ser trabajos originales no publicados ni total ni parcialmente en otro medio ni en otra lengua.

Se recomienda que no sean puramente descriptivas y que sitúen la obra y el autor o autora en el marco del ámbito de investigación en que se inserten.

Extensión y forma

Deben tener una extensión máxima de 15 000 caracteres (espacios incluidos). Se han de ajustar completamente a estas normas de presentación y también a la normativa de la lengua en que estén escritas. Asimismo, se pide a las autoras y los autores que se aseguren de la buena redacción del texto, así como de utilizar un lenguaje respetuoso, inclusivo e igualitario.

Los originales deberán tener, preferiblemente, un formato de texto MS WORD; también se deberá enviar el texto en formato PDF (con los signos tipográficos integrados).

ISSN: 3101-3864 • ISSN-e: 3101-2825 • CC BY-NC-ND 4.0

El texto debe ir encabezado con la ficha bibliográfica del libro reseñado: nombre del autor o autora, seguido del título (en cursiva), ciudad, editorial, año de edición, páginas totales del libro e ISBN. Ejemplo:

> Carme Junyet, *El futur del català depèn de tu*, Barcelona, La Campana, 2020, 144 p., ISBN: 978-84-168-6375-4

Al final del texto, hay que indicar el nombre y los apellidos de quien firma la reseña, seguido de la institución académica a la que pertenece, además de su dirección de correo electrónico.

III. INDICACIONES ORGANIZATIVAS

La recepción de propuestas se confirmará por correo electrónico a la mayor brevedad posible, momento en el que entrará en un proceso de evaluación que no durará más de tres meses. El texto será asignado a un miembro del comité editorial, quien comprobará su adecuación a la revista y lo enviará para su evaluación a un mínimo de dos expertos especializados en la temática del trabajo presentado. Al final del proceso de evaluación se comunicará a la autora o autor la decisión editorial, que podrá ser:

— Aceptación sin cambios de contenido, en cuyo caso se comunicará el número de la revista donde está prevista la publicación.
— Aceptación después de una revisión de contenidos; en este caso se comunicarán al autor los comentarios o las modificaciones propuestas por los evaluadores.
— La no aceptación del artículo, en cuyo caso se comunicarán los motivos aducidos, así como los comentarios anónimos de los evaluadores.

Preparación de los textos

La redacción de la revista enviará las galeradas mediante un correo con un adjunto en PDF donde se realizarán los cambios pertinentes. Asimismo, se reservará el derecho a llevar a cabo cambios lingüísticos, estilísticos y formales en los originales y se informará de ello al autor en el momento de enviarle las galeradas.

Idiomas

Las lenguas marco de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* son el aragonés y el catalán. También se aceptarán artículos y reseñas críticas en otras lenguas románicas y en inglés.

Propiedad intelectual

El autor o autora que envíe un trabajo a la redacción de la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* para que sea publicado ha de ser titular legítimo de los derechos de explotación. La legitimación para la publicación del trabajo ha de incluir también las imágenes, las tablas, los gráficos y otros materiales que puedan complementar el texto, con independencia de si es el autor o autora de los mismos.

Copyright

El autor o autora de un trabajo cede a la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* los derechos de explotación (reproducción, distribución i comunicación pública), tanto para la edición impresa en papel como para la versión electrónica, que será accesible a través de la red Internet. Todos los trabajos publicados se encuentran bajo una licencia **Creative Commons** del tipo **Reconocimiento - NoComercial - SinObraDerivada 4.0**

Difusión

Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua anima a los autores y autoras a difundir sus artículos en páginas personales, repositorios institucionales y redes sociales de difusión de la investigación. En este sentido, el equipo editorial agradece que, siempre que sea posible, la difusión se haga mediante el enlace al trabajo en la página web de la revista para que esto tenga una repercusión positiva en la lectura, la citación y el impacto de la publicación.

Declaración de privacidad

Las direcciones electrónicas y los nombres introducidos en la *Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua* se utilizarán exclusivamente para los fines declarados por esta revista y no estarán disponibles para otros propósitos.

Dirección de la redacción

Revista de l'Academia Aragonesa de la Lengua (RAAL)
Edificio "Rosa Arjó"
C/ San Antonio Abad, 38, 50010 Zaragoza
revista@academiaaragonesadelalengua.org

ACADEMIA ARAGONESA
DE LA LENGUA

Con a colaboración de / Amb la col·laboració de

GOBIERNO DE ESPAÑA MINISTERIO DE CULTURA

GOBIERNO DE ARAGON